

ELM və
Azərbaycan
Milli Elmlər
Akademiyası

HƏYAT

Elmi-populyar jurnal

ISSN: 2710-0944 №3 (489), 2025

Jurnal 1961-ci ildən nəşr olunur

REDAKSİYA HEYƏTİ

BAŞ REDAKTOR

İsa Həbibbəyli - AMEA-nın prezidenti, akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Ağahüseyn Şükürov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÜZVLƏR

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı
Dilqəm Tağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İbrahim Quliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Ömər Eldarov - Akademik
Rasim Əliquliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İradə Hüseynova - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Nərgiz Paşayeva - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Tofiq Nağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Gövhər Baxşəliyeva - AMEA-nın vitse-prezidenti v.i.e., akademik
Arif Həşimov - AMEA-nın akademik-katibi, akademik
Cəmil Əliyev - AMEA Rəyasət Heyətinin üzvü, akademik
Əhliman Əmiraslanov - Milli Məclisin Səhiyyə Komitəsinin sədri, akademik
İsmayıl Hacıyev - AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
Fuad Əliyev - AMEA-nın Gəncə Bölməsinin sədri, akademik
Fərhad Xəlilov - Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının sədri, Xalq rəssamı
Firəngiz Əlizadə - Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri
Oktay Qasimov - AMEA-nın müxbir üzvü
Elbay Qasımzadə - Azərbaycan Memarlar İttifaqının sədri

BEYNƏLXALQ HEYƏT

Se Fuçjan - Çin İctimai Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Müzəffər Şəkər - Türkiyə Elmlər Akademiyasının prezidenti, professor, doktor
Dərya Örs - Türkiyə, Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Yüksək Qurumunun rəhbəri, professor
Roin Metreveli - Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Şavkat Ayupov - Özbəkistan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Axılbek Kurişbayev - Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Taliya Xabriyeva - Rusiya Elmlər Akademiyası İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, akademik
Nikolay Sokolovski - Polşa Elmlər Akademiyasının Ədəbi Tədqiqatlar İnstitutunun professoru
Nikol Vasilyev - Bolqarıstan Elmlər Akademiyası Arxeologiya İnstitutunun şöbə müdiri, akademik
Stefani Sini - İtaliya (professor)

MƏSUL KATİB

Sərvan Kərimov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin Dövri nəşrlər sektorunun baş mütəxəssisi

BƏLƏDÇİ

KONSTITUSIYA VƏ SUVERENLİK İLİ

İsa Həbibbəyli - Suverenlik zirvəsi5

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI - 80

Dilqəm Tağıyev - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında təbiət elmləri10

TARİX

İsmayıl Hacıyev - Azərbaycan milli memarlığının dünya səviyyəli möhtəşəm abidəsi16

Aytək Məmmədova - XX əsrdə Azərbaycanın elmi və ədəbi mühitində postmüharibə məsələlərinə baxış23

AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATI - 150

Esmira Cavadova - "Əkinçi" qəzetinin ziyaları - Mirzə Fətəli Axundzadə26

Mayıl İsmayilov - Jurnalistikanın əfsanəsi: Nürnberq prosesi29

ÜZEYİR HACIBƏYLİ - 140

Нияр Ахмедли - Гаджибейли в Петербурге33

Tutu Hüseynova - Üzeyir Hacıbəylinin "Şur" fantaziyası36

DÜNYA ELM ALƏMİNDƏ38

YUSİF MƏMMƏDƏLİYEV - 120

Fəridə Şəmsi - Yusif Məmmədəliyevin irsi muzeylərdə40

FİLOLOGIYA VƏ DİLÇİLİK

Lütviyyə Əsgərzadə - Zəngəzurun qan yaddaşı və təbiəti Azərbaycan romanında43

QƏRBI AZƏRBAYCAN TƏDQIQATLARI

Zaur Əliyev - VİŞAP - Qərbi Azərbaycanda erməniləşdirilməsi davam edən qədim abidələr49

Xəzər Zeynalov - Azərbaycan realist təsviri sənətinin banisi - Mirzə Qədim İrəvani52

Ramin Əlizadə - İrəvanın Urartu mirası: tarixi gerçəklik55

MERİDİAN60

QARABAĞ ABİDƏLƏRİ

İlhami Cəfərsəy - Qarabağın kilsələri62

Bəxtiyar Tuncay - Xocalı kurqanları və qıpçaq-qarqarlar64

TÜRK DÜNYASI

Mehparə Əliyeva - İraq-Türkman mərasimləri69

Əzizağa Ələkbərli - Azərbaycan-özbək mədəni əlaqələrinin inkişafında Cəlil Məmmədquluzadənin rolu72

YURD YERLƏRİMİZ

Məmməd Sadiqov - Borçalı Sarvan yaşayış məntəqəsi78

MÜSAHİBƏ

Sərvan Kərimov - Yardımlıda arxeoloji tədqiqatlar82

MƏDƏNİYYƏT

Gülçin Kazımi - Mədəniyyət və yaradıcı sənayelər mədəni inkişafın amili kimi84

TƏHSİL

Lalə Quliyeva - Təhsil sisteminin dayanıqlığı və onun gücləndirilməsi metodları88

SAĞLAMLIQ92

8 NOYABR 2020

İsa HƏBİBBƏYLİ
AMEA-nın prezidenti, akademik

Suverenlik zirvəsi

Azərbaycanda Konstitusiya quruculuğunun özünəməxsus ənənəsi və təcrübəsi vardır. XX əsrin birinci yarısında, sovet hakimiyyəti illərində qəbul edilmiş Azərbaycan SSR-in konstitusiyalarında Sovetlər İttifaqı quruluşu şəraitində ölkəmizin siyasi sisteminin əsasları öz əksini tapmışdır. Sırf ideoloji xarakter daşımalarına baxmayaraq, ilk konstitusiyalar Azərbaycanın respublika subyekti olmasının qəbul edilməsi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Lakin bu konstitusiyalarda Azərbaycan vətəndaşlarının hüquqları və vəzifələrinə dair müddəalar formal xarakter daşmışdır.

Bundan başqa, Azərbaycan Sovet Respublikasının beynəlxalq birliyin subyekti olması məsələsi demək olar ki, konstitusiyanın müddəası olmaq "hüququnu" itirmişdir. Bunlar isə öz növbəsində SSRİ adlanan bolşevik imperiyasının zorla işğal edib öz tərkibinə daxil etdiyi müttəfiq respublikaları, o cümlədən Azərbaycanı tədricən əridib itirmək siyasətinin siyasi-ideoloji ifadəsi demək idi.

Sovet dövləti bu siyasi xətti özünün inkişafının bütün mərhələlərində davam etdirmişdir. Hətta XX əsrin 70-80-ci illərində inkişaf etmiş sosializm cəmiyyəti mərhələsində Sovetlər İttifaqının SSRİ-yə daxil olan bütün xalqların vahid vətəni olması ideyası dövlət səviyyəsində həyata keçirilmişdir. Nikita Xruşşov tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması gündəmdə olan Mərkəzi Komitə katibi Mixail Suslov Leonid Brejne-

vin Baş katib seçilməsindəki rolundan istifadə edərək, Sovetlər İttifaqının tərkibində olan xalqların əridilib itirilməsi siyasətini qanuniləşdirmək vəzifəsini həyata keçirməyə çalışmışdır. Həmin illərdə meydana çıxmış "Mənim ünvanım nə ev, nə küçədir. Ünvanım Sovetlər İttifaqıdır" mahnısının populyarlaşdırılması həmin siyasətin üzvi tərkib hissəsi idi.

XX əsrin 70-ci illərində sovet dövlətinin apardığı millətlərin əridilib itirilməsi və xalqların eyniləşdirilməsi siyasətinin genişləndirildiyi dövrdə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gələn Heydər Əliyevin apardığı düşünülmüş siyasət nəticəsində bu məkrli planlar respublikamızda həyata keçirilə bilməmişdir. Sovet dövlətinin görünən-görünməyən cəhətlərinə dərinədən bələd olan görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev mövcud siyasi sistemi tənqid etmədən Azərbaycan

Sovet Respublikasında Azərbaycan dilini, milli mədəniyyəti, elm və ədəbiyyatı geniş miqyasda inkişaf etdirməklə xalqımızın milli varlığını, milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlamış və möhkəmləndirmişdir. Ümumi xarakter daşıyan sovet vətənpərvərliyi tərbiyəsini azərbaycançılıq hərəkatı miqyasında həyata keçirməklə Heydər Əliyev xalqımızın milli-mənəvi özünüdərək proseslərini daha da dərinləşdirməyə nail ola bilmişdir. Uzaqgörən rəhbərin respublikamızda yaşayan digər xalqların da hüquqları və vəzifələrinin təmin edilməsi sahəsində həyata keçirdiyi real və faydalı siyasət za-

hirdə həm də sovet hakimiyyətinin təməl prinsiplərindən biri olan beynəlmiləçilik tərbiyəsi təəssüratı yaratdığı üçün heç cür siyasi ayrı-seçkilik siyasəti adlandırılıla bilməmişdir.

Sovet dövlətinin beynəlmiləçilik adı ilə xalqları əriddib sıradan çıxarmaq siyasəti həyata keçirdiyi şəraitdə Heydər Əliyevin həmin siyasətin "bayrağı" altında Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların mədəniyyətini qoruyub saxlamaq və yaşatmaq sahəsində tədbirləri genişləndirməsi əsl böyük dövlət xadimi olmağın nümunəsi idi.

Eyni zamanda, Azərbaycan neftinin ümumittifaq kvotası hesabına ölkəmizdə neft-maşınqayırma sənayəsinin yaradılıb inkişaf etdirilməsi, yaxud SSRİ bazarlarına kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac edilməsinin artırılması respublikamızda neft sərvətlərinin milliləşdirilməsi sahəsində aparılan mübarizənin düşünülmüş şəkildə həll edilməsi demək idi. Vaxtilə Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun həyata keçirmək istədiyi neft sərvətlərinin milliləşdirilməsi siyasətinin faciəli aqibəti ondan sonra respublikamıza rəhbərlik etmiş birinci katiblərin bu mövzunu təhlükəli məsələ kimi gündəmdən çıxarmaları ilə nəticələnmişdir.

Uzaqgörən görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev isə Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin atributlarından biri olan neft siyasətinin ən münasib həll yolunu tapmış, yüksək siyasi eşelonda xüsusi bir narahatlıq doğurmayacaq şəkildə uğurla başa çatdırmışdır. Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Məktəbin açılması və milli Zabitlər Korpusunun formalaşdırılması da xalqımızın suverenliyinin təməl prinsiplərindən biri idi.

SSRİ-də inkişaf etmiş sosializm cəmiyyəti quruculuğu tərkibində 1978-ci ildə Azər-

baycan Respublikasının Konstitusiyasında ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi xüsusi bir maddə kimi yer alması ölkəmizin və sovet hakimiyyəti dövründə xalqımızın siyasi suverenliyinin təmin edilməsi yolunda əldə edilmiş ən mühüm nailiyyət idi. Bu, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin siyasi iradəsi və nüfuzu sayəsində baş tutmuş qeyri-adi, möhtəşəm nailiyyətdir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunda Konstitusiya səviyyəsində təsdiq olunması bu məsələnin hər hansı bir səviyyədə müzakirə obyektindən çıxarılması, hüquqi qiymət alması demək idi. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu qazanması məntiqi mənada müstəqil dövlətçilik ideyasının təməllərinin yaradılması baxımından da əhəmiyyətli hadisə idi. Diqqət edilərsə, Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində milli istiqlalçılıq ideyaları məhz bu dövrdən etibarən genişlənmiş və güclənmişdir.

Ziya Bünyadov, Bəxtiyar Vahabzadə, Abbas Zamanov, Xəlil Rza, Xudu Məmmədov və başqaları kimi elm və ədəbiyyat xadimlərinin milli istiqlalçılıq, milli-mənəvi özünüdərk istiqamətində apardığı mübarizəyə müəyyən düşünülmüş vasitələrlə şərait yaradılmışdır. Milli ziyalılığın görkəmli nümayəndələrinin deputat seçilmələrinə dəstək verilməsi, Dövlət mükafatı ilə təltif olunmaları, fəxri adlar almaları onların toxunulmazlığının təmin edilməsi üçün həyata keçirilən dövlət siyasətinin tərkib hissəsi idi. Son nəticədə bütün bunlar hələ sovet hakimiyyəti illərində çətin şəraitdə Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin və xalqımızın suverenliyi üçün qazanılmış tarixi nailiyyətlərdir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev milli istiqlal uğrunda mübarizə illərində və müstəqillik dövründə də xal-

qımızın suveren hüquqlarının, dövlətimizin siyasi suverenliyinin təmin edilməsi naminə mühüm qərarların qəbul edilməsinə, tarixi hadisələrin həyata keçirilməsinə imza atmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin iclasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağının Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzi kimi qəbul edilməsi mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan suverenlik hadisəsidir. Milli ordu yaratmaq istiqamətində atılmış qətiyyətli addımlar da mühüm müstəqil dövlətçilik aktıdır.

Nəhayət, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 12 noyabr 1995-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının ümumxalq referendumu yolu ilə qəbul edilməsinə nail olması Heydər Əliyevin adı ilə üzvi surətdə bağlı olan mühüm tarixi hadisədir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının yaradıcısı və banisidir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası tarixə Heydər Əliyev Konstitusiyası kimi daxil olmuşdur.

Bütün bunlarla bərabər, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi olmadan tam suverenliyə nail olmaq mümkün deyildir. Müstəqil dövlətimizin inkişafı tarixinin ən şərəfli hadisəsi olan ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi kimi böyük tarixi vəzifəni Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev həyata keçirmişdir. Otuz illik işğaldan sonra 2020-ci ildə 44 gün ərzində Azərbaycanın qədim ərazisi olan Qarabağın erməni işğalından azad edilməsi dövlət suverenliyinin əsas müddəası olan ərazi bütövlüyümüzün təmin edilməsinin əsasını təşkil etmişdir. Qarabağ savaşında Vətən müharibəsində qazanılmış tarixi

Zəfər tam qələbə, 2023-cü ilin sentyabr ayında həyata keçirilmiş bir günlük antiteror hadisəsi isə qəti qələbədir.

Beləliklə, Qarabağ müharibəsində Azərbaycan Respublikasının tam və qəti qələbəsi Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Dəmir Yumruğu ilə qazanılmış nadir tarixi hadisədir. Dəmir Yumruq bu gün dövlət suverenliyimizin rəmzinə çevrilmişdir. Prezident İlham Əliyev Vətən müharibəsinin Ali Baş Komandanı, ölkəmizin Suverenliyinin qarrantıdır. Hazırda Azərbaycan Respublikası özünün müstəqil dövlətinin suveren hüquqlarına malik olan qüdrətli dövlətdir.

Ali Baş Komandan İlham Əliyev Qarabağ Zəfərinin banisi, hərəkətverici qüvvəsi və rəhbəridir. Müzəffər Ali Baş Komandan Qarabağ Zəfərinin əsas ilhamçısı və lideridir. İlham Əliyevin liderlik missiyası Azərbaycan xalqına qalib xalq, müstəqil ölkəmizə qalib ölkə, dövlət başçımıza qalib Prezident statusu qazandırmışdır. Qalib Prezidentlik özündə qalib liderliyi birləşdirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Qalib ölkənin, Qalib xalqın Qalib lideridir. Qalib liderin 2020-ci ildə Qarabağda qazandığı tarixi Zəfər işğalçılar üzərində qələbə, 2023-cü ildəki bir günlük hərbi əməliyyat nəticəsində əldə olunan ərazi bütövlüyü isə Qalibiyyətdir. Bu, Azərbaycan tarixində ilk dəfə müstəqil dövlətimizin özünün ərazi bütövlüyünə sahib olması hadisəsidir. Bu, Azərbaycan Respublikasının suveren dövlət statusu qazanması kimi böyük tarixi hadisədir. Müzəffər Ali Baş Komandan Azərbaycan Respublikasının suverenlik zirvəsini fəth etmiş Qalib liderdir.

Prezident İlham Əliyev eyni zamanda Suverenliyin əbədi olmasını təmin etmək üçün də genişmiqyaslı kompleks tədbirlər həyata keçirir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi

rayonlarının yaradılması və Böyük Qayıdış hərəkətinin sürətlə həyata keçirilməsi, Azərbaycanın bütün ərazilərində həyatın bərqərar olması ərazi bütövlüyü ilə Suverenlik arasında bərabərlik işarəsi qoymağa tam əsas verir.

Bu baxımdan artıq Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun əksər yaşayış məntəqələrində insanların məskunlaşdırılması, burada böyük quruculuq proqramlarının həyata keçirilməsi Azərbaycanın tarixi ərazilərinin bərpası və ərazi bütövlüyünün əbədi olaraq təmin edilməsi yolunda atılan qətiyyətli addımlardır. Bu mənada Böyük Qayıdış Suverenliyin möhtəşəm təməlidir. Böyük Qayıdış - Böyük və Əbədi Quruculuqdur.

Ölkəmizin tam ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə əlaqələrin bərpa edilməsi də zəruri şərtlərdən biridir. Vaxtilə ölkəmizin rayonlarının və paytaxtımız Bakı şəhərinin Naxçıvanla əlaqələndirilməsi üçün bir neçə istiqamətdə magistral yollar fəaliyyət göstərmişdir. Bakı-Noraşen və Bakı-İrəvan qatarları Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın digər əraziləri arasında polad magistrallar kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Bu marşrutlar üzrə qatarların hərəkəti o qədər dəqiq tənzimlənmişdir ki, adamlar həmin qatarların ayrı-ayrı dayanacaqlara çatması vaxtına baxıb saatlarındakı vaxtı düzəltmişlər. Bundan başqa, Bakı-Yevlax-Gorus-Biçənək aşırımı və Bakı-Gəncə-Qazax-Dilicən-İrəvan-Naxçıvan avtomobil yolları da muxtar respublikanı Azərbaycanın digər əraziləri ilə üzvi surətdə əlaqələndirmişdir. Birinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində bu yolların hamısı bağlanmış, Naxçıvan Muxtar Respublikası ağır blokada vəziyyətinə salınmışdır. Qarabağ Zəfərindən sonra Azərbay-

can Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Zəngəzur dəhlizinin açılması istiqamətində apardığı mübarizə həm Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokada vəziyyətindən çıxarılaraq respublikamızın digər əraziləri ilə ahəngdar və daimi əlaqələrinin qurulmasına və həm də Suverenlik Aktının bütün mahiyyəti ilə təmin olunmasına xidmət edən tarixi addımlardır. Zəngəzur dəhlizinin Avropa ilə Asiyayı birləşdirən ən əlverişli beynəlxalq magistral olması və eyni zamanda həmin marşrutun açılmasında dünyanın bir çox dövlətlərinin maraqlı tərəflər kimi çıxış etmələri bu nəqliyyat dəhlizinin açılacağına böyük ümidlər yaradır. Xüsusən, 8 avqust 2025-ci il tarixdə Vaşinqtonda Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Donald Trampın iştirakı ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında sülh müqaviləsinin paraflanması prosesində həm də Zəngəzur dəhlizinə dair mühüm tarixi qərarların qəbul edilməsi və bu magistralın "Tramp yolu" adlandırılması Zəngəzur dəhlizi məsələsinin müsbət həllini reallığa çevirmişdir.

Artıq Amerika Birləşmiş Ştatlarında - Vaşinqtonda imzalanmış sənədlər Zəngəzur dəhlizinin açılmasını qaçılmaz etmişdir. Həm bütün region ölkələri, xüsusən İran və İrəvan üçün daha çox faydalı olacaq Zəngəzur dəhlizi məsələsini beynəlxalq birliyin gündəmində olan bir mövzuya çevirmişdir. Xalqımız inanır ki, Prezident İlham Əliyevin dəmir iradəsi və ağıllı siyasəti ilə Zəngəzur dəhlizinin açılması problemi tam həllini tapacaqdır.

Azərbaycanın dövlət Suverenliyi məsələsi Azərbaycanla Ermənistan arasında Sülh Sazişinin imzalanmasının həyata keçirilməsini də tələb edir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında - Vaşinqtonda ABŞ-ın Prezidenti Donald Trampın iştirakı və Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin möhkəm siyasi iradəsi ilə 8 avqust 2025-ci il tarixdə Sülh Sazişinin maddələrinin paraflanması bu tarixi məqamın çox da uzaqda olmadığını göstərir. Sülh Sazişi təkcə iki ölkəyə - Azərbaycana və Ermənistana deyil, Cənubi Qafqaza və geniş mənada regiona, Avrasiya məkanına sülh, əmin-amanlıq və qarşılıqlı əməkdaşlıq gətirən layihə kimi ölkəmizin suveren hüquqlarından beynəlxalq müstəvidə istifadə edilməsinə meydan açacaq.

Beləliklə, Suverenlik - Ərazi Bütövlüyü Azərbaycan Respublikasının misilsiz tarixi nailiyyətidir. Suverenlik - Ərazi Bütövlüyü və Böyük Qayıdış Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixi salnaməsinə qızıl hərflərlə həkk etdiyi parlaq səhifələrdir.

Nəhayət, Suverenlik hər bir Azərbaycan vətəndaşının milli qüruru, şərəfi və iftixarıdır. Qədirbilən Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyimizin böyük və möhkəm təməllərini yaratmış Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevə əbədi minnətdardır. Ölkəmiz və xalqımız, bütövlükdə dünya azərbaycanlıları XXI əsrin qüdrətli liderlərindən biri olan Prezident İlham Əliyevin Qarabağın Fətəhi və Dövlət Suverenliyinin rəmzi kimi bütün istiqamətlər üzrə çoxcəhətli və yorulmaz fəaliyyətini ürəkdən dəstəkləyir və müdafiə edir.

Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq Suverenlik Zirvəsində Azərbaycan bayrağını dalğalandıran Prezident İlham Əliyevin həm də dövlət Suverenliyimizin sarsılmaz qaranlı olduğuna xalqımız əmindir. Bu gün Azərbaycan Respublikasının üçrəngli dövlət bayrağı Suverenlik Zirvəsində əbədiyyət rəmzi kimi özəmətlə dalğalanmaqda davam edir. ●

Dilqəm TAĞIYEV

AMEA-nın vitse-prezidenti, Kimya Elmləri Bölməsinin sədri, akademik

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında təbiət elmləri

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Kimya Elmləri Bölməsində ötən 80 ildə 4 elmi müəssisə - Yusif Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu, Murtuza Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-Üzvi Kimya İnstitutu, Əli Quliyev adına Aşqarlar Kimyası İnstitutu və Polimer Materialları İnstitutu yaranıb. Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 28 iyul 2022-ci ildən həmin institutlar Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyinə verilib.

Lakin AMEA-nın Nizamnaməsinə görə, Kimya Elmləri Bölməsi respublikada kimya sahəsində elmi tədqiqat hesabatlarının hazırlanmasında, müzakirə edilməsində, tövsiyələrin verilməsində, AMEA-ya seçkilərin keçirilməsində əsas qurum olaraq fəaliyyətini davam etdirir.

Kimya sahəsində elmi tədqiqatlar Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetində, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində və digər ali məktəblərdə və elmi müəssisələrdə də aparılır. AMEA-nın 80 illik yubileyi ərəfəsində qeyd edilən 4 elmi müəssisənin son 10 ildə əldə etdiyi əsas nəticələri oxuculara təqdim edirik.

Yusif Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunda son 10 ildə əhəmiyyətli istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlarda mühüm nəticələrə nail olunmuşdur.

Mazutun katalitik krekinq və kokslaşmanın ağır qazoylu ilə qarışığının, vakuüm qazoylunun katalitik krekinq prosesinə maqnit sahəsinin təsiri tədqiq edilmiş və göstərilmişdir ki, əhəmiyyətli şəraitdə aparılan proseslə müqayisədə benzin və dizel fraksiyalarının çıxımı 12,5 - 25 faiz artır.

Vakuüm qazoylundan perspektiv tələblərə cavab verən dizel fraksiyası və katalitik krekinq üçün keyfiyyətli xammalın alınması məqsədilə modifikasiya olunmuş yerli alümosilikat katalizatorunun, katalitik riforminq benzininin aromatik karbohidrogenlərinin hidrogenləşməsində Me/seolit/SZ kompozit katalizatorlarının və dizel fraksiyasından ayrılmış naften-parafin konsentrasiyasının aerob oksidləşməsində nano γ -Al₂O₃ daşıyıcısı üzərinə hopdurulmuş yüksək dispersli Cr, Mn - katalizatorunun yüksək aktivliyi müəyyən olunmuşdur.

Aminləşdirilmiş epoksipolibutadien nümunələrinin və təbii neft turşuları ilə poliaminlər əsasında alınmış və imidazolinlərlə modifikasiya olunmuş monoalkil (C8-C12) fenolformaldehid oliqomerlərinin konservasiya mayesinin komponenti kimi T-30 markalı turbin yağında yüksək antikorroziya xassəsinə malik olduqları müəyyən edilmişdir.

Fenolun tsikloheksenkarbon turşusunun metil, etil efirləri ilə katalitik tsikloalkilləşmə reaksiyalarında alınmış efir tərkibli tsikloalkilfenollar dizel yanacağına termo və fotostabilizator, antioksidant kimi yoxlanılmış və müəyyən edil-

mişdir ki, dizel yanacağına 0,004 faiz antioksidant əlavə edildikdə yanacaqda çöküntü əmələ gəlmir, termo-və fotostabiləşdirici qabiliyyəti məlum kimyəvi əlavələr ilə müqayisədə 2 dəfə artmış olur.

Xitin polisaxaridinin yerli xammal növlərindən olan xərçəng zirehi və göbələk tozundan ion mayeləri ilə 80-90°C temperaturda 10-21 faiz çıxımla bir mərhələli ekstraksiya üsulu ilə xitin ayrılması üçün səmərəli və ekoloji təmiz proses işlənilib hazırlanmışdır. Xitin deasetilləşməsiylə əldə olunan xitozanın modifikasiya məhsulu əsasında qanaxmanı effektiv dayandıran antibakterial preparat hazırlanmışdır.

Təbii neft turşularının amid törəmələri əsasında bitumlara yüksək effektivliyə malik V-2 adgeziya aşqarı yaradılmış və onun Təcrübə-Sənaye Zavodunda (İNKOR MMC ilə birlikdə) istehsalı təşkil olunmuşdur.

"Azofosk" gübrəsinin "AzGranat" MMC-nin Şamaxı rayonunda yerləşən üzüm sahəsində sınaqları keçirilmiş və bu gübrənin bütün göstəricilərinin İsraildən gətirilmiş P, N, K tərkibli gübrədən üstünlüyü müəyyən edilmişdir.

İstehsalı təşkil olunmuş "Xəzər-24" deemulqator-inhibitorunun iştirakı ilə "Abşeron" və "Bahar" yataqlarında çıxarılan neftlərin duzsuzlaşdırılması və susuzlaşdırılması məqsədi ilə aparılan sənaye sınaqları göstərmişdir ki, deemulqator olunan neftlər göstəricilərinə görə "A" kateqoriyasına olan tələbatı tam cavab verir.

"Bakı" ərptəmizləyicinin yeni tərkibli kompozisiyası "Baku Steel Company" MMC-nin oksigen sənayesi Koreya texnologiyası ilə tikilmiş kompressor qurğularının soyuducularının 50-70°C-də ərpdən təmizlənməsi üçün sənaye sınağından keçirilmiş və göstərilmişdir ki, ərpin tam təmizlənməsi üçün reagentin 1 tonu kifayətdir.

"Binəqədinəft" İstehsalat Birliyində "Xəzər-24" deemulqatoru, "Azəri-2017" duzçökmə, "Abşeron" bakterisi və "VFİKS-2017" korroziya inhibitorlarının sənaye sınaqları aparılmış və tətbiq üçün tövsiyyə olunmuşdur. Quyularda və neftçixarma borularında asfalt, qatran və parafinçökmənin qarşısının alınması məqsədi ilə (Marka "Parkorin-22 A") və dizel distilatı, yüngül

fleqma, (Marka B "Parkorin-22") parafinçökmə inhibitor-bakterisinin istehsalı təşkil olunub və Salyan Oil Limited şirkətinə təhvil verilmişdir. İnstitut 29 qrant almış, büdcədən kənar 83 müqavilə əsasında daxil olan vəsaitin həcmi 2,1 milyon manat təşkil etmişdir. Əməkdaşlar 2015-2024-cü illərdə 117 kitab, monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitləri, 12 konfrans materialı tərtib edilmiş və buraxmışlar. Bundan əlavə, 1500-ə yaxın məqalə (745-i xaricdə), o cümlədən, "Scopus" bazasında olan jurnallarda 67 məqalə, "Web of Science" bazasında olan jurnallarda isə 483 məqalə (bəzi jurnallar hər iki bazaya daxil olduğundan faktiki məqalələrin sayı iki bazada olan məqalələrin say cəmindən az olacaq) çap olunmuşdur. 2 min 450 məruzənin tezisləri respublika və xarici mətbuatda (təqribən, 630-u xarici mətbuatda) çap olunmuşdur. 112 patent 13-ü Avrasiya patentidir. Bu illər ərzində institutun elmi işçilərinin əsərlərinə olan istinadların ümumi sayı 8 min 500-dən çoxdur.

Bir sıra əməkdaş səmərəli elmi fəaliyyətə görə və institutun 90 illik yubileyi ilə əlaqədar müxtəlif fəxri adlara, medallara və mükafatlara, gənc alimlərdən Fəxriyyə Məmmədova və Mehriban Nağıyeva Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təsis etdiyi "İlin gənc alimi" mükafatına (2016 və 2023-cü illər) layiq görülmüşlər. Çoxsaylı əməkdaş müxtəlif illərdə keçirilən

beynəlxalq konfransların, forumların, müsabiqələrin iştirakçısı olmuş, əldə etdikləri elmi nəticələrə görə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, müxtəlif nazirliklər və təşkilatlar tərəfindən diplomlara, fəxri fərmanlara, mükafatlara, təşəkkürnamələrə layiq görülmüşlər.

Akademik M.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-üzvi Kimya İnstitutunda 2015-2025-cü illərdə elmi-tədqiqat işləri bir neçə istiqamətdə aparılmışdır.

Respublikada zəngin ehtiyatları olan mineral sərvətlərin (Alunit filizi, Daşkəsən kobalt filizi, Gədəbəy mis filizi və s.) kompleks emalı sahəsində, mövcud texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi və yeni texnoloji proseslərin hazırlanması istiqamətində səmərəli işlər görülmüş, iqtisadi baxımdan səmərəli və ekoloji cəhətdən zərərsiz, yaşıl kimyanın prinsipləri əsasında alunitin kompleks emalının prinsipial texnoloji sxemi işlənib hazırlanmışdır. Alunit filizini yandırmadan qələvidə aşınma yolu ilə emal etməklə, kənarından heç bir reaktiv almadan elektrodializ üsulundan istifadə edərək alüminium oksid, qələvi, sulfat turşusu, natrium-kalium sulfat gübrələri, vanadium və qalliumun alınmasının optimal şəraiti tapılmışdır.

Üçlü qeyri-üzvi sistemlərdə topoloji izolyator xassəli yeni laylı xalkogenid və xalkohalogenid fazaları aşkar edilərək onların mükəmməl monokristalları yetişdirilmişdir. Antiferromaqnetik topoloji izolyator xassəli $MnBi_2Te_4$ birləşməsi sintez edilmiş, müxtəlif elmi mərkəzlərdə tədqiq olunmuş və alınmış nəticələr birgə məqalə kimi "Nature" jurnalında çap olunmuş, Çində keçirilən beynəlxalq müsabiqədə ("Frontiers of Science Award") bərk halın fizikası üzrə son 5 ildə çap olunmuş ən yaxşı məqalə hesab edilmişdir.

Entropiya mühəndisliyi strategiyasına əsaslanmaqla argirodit ailəsi birləşmələrinin bərk məhlullar alınmış və aşkar edilmişdir ki, entropiya faktorunun sinergetik təsiri nəticəsində yüksək temperaturlarda davamlı olan ionkeçirici kubik fazalar otaq temperaturunda stabilləşir. Bu qarışıq ion-elektron keçiriciliyinə malik yeni materialların alınması üçün imkanlar açır.

Lantanoidlərin qallium sulfid tərkibli şüşələri alınmış, onlarda həyəcanlanma zamanı şüalanmanın infraqırmızı sahədən görünən sahəyə keçməsi müşahidə edilmişdir ki, bu da həmin maddələrdən antistoks lüminofor kimi optiki lifli rabitə xətlərində və gecə görmə cihazlarında istifadə edilməsini mümkün edir.

Koordinasion birləşmələr sahəsində polidentat hidrazon liqandları əsasında effektiv funksioidlər və xərçəng əleyhinə aktiv olan yeni preparatlar sintez edilmişdir. Göstərilmişdir ki, bu komplekslər müxtəlif ferment zülallarına, o cümlədən AChE, BChE və Gly fermentlərinə qarşı aktiv inhibitor təsirinə malikdirlər. Benzidin törəmələri əsasında üzvi batareyalar üçün elektrod materialı olan keçid metallarının yeni kompleksləri sintez olunmuşdur.

Metanın nanostrukturulu bifunksional biometik katalizator – tetrakis/ Al_2O_3 iştirakında ekoloji təmiz yaşıl oksidləşdirici olan H_2O_2 ilə birbaşa metanola oksidləşdirilməsi nəticəsində $300^\circ C$ temperaturda 20%-ə yaxın metanol alınır.

Dərman preparatlarının bioloji aktivliyini və nəzarətli ayrılmasını təmin etmək üçün onların immobilizə olunması üçün polimer hidrogellər (matrisalar) sintez edilmiş, doksorubisin antibiotikinun uzun müddətli bioloji aktivliyini saxlamaq məqsədilə daşıyıcının tərkibində 14-18 nm ölçülü gümüş nanohissəcikləri olan poli-N-vinilpirrolidon və qummiarabik əsaslı nanobiokompozitlər sintez olunmuşdur.

Nanoquruluşlu karbon nitridin tərkibində metal olmadan hidrogen molekulunu aktivləşdirmək xassəsi müəyyən edilmiş və onun üzərində fenilasetilenin stirola və etilbenzola, fenolun tsikloheksanona və tsikloheksanola selektiv hidrogenləşməsi prosesləri üçün optimal şərait müəyyən edilmişdir.

İlk dəfə olaraq əsas işçi elementi dəmirporfirin biomimetik katalizatoru olan yarımkəçirici (Si) tərkibli katalaz tipli biomimetik elektrod hazırlanmışdır. Elektrodun yüksək aktivliyi və həssaslığı H_2O_2 -in məhlulda 10-6 küt. faizə qədər qatılığını təyin etməyə imkan verir.

Suyun elektroliz prosesi üçün yüksək elektrokatalitik aktivliyə malik olan və korroziyaya da-

vamlı nanostrukturlaşdırılmış elektrod materialı kimi nikel-molibden nazik təbəqələri elektrokimyəvi yolla sintez edilmişdir. Elektrokimyəvi yolla anodda oksidlənmiş nanoməsaməli Al₂O₃ daxilində n-tip CdS nanotelləri çökdürülmüş və alınan strukturun üzərinə CdTe nazik təbəqəsi çökdürülərək yüksək fotoaktivliyə malik yeni nəsil Günəş çevriciləri üçün n-CdS/p-CdTe heteroqəidləri yaradılmışdır. Günəş elementləri ilə akkumulyatorları bir modulda birləşdirməklə hibrid Günəş çeviricilərinin yaradılması texnologiyası işlənib hazırlanmışdır.

Qeyri-Nyuton neftlərində nizamsız strukturların əmələ gəlməsinə səbəb olan hissəciklərin hidrodinamik qarşılıqlı təsiri, diffuziya kütləsi və istilik ötürülməsi, məsaməli mühitdə qeyri-nyuton neftlərinin hidravlik diffuziya və qeyri-xətti filtrasiyası tənliyinin analitik həlli verilmiş, məsaməli mühitlərdə hidravlik diffuziya və keçiricilik əmsallarının qiymətləndirilməsi üçün yeni ifadələr alınmışdır.

Dispers neft mühitində kütlə köçürmə hadisələri və reoloji xassələr əsasında diffuziya və qravitasiya mexanizmləri, neftdə olan asfalt-qətran və bərk hissəciklərin çökmə və neft avadamlığının səthində hissəciklərin sıx layının yaranma modelləri təklif edilmişdir.

Krekinq və piroliz qazlarının emalı kompleksinin optimal layihələşdirilməsi misalında kimya-texnoloji sistemlərin modelləşdirilməsi və optimal layihələşdirilməsinin yeni metodu (optimal uzlaşdırılmış material və istilik axınlarının təyini) işlənib hazırlanmışdır.

İnstitut tərəfindən Avropa Komissiyasının Horizon 2020 proqramı üzrə ümumi dəyəri 6,5 milyon avro olan Avropanın 8 ölkəsinin 11 tədqiqat mərkəzi və Universiteti ilə birgə qalib gəlmiş və tərəfdaş olduğu "Perspektiv materiallar və nanotexnologiyalar" istiqaməti üzrə "Methane oxidative conversion and hydroformylation to propylene" (814557 №-li C123) qrant layihəsi yerinə yetirilmişdir. Layihə təbii qazdan propilenin alınma texnologiyasının işlənilməsinə və tətbiqinə yönəlmişdir.

Əməkdaşların hazırladıqları, 14-ü xaricdə olmaqla, 100 kitab, monoqrafiya və dərslik, o

cümlədən, "Dispers mühitdə daşınma hadisələri" monoqrafiyası nüfuzlu beynəlxalq "Taylor and Francis Group" nəşriyyatında (London, Nyu York, 2019, 434 səh.), 6 kollektiv monoqrafiyaya daxil olan fəsilələr Londonda "İnterTech Open" nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Şəmkir və Yenikənd SES-lərdə aparılan sistemlik elmi tədqiqat işləri nəticəsində hidrotexniki qurğularının (HQ) su mühitində korroziya sürətləri təyin olunmuş, HQ-ların korroziyaya qarşı katod mühafizəsi üsulu təklif edilmişdir.

Bəzi d- və f- elementlərin əsasında alınmış nanoquruluşlu kompozitlərin neftlərin axıcılığına təsiri araşdırılmış, "Balaxanəneft" Neft-qaz çıxarma İdarəsinin (NQÇİ) neftəşadıcı quyusundan və "Siyəzəneft" NQÇİ-nin "Ata-çay" neft yığı mənəqəsindən götürülmüş ağır neft nümunələri üzərində aparılan sınaqlar neftin kinematik özlülüyün 65-70%, qatranın miqdarının isə 50% aşağı düşdüyünü sübut etmişdir.

Filiz emalı tullantı sularından yüksək faizlə (90-95%) Cu²⁺ və Zn²⁺ ionlarının çıxarılması üçün modifikasiya olunmuş bentonit filtri hazırlanmış və İran İslam Respublikasının Gilan Almas şirkətində sənaye miqyasında sınaqdan keçirilmişdir. Alınan nəticə təbii bentonit və ənənəvi istifadə olunan aktiv kömürdən 1,5 dəfə yüksəkdir.

Alüminium və nadir elementlərin istehsal bazasını artıran yeni "Alunit şlamı - kaolinit texnologiyası" işlənib hazırlanmışdır. Mövcud texnoloji proseslərdən fərqli olaraq, gillərin dəmirdən təmizlənməsi emalın ilkin mərhələsində aparılır. Alınan alüminiumlu məhsulun alunitin emal məhlullarına əlavə edilməsi tövsiyyə olunur.

İstilik sistemləri və metal səthlərini pas/düz çöküntülərindən təmizləmək üçün tərkib (SAD) təklif edilmişdir. Tərkib üçün respublika patenti alınmışdır. Bunun əsasında biznes plan hazırlanmış və Yüksək Texnologiyalar Parkına təqdim edilmişdir.

İnstitut əməkdaşları 2015-2024-cü illərdə ümumi məbləği 3.700.00,00 AZN + 304.062,00 Avro + 200.000,00 ABŞ dolları olan 34 qrant layihəsi üzrə tədqiqatlar aparmışlar. Onlardan 20-si Beynəlxalq qrantlardır. Təsərrüfat müqavilə-

ləri əsasında İnistituta daxil olmuş büdcədən kənar vəsaitin həcmi 775.000,00 AZN olmuşdur.

İnistitutun Rusiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İspaniya, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Tayvan, Türkiyə, Bolqarstan və s. ölkələrin elmi-tədqiqat müəssisələri və Universitetləri ilə elmi əməkdaşlığı davam etmiş, birgə tədqiqatların nəticələri nüfuzlu jurnallarda çap edilmişdir. 7-10 oktyabr 2024-cü ildə Kataliz və Qeyri-üzvi Kimya İnistitutunun ev sahibliyi etdiyi 15 ölkə alimlərinin iştirakı ilə "Enerjinin saxlanması və çevrilməsi üçün materiallar" üzrə VIII Beynəlxalq simpozium yüksək səviyyədə təşkil olunmuş və keçirilmişdir.

Əli Quliyev adına Aşqarlar Kimyası İnistitutunda 2015-2025-ci illərdə tədqiqat işləri üzvi sintezin imkanlarından istifadə etməklə aşağıdakı istiqamətlərdə davam etdirilmişdir.

Sürtkü yağlarının, yanacaqların və xüsusi mayelərin istismar xassələrini yaxşılaşdıran müxtəlif funksiyalı aşqarların, fizioloji fəal maddələrin, korroziya inhibitorları və səthi-aktiv maddələrin sintezi və alınma texnologiyasının işlənməsi, müxtəlif təyinatlı yüksək keyfiyyətli sürtkü yağlarının və xüsusi mayelərin yaradılması, onların istehsalı ilə əlaqədar yeni xammal mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və mövcud mənbələrdən səmərəli istifadə olunması istiqamətində davam etdirilmiş və bir sıra mühüm nəticələr əldə edilmişdir.

Sürtkü yağlarının yuyucu-dispersləşdirici xassələrini yaxşılaşdıran, oksidləşmə və korroziyanın qarşısını alan müxtəlif təyinatlı motor yağları, sürtkü yağlarının yağlayıcılıq xassələrini yaxşılaşdıran, yeyilməyə və siyirməyə qarşı yüksək təsirə malik aşqarlar sintez edilmiş, onların əsasında müxtəlif təyinatlı transmissiya yağları yaradılmışdır.

Vinil və allil qrupu saxlayan monomerlər əsasında sürtkü yağlarının özlülük-temperatur xassələrini yaxşılaşdıran özlülük aşqarları və bir sıra digər xassələrini yaxşılaşdıran çoxfunksiyalı polimer aşqarlar sintez edilmiş və onlardan istifadə edilərək bütün mövsümlərdə işləyən motor yağları yaradılmışdır.

Tərkibində müxtəlif funksional qruplar olan üzvi birləşmələr əsasında sürtkü yağlarına yeni

mühafizəedici aşqarlar, yağlayıcı-soyuducu mayelərin (YSM) istismar xassələrini yaxşılaşdırın, bakterisid və funqisid xassələrinə malik üzvi birləşmələrin sintezi aparılmışdır.

Canlı orqanizmlərdə bəzi patoloji proseslərin inhibitorlarının yaradılması istiqamətində sintez olunan 350-yə yaxın yeni fizioloji fəal maddənin antioksidant aktivliyi, fərqli enzim və onların izoformaları üzərində yüksək təsirə malik inhibitor olmaları müəyyən edilmişdir. Tədqiq olunan maddələr bədxassəli şiş, şəkərli diabet, qlaukoma, Alzheimer kimi qlobal xəstəliklərə səbəb olan patoloji proseslər üçün potensial dərman maddəsi ola bilər. Onların bəziləri standart dərman kimi tətbiq olunan preparatlara nisbətən 2-4 dəfə yüksək təsirə malikdir.

Kvant kimyəvi hesablamalar ilə bəzi üçkomponentli reaksiyaların mexanizmi tədqiq olunmuş, nəzəri hesablamalarla bu reaksiyalar nəticəsində məqsədyönlü maddələrin alınmasının optimal şəraiti tapılmış və təcrübi olaraq təsdiq edilmişdir.

Yüksək parafinli neftlərin donma temperaturu və dinamik özlülüynü aşağı salmaqla onların boru kəmərləri ilə uzaq məsafələrə nəql edilməsini təmin edən və hər il 100 tonlarla istehsal olunan "Depressator-AKI" aşqarı hazırda da Bakı-Ceyhan neft kəmərinə müvəffəqiyyətlə istifadə edilir. Bu aşqar strateji əhəmiyyət daşıdığına görə ona "Məxfi" qriflə Azərbaycan patenti verilmişdir.

Ukraynanın Xarkov şəhərində yerləşən Malışev zavodunda istehsal olunan T-80 markalı tankda istifadə edilən xüsusi təyinatlı dizel mühərrikində işlənilən M-16İXP-3 motor yağının istismar xassələrini yaxşılaşdırmaq üçün yeni xüsusi təyinatlı M-16İXP-3y markalı motor yağı yaradılmış və müasir mühərriklərdə sınaqlardan uğurla keçmişdir. Digər xüsusi təyinatlı motor yağı T-90 markalı tanklarda istifadə üçün sınaqdan keçmişdir.

Yaradılmış xüsusi təyinatlı M-16İXP-3y və M-53/16D2 markalı motor yağlarının istehsalı Təcrübə-Sənaye Zavodu MMC-də təşkil edilmiş, istehsalı və istehlakını təmin edən normativ-texniki sənədlər işlənmişdir. Həmin yağlarının istismar xassələrinə görə üstünlüklərə ma-

lik yeni analoqları yaradılmışdır. "Xüsusi təyinatlı sürtkü yağlarının yaradılması və istehsalının təşkili" adlı kompleks elmi-texniki iş 2024-cü ildə texnika sahəsində Azərbaycan Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür.

Bakı neft emalı zavodlarının uzun illər ərzində fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş və min tonlarla Abşeronun Balaxanı qəsəbəsi ərazisinə tullanaraq ekoloji gərginlik yaradan "turş qudron"un emal prosesinin yaradılması ilə əlaqədar mazut əsasında alınan qalıq yanacaqların xassələrini yaxşılaşdıran əlavə işlənib hazırlanmış, istehsalı və tətbiqi təmin edilmişdir.

Neftlə çirklənmiş torpaqların və su hövzələrinin mikrobioloji vasitələrlə təmizlənməsi istiqamətində Abşeron yarımadasının Suraxanı, Balaxanı, Binəqədi və Bibi-Heybət yataqları ətrafı müxtəlif karbohidrogen tərkibli torpaqların təmizlənməsi üçün torpağı yaxşılaşdıran əlavələr kompleksi ilə seçilmiş mikroorqanizm assosiasiyasını təmsil edən bioloji preparatların alınması üçün texnologiya yaradılmışdır. Təvsiyə olunan 4 müxtəlif biopreparatlarla yanaşı, bir ümumi biopreparat ("Universal") hazırlanmış və sınaqdan keçirilmişdir.

Polimer Materialları İnstitutunda 2015-2025-cü illərdə bir sıra prioritet istiqamətlər üzrə elmi tədqiqatlar aparılmış, yeni polimer materialların sintezi, onların xassələrinin öyrənilməsi və tətbiq sahələrinin müəyyən edilməsi istiqamətində mühüm elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Makromolekulunda tsiklopropan halqası, karbonil qrupu və ikiqat rabitə olan funksional polimerlər sintez edilmiş və onların əsasında məlum analoqdan (polivinilsinnamat) daha effektiv, UB-şüalara qarşı yüksək fotohəssaslığa, aşağı mikrodefektliyə və yüksək adgeziya möhkəmliyinə malik neqativ tipli fotorezistlər yaradılmışdır.

Suyun səthindən neft və neft məhsullarını 98-99 faiz yığa bilən, yüksək sorbsiya tutumlu (10-15 kq/kq), hidrofob xassəli, ekoloji cəhətdən təmiz, çoxqat regenerasiya qabiliyyətli penoplast sorbentlərin alınması üçün mexaniki-kimyəvi üsul işlənib hazırlanmışdır.

Salisil turşusunun oliqoalkil efirləri sintez olunmuş onların və aşağı sıxlıqlı polietilenin

əsasında antibakterial kompozisiya materialları alınmış və göstərilmişdir ki, yüksək fiziki-mexaniki göstəricilərə və funksioid xassələrə malik olan bu kompozisiyalar yeyinti sənayesində və kənd təsərrüfatında qablaşdırma materialı kimi istifadə oluna bilər.

Saxarin-6-karbon turşusu əsasında xətti və şaxəli quruluşa malik sulfoimid fraqmentli epoksid qatranları sintez edilmiş, onların əsasında termiki davamlı epoksikompozisiyalar alınmışdır. Sintez edilmiş epoksiimid qatranları sənayedə istehsal olunan epoksidian qatranlarından daha yüksək termiki göstəricilərə malikdir və sənayedə termiki davamlı epoksibirləşmələr kimi istifadə edilə bilər.

Müxtəlif polimerlər və nanohissəciklər əsasında alınan yeni tip çoxfunksiyalı termoelastoplastik nanokompozitlərin xüsusi elektrikkeçiriciliyi geniş intervalda dəyişdirilə bildiyindən elektronikada fotoelektrik generatorların, batareyaların, işıq diodlarının, elastik və şəffaf displeylərin yaradılması üçün perspektivlidir.

Butadien-nitril kauçuku, polietilen və polipropilen əsasında dinamiki vulkanlaşmış elastoplastlar işlənib hazırlanmış, "METAK" MMC müəssisəsində sınaqdan keçirilmiş və yüksək istismar göstəricilərinə malik olması təsdiqlənmişdir.

Aşağı və yuxarı sıxlıqlı polietilen qarışığı və mineral doldurucu əsasında aşağı yanma qabiliyyətli kompozit materialların hazırlanması üçün laboratoriya texnoloji reqlamenti hazırlanmışdır. Alınan kompozitlər inşaat sahəsində yüksək keyfiyyətli konstruksiya materiallarıdır və yüksək emal olunma qabiliyyətinə malikdirlər.

Sumqayıt Dövlət Universiteti və Polimer Materialları İnstitutu ilə Elm və Tədris Mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəzin fəaliyyəti tədris prosesinin elmi tədqiqatlarla əlaqələndirilməsi, tələbə və magistrantların elmi işə cəlb olunması, təcrübəli vərdislərin formalaşması məqsədini güdür.

Kimyaçı alimlərimiz müasir dövrün çağırışlarına uyğun olaraq və Azərbaycan Respublikasının 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının qarşıya qoyduğu tələbləri əsas götürərək yeni uğurlar qazanmaq üçün bütün imkanlarından istifadə edəcəkdir. ●

İsmayıl HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik

Azərbaycan milli memarlığının dünya səviyyəli möhtəşəm abidəsi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 22 may 2025-ci il tarixdə "Naxçıvan şəhərində yerləşən Möminə xatun türbəsi dünya əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidəsinin bərpası və konservasiyası ilə bağlı tədbirlər haqqında" Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: "Naxçıvan şəhərində yerləşən böyük tarix və mədəniyyət yadigarı Möminə xatun türbəsi Azərbaycan milli memarlığının möhtəşəm abidəsi və Şərqi memarlığının incilərindən biridir. XII əsrin görkəmli Azərbaycan memarı Əcəmi Naxçıvaninin dühası ilə yaradılmış bu nadir və monumental sənət nümunəsi öz kompozisiya həllinə, kamilliyinə və zərifliyinə görə bütövlükdə İslam aləminin şah əsərləri sırasında fəxri yer tutur. Misilsiz gözəlliyə malik türbə Azərbaycanda həmin dövrlərdə yüksək inkişaf etmiş mədəniyyətin və dövlətçilik ənənələrinin mövcudluğunun əyani təəcəssümüdür" [2]. Bu sənəd Azərbaycan tarixinə, mədəniyyətinə dövlətin diqqəti və qayğısının bariz nümunəsidir. Bu həm də mədəniyyət incilərimizin dünyaya tanınması baxımından böyük önəm daşıyır.

Ulu öndər Heydər Əliyev belə nadir sənət əsərinin ucaldılmasını mədəniyyətin və dövlətçiliyin yüksək səviyyədə olması ilə əlaqələndirərək demişdir: *"Düzdür, bizlər çox vaxt bu abidəni gözəl memarlıq abidəsi kimi təbliğ edirik. Bu abidənin memarlıq qiyməti ilə bərabər, bizim üçün, bəlkə, daha da böyük qiyməti Azərbaycanın qədim dövlət olmasını göstərməsidir. Bu təkcə memarlığın zənginliyini yox, dövlətçiliyin nə qədər zəngin olduğunu, nə qədər möhkəm olduğunu da göstərir. Əgər dövlətçilik o qədər yüksək səviyyədə olmasaydı, onlar bu cür abidənin yaradılması üçün qərar qəbul edə bilərdilərmi?"* [11, s. 280-281].

Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin XII-XIV əsrlər dövrü intibah dövrü kimi xarakterizə olunur. XII əsrin ortalarından Eldənizlər xanədanının (1136-1225) hökmranlıq etdiyi Azərbaycan dövləti təşəkkül tapdı. Naxçıvan XII əsrin 30-70-

ci illərində Azərbaycan Atabəylər dövlətinin əsas mərkəzi şəhəri, paytaxtı olmuşdur [13, s. 72]. Eldənizlər dövlətinin banisi Atabəy Şəmsəddinin hakimiyyətinin ilk dövrlərindən dövlətin siyasi, "padşahlıq iqamətgahı" Naxçıvan şəhərində yerləşmişdir. "Əcaib-əd-dünya" əsərində yazılır: "Naxçıvan Eldənizlər dövründə tam tərəqqiyə çatdı. Orada padşahlıq iqamətgahı (darülmülk) yaratdılar və dövlətxana təsis etdilər" [6, s. 135-136]. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövründə (1146-1175) Naxçıvan Atabəylər dövlətinin əsas iqtisadi, siyasi və mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmışdır. Ş. Eldənizin daimi yaşayış yeri Naxçıvan şəhəri olmuşdur. Naxçıvan vilayətinin torpaqları tac (xass) torpağı idi. Şəmsəddin Eldəniz dövrünün görkəmli dövlət xadimi kimi şöhrət qazanmışdı. O, qurduğu dövləti qüdrətləndirmək, ərazilərini genişləndirmək üçün böyük işlər görüb. "Böyük Atabəy" titulu alan

Şəmsəddin Eldənizin böyük oğlu Cahən Pəhləvan onun əmir-hacibi, Qızıl Arslan isə ordunun baş komandanı təyin edilmişdir.

Şəmsəddin Eldənizin ölümündən sonra, oğlu Məhəmməd Cahən Pəhləvan zamanı (1175-1186) dövlətin paytaxtı Naxçıvandan Həmədan şəhərinə köçürüldü (1175). Bu dövrdə Azərbaycan torpaqlarını Məhəmməd Cahən Pəhləvanın kiçik qardaşı Qızıl Arslan (1186-1191) idarə edirdi. Eldənizlərin bütün hakimiyyəti dövründə Naxçıvan şəhəri ikinci paytaxt statusunu saxlayırdı.

"Əcaib-əd-dünya" əsərində Naxçıvan şəhəri haqqında belə yazılıb: "Orada çoxlu saray, köşk, eyvan vardır. Şəhərin yaxınlığında daşdan qala tikilmişdir. Qalada mədrəsə və məscid vardır. Bütün binalar gəcdən və bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Köşklərin çoxu qəsrlər kimi üç-dörd mərtəbəlidir" [6, s. 135]. Təbrizdən və Bağdadından sonra Naxçıvan kimi cəlalı və əzəmətli şəhər yox idi.

Möminə xatın haqqında

Sultan II Toğrulun hakimiyyəti dövründə (1132-1135) Ş.Eldəniz sultanın şəxsi məmlüklərindən biri olmuşdur. Sultanın qadını dövlət işlərində onun ən yaxın məsləhətçisi Möminə xatın Ş.Eldənizə xüsusi iltifat göstərirdi. Sultan Ş.Eldənizin sadıqlığını yüksək qiymətləndirərək ona əmir rütbəsi verir və azyaşlı oğlu Arslan şaha atabəy təyin edir. 1136-cı ildə Arslan yiyələnən Eldəniz tədricən bütün Azərbaycana sahib olur. Şəmsəddin Eldəniz öz dövrünün bacarıqlı dövlət xadimi olmuşdur. Sultan II Toğrul öldükdən sonra (1134) Şəmsəddin Eldəniz Möminə xatınla evlənir. Möminə xatın Azərbaycanın ağıllı və diplomat qadınlarından olmuşdur. O, Atabəylər dövlətinin xarici və daxili siyasətində ərinin və oğlanlarının yaxın köməkçisi və məsləhətçisi olmuşdur [12]. "Möminə xatın həmişə Şəmsəddin Eldənizin ölkə səyahətlərində müşayiət edirdi, dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllin-

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani

Naxçıvanda memarlıq sənəti XII əsrdə yüksək səviyyəyə çatmışdır. Çoxsaylı dini memarlıq abidələri və mülki binalar, zəngin ornamentlər və boyalarla bəzədilmiş əzəmətli məscidlər, türbələr, saraylar, karvansaraylar, körpülər, qala və bürclər, mədrəsələr, bəzəkli yaşayış evləri, zəngin tərtibatlı hamamlar və s. inşa edilmişdir.

XII əsrdə Naxçıvanda yaşayıb yaratmış, Naxçıvan memarlıq məktəbinin əsasını qoymuş Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin yaratdığı əsərlərdən ikisi dövrümüzdə də əzəmətlə ucalır: Naxçıvan şəhərindəki Yusif Küseyr oğlu və Möminə xatın türbələri.

Əcəmi Naxçıvani Yusif Küseyr oğlu türbəsinə 1162-ci ildə tikmişdir. Memar təkcə Azərbaycanda deyil, islam aləminin ən hündür və incə kompozisiyalı türbələrindən sayılan Möminə xatın türbəsinə 1186-cı ildə ucaltmışdır. Həmin dövrdə türbə böyük bir memarlıq kompleksinə daxil idi.

Naxçıvan memarlıq məktəbinin yüksək nailiyyətlərinin yaradıcısı, bu məktəbin çiçəklənməsini təmin edən, memarlıq təzahürünün klassiki və Naxçıvan memarlıq məktəbini geniş beynəlxalq səviyyəyə çıxaran Əcəmi Naxçıvani olmuşdur [7, s. 14-15]. Məktəbin əsasını qoymuş memarın yaradıcılıq dəst-xəttinin parlaq cizgiləri də məhz bu şəhərdə və abidələrdə izlənilir.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvan memarlıq məktəbinin ən görkəmli siması olaraq orta əsr Azərbaycan memarlığının inkişafında dərin və silinməz izlər buraxmış, özündən sonrakı Azərbaycan memarlıq sənətinə istiqamətverici təsir göstərmişdir. Əcəmi Naxçıvaninin memarlıq üslubu baştağ və onun cinahlarında duran sərbəst minarələrin qurulması kompozisiyasının yarıdılmasıdır. Bu cür kompozisiyanın Əcəmiyə kimi olması elmə məlum deyil.

Memarlıq əsərlərində "əl-Bənnə" ifadəsi ilə təqdim edən Əcəmi, bir əlyazmada qeyd edildiyi kimi, "Şeyxül mühəndis" (mühəndislər başçısı) ayamasını daşmasıdır. O dövrün, eləcə də sonrakı dövr sənətkarları da elmə yiyələnmiş idilər. Memar üçün sənət və elm bir zərurət idi.

də onun fikri ilə hesablaşdılar. Möminə xatun xalq arasında da böyük hörmətə layiq idi, çünki ölkə vətəndaşlarının tale və maraqlarına biganə deyildi, mədəniyyətin, maarifin inkişafına köməklik edirdi. Bu ağıllı və hörmətəlayiq qadının şərafinə Naxçıvanda nadir və möhtəşəm məqbərə tikilmişdir" (Sədrəddin əl-Hüseyni). Elə bu sədaqətinə görə o, 1175-ci ildə vəfat etdikdən sonra əri Şəmsəddin Eldəniz onun məzarı üzərində əzəmətli türbə tikdirmək haqqında qərar vermişdir. Möminə xatın 30 sentyabr 1175-ci ildə Naxçıvanda əbədiyyətə qovuşmuş, ondan bir ay sonra Şəmsəddin Eldəniz də dünyadan köçmüşdür. Özülü 1175-ci ilin oktyabrında qoyulan məqbərənin inşası onların böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan tərəfindən 1186-cı ilin aprel ayında başa çatdırılmışdır. Beləliklə, Möminə xatın və Şəmsəddin Eldənizin dəfn olunduqları məqbərə 10 il 3 aya inşa edilmişdir [12]. Təəssüf edilməli haldır ki, bir sıra yazılarda, hətta tədqiqat əsərlərində Möminə xatın məqbərəsinin inşa tarixində səhvlərə yol verilmişdir. Türbənin tikilməsinə başlandığı tarixi onun istifadəyə verilməsi tarixi kimi vermişlər.

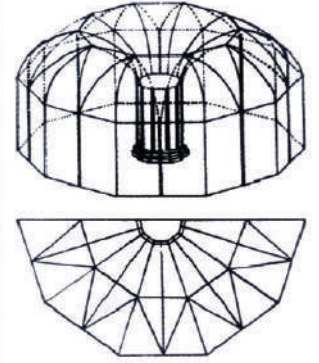
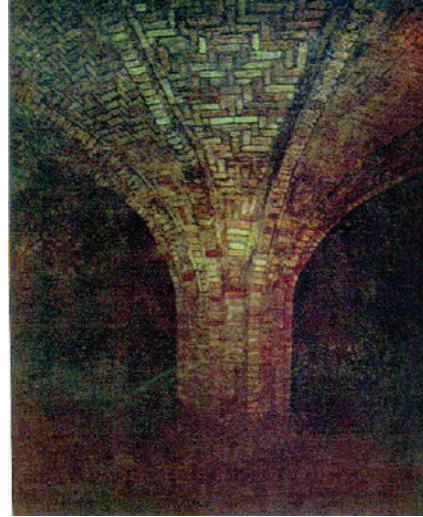
Məhz buna görə memar-sənətkar riyazi, hündəsi, astronomik biliklərə dərinlən yiyələnməli idi. Əcəmi Naxçıvani, zəmanəsinin elmi biliklərinə yiyələnməmiş hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyəti olmuşdur [8, s. 21].

Türbənin quruluşu

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin şah əsəri Möminə xatın türbəsidir. Türbə Şəmsəddin Eldənizin həyat yoldaşı Möminə xatının şərəfinə ucaldılmışdır (1175-1186). Türbə yeraltı (sərdabə) və yerüstü hissələrdən ibarətdir. Ümumi hündürlüyü 34 metr olmuş, sonralar 8 metr hündürlükdə xarici örtüyü dağılmışdır [3, s. 80]. Sərdabə hissəsi 10 bucaqlıdır. Mərkəzdə yerləşmiş sütundan onbucaqlının hər küncünə doğru bir tağ salınmışdır. Türbənin yerüstü hissəsi xaricdən 10 guşəli, daxildən isə dairəvidir. Abidə bişmiş kərpicdən tikilmişdir. Onun bucaqları çıxıntı şəklində, səthləri isə batıq formada qurulmuşdur. Türbənin bucaqlarındakı çıxıntılar kufi xətti ilə işlənmiş kitabələrlə örtülmüşdür. Bu kitabələrin uzunluğu 500 metrə çatır [17, s. 24].

Türbənin bütün bəzək tərtibatı onun xarici səthindədir. Abidənin xarici on üzünün hər biri stalaktik tac kompozisiyası ilə tamamlanan, çox da dərin olmayan taxça əmələ gətirmişdir. Üzlərin hamısının səthi müxtəlif səciyyəli hündəsi ornamentlə örtülmüşdür. Türbənin ornamental bəzəyi bişmiş kərpicdən tərtib olunmuşdur. Bəzəyə firuzəyi kaşı, şirəli kərpicin çox sadəliklə, lakin dəqiqliklə daxil edilməsi kərpicdən əmələ gətirilən mürəkkəb şəbəkə rəsmlərinin oxunmasına imkan verir [14, s. 5]. On üzün hər birində müxtəlif olan ornament rəsmi hər yerdə eyni xarakterlidir. Bir çox ornamentlərin rəsmlərinin əsasını çoxguşəli ulduz təşkil edir. Üzlərdə ən çox təsadüf olunan ornament ünsürü 5, 6, 8 və çoxguşəli ulduzlardan, altı və səkkiz bucaqlı fiqurlardan ibarətdir.

Haşiyələnmiş taxçaların yuxarısında kufi kitabəli friz yerləşdirilmişdir. Kaşı ilə işlənmiş kitabə kompozisiyada əhəmiyyətli yer tutur. Memar Əcəmi kufi xətti kitabələri hündəsi sistem-

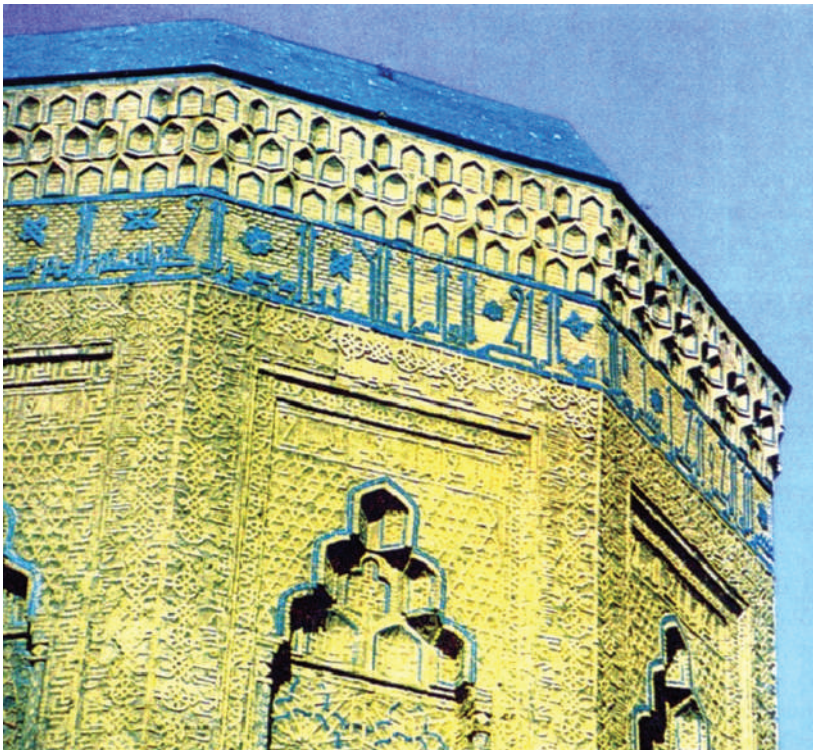
ləri xatırladan mürəkkəb naxış şəbəkələrinə uyğunlaşdırmışdır. Həmin kufi xətti kitabələrdən biri çox ibrətamizdir: "Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar. Biz ölürük, əsər qalır yadigar".

Türbənin üzlərindəki naxışlar Əcəmi Naxçıvaninin hündəsi ornamentlər yaratmaq sahəsində mahir sənətkar olduğunu əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda onun gözəl nəbati ornament bəzəyi ustası olduğunu göstərir. O, müxtəlif rəsmli medalyonların hamısını sadəlik xarakterinə görə oxşar nəbati ornamentlərlə çərçivələmişdir.

Türbənin kitabələri

Möminə xatın türbəsi haqqında bəzi məlumatları kitabələrdən öyrənmək olur. Türbənin eksteryerində 14, interyerində 5 kitabə vardır. Türbənin günbəzi ilə gövdəsini birləşdirən kəmərin üzərindəki kitabədə Möminə xatının vəfat tarixindən bəhs olunur. Kitabənin yazıları ağ, yerlik isə sürməyi rəngli kaşı parçaları ilə tərtib edilmişdir.

Türbənin üzərində olan kitabələri öyrənən alimlərdən biri, tarixçi-etnoqraf Əjdər Ələsgərzadə olmuşdur. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, onüzlü türbənin bütün üzlləri kənardan Qurani-Kərimin 36-cı sürəsi olan "Yasin" in mətni ilə haşiyələnib [9]. İki dəfə təkrar olunmaqla bu surə bir dəfə birinci üzədən beşinciyə, o biri dəfə altıncı üzədən onuncu üzədək davam edir. Hər bir üzədə yazı sağda aşağıdan yuxarıya yönəlir,

sonra yuxarıda üfüqi davam edir və aşağı istiqamətlənir.

Türbənin 10 üzünün hər birinin yuxarisında eyni mənada olan 10 ədəd dini məzmunlu kitabə yerləşir [10, s. 37]. Türbə işi hər bir vəchinin ətrafını əhatə edən enli kəmər üzərində yerləşən dini xarakterli yazılar qırmızı və formalı kərpiclərin düzülüşü ilə başa çatdırılmışdır. Türbənin qapısı üstündəki birinci kitabədə türbənin inşaat tarixi, ikinci kitabədə isə türbənin usta-memarı naxçıvanlı Əcəmi Əbubəkr oğlunun adı yazılmışdır. Türbənin interyerindəki 5 kitabədən biri daxili friz kəməri üzərində, iki, üç, dörd və beşinci kitabə isə daxili günbəz divarında yerləşir. Bu dörd kitabə iri həcmli dairəvi formalı qönçələrdən ibarətdir. İnteryerdəki yazılar dini məzmun daşıyır. Yazılar kirəc materialı üzərində oyma üsul ilə edilmişdir.

Türbənin daxili qüllənin uca interyerini qapayan günbəzin iç səthində dörd dairəvi medalyon perpendikulyar oxlar üzərində qoyulmuşdur. Nadir gəctəraşlıq əsərləri olan bu medalyonların kompozisiya özəyi "Allah" yazısıdır [4, s.96]. Kitabələr Əcəminin əsərlərində o dövrdə görünməyən bədii-estetik dəyər və önəm alır. Kufi kitabələrinin bollu-

ğu, mürəkkəbliyi, bitkinliyi həndəsi ornamentlərlə qaynayıb qarışması baxımından Möminə xatın türbəsinin Ön Asiya regionunda bən-zəri yoxdur.

Abidənin kitabələri haqqında xarici ölkə alimləri də bəhs etmişlər. Məşhur şərqşünas Hartman tədqiqatlarında kitabələrin təhlilinə yer verdiyindən alman memarı E.Yakobstal bunları kitabına əlavə etmişdir.

Möminə xatın türbəsi haqqında

Möminə xatın türbəsi memarlıq sənətinin şah əsəri, orta əsr memarlıq tarixinin yüksək zirvələrindən biridir. Ona görə də bu abidə bir çox alimlərin, xüsusilə sənət adamlarının diqqətini cəlb etmiş və yaradıcılıqlarında bundan faydalandıqlarını qeyd etmişlər. Fransız səyyahı Düb-ya-de Monpere, akad. Fren, H.Xanikov, İ.Djebatya, alman memarı E.Yakobstal, şərqşünas Hartman, akad. M.Alpatov, türk memarı Sinan və b. türbə haqqında çox yüksək fikirlər söyləmiş, praktik işlərində bu sənət əsərindən faydalanmışlar.

Məşhur sənətsünas, akademik M.V.Alpatov üçcildlik "Ümumdünya incəsənət tarixi" əsərində Möminə xatın türbəsinə təhlil edərək yazmışdır: "Belə yüksək memarlıq forması duyğusuna, kompozisiyanın belə klassik kamilliyinə və mükəmməl işlənməsinə bu zamanlar Orta Avropada təsadüf etmək mümkün deyildir. Naxçıvan türbəsinə klassik şərq ədəbiyyatının ən yaxşı əsərləri Firdovsinin "Şahnamə" (X-XI əsr) və yaxud Nizaminin "Leyli və Məcnun" (XII əsr) poemasında olduğu kimi insanpərvərlik nəfəsi gəlir" [19, s. 248-249].

Avstriya sənətsünası E.Dits həmmüəllifi olduğu "Türk sənəti tarixi" əsərində məşhur türk memarı Sinanın yaradıcılığından bəhs edərək deyir ki, Sinanın İstanbulda tikdiyi bəzi türbələr, şübhəsiz ki, Naxçıvan türbələrini təsiri nəticəsində əmələ gəlmişdir [17, s. 34].

Ulu öndər Heydər Əliyev 1999-cu ilin oktyabr ayında Naxçıvanda rəsmi səfərdə olarkən Möminə xatın türbəsinə ziyarət etmiş (14 oktyabr) və orada çıxış edərək demişdir: "...Bu abi-

dənin qiyməti yoxdur. Çox vaxt, elə bu gün də bunu gözəl memarlıq abidəsi kimi təbliğ edirlər. Bu təbiidir, doğrudan da belədir. Dağılanlar dağılıb, amma qalanlar içərisində Möminə xatın məqbərəsi XII əsrdə, orta əsrlərdə Azərbaycanın nə qədər zəngin mədəniyyəti olduğunu, doğrudan da böyük memarlıq məktəbi olduğunu göstərir. Bilirik ki, Əcəmi Naxçıvani və onun yaratdığı məktəb təkcə Naxçıvanı əhatə etmir, Şərq aləminin böyük bir hissəsində onun memarlıq üslubu, memarlıq məktəbi davam edib, böyük əsərlər yaradıblar" [11, s. 280].

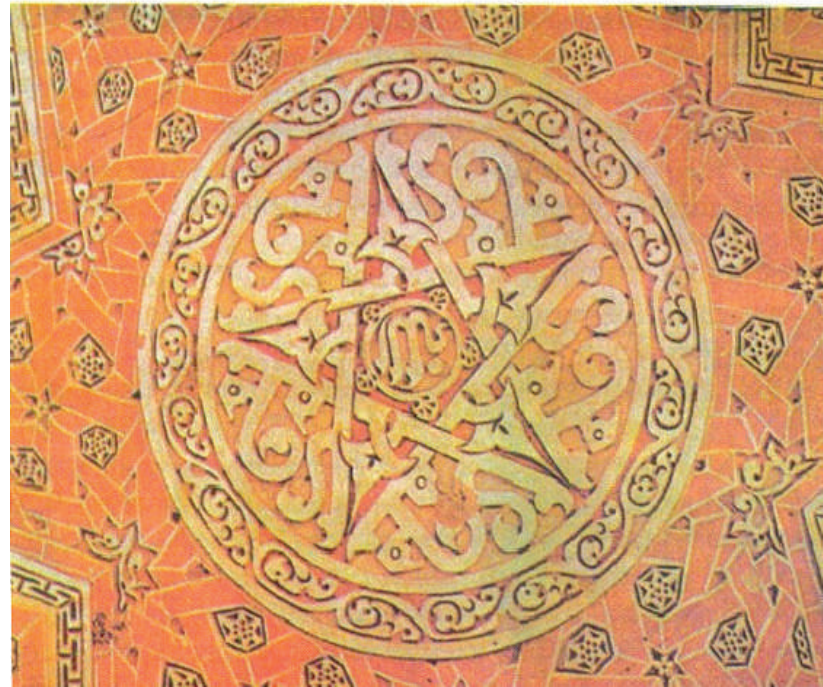
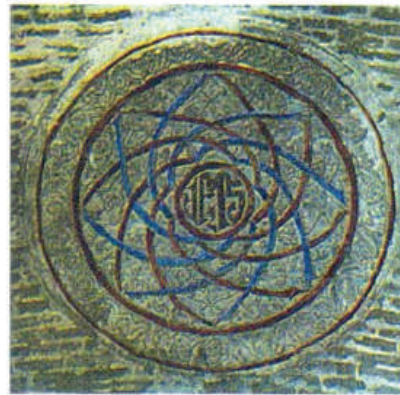
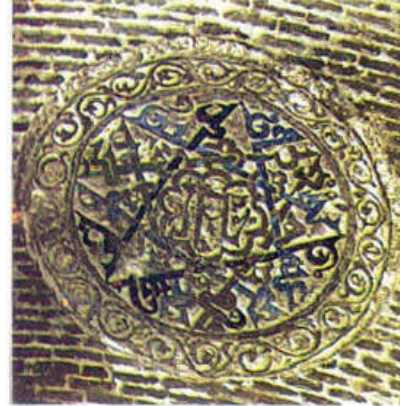
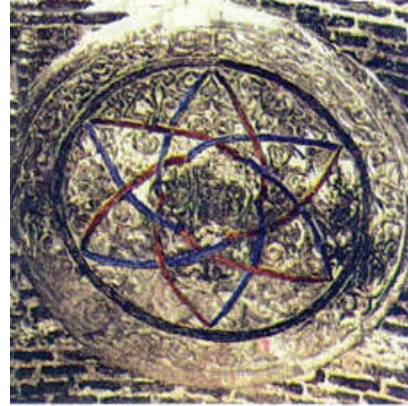
Möminə xatın abidəsinin bərpası və konservasiyası haqqında

Möminə xatın türbəsi Azərbaycan milli memarlığının incilərindən biri kimi, 840 ilə yaxındır ki, insanları öz seyrində saxlayır, onlarda sənətə, mədəniyyətə sevgi və məhəbbət aşılayır.

Sovetlər dövründə tarix və mədəniyyət abidələrinə, xüsusilə də milli respublikalarda olan abidələrə elə də böyük diqqət və qayğı olmayıb. Eləcə də bu fikirləri Naxçıvan abidələri, o cümlədən Möminə xatın türbəsi haqqında da demək olar. Qayğısızlığın nəticəsidir ki, Möminə xatın türbəsinin ətrafında olan bir neçə abidə dağılmışdır.

Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən (1828) sonra rus hərbi şərqşünaslar, etnoqraflar və arxeoloqlar bu abidələrdə axtarışlar və qazıntıları aparmışlar [12]. 1953-cü ildə Moskvadan gəlmiş bir neçə tədqiqatçı Möminə xatın türbəsinə axtarışlar aparmış, əldə etdikləri materialları özləri ilə aparmışlar. 1957-ci ildə isə türbənin sərdabə hissəsində qazıntı işləri aparılmış, sərdabədəki məzarların baş daşları və sümükləri mərkəzə aparmışlar (Elmə məlumdur ki, türbənin sərdabəsində Möminə xatın, Şəmsəddin Eldəniz və övladları Məhəmməd Cahən Pəhləvan dəfn edilmişdir).

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətinin həm birinci, həm də ikinci dövründə Möminə xatın türbəsinə dağıdılmaqdan xilas etmək üçün abidənin özündə bərpa işləri, ət-

rafında isə quruculuq işləri görülmüşdür. Ümummilli lider 1999-cu ilin oktyabrın 14-də türbəni ziyarət etmiş və bərpa edilməsi ilə əlaqədar aid təşkilatlara tapşırıqlar vermişdir.

Prezident Heydər Əliyev 2002-ci il avqustun 12-də AMEA Naxçıvan Bölməsinin yara-

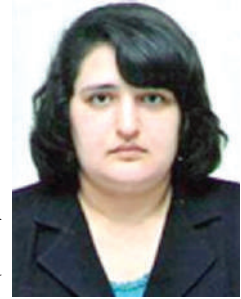
dılmasına həsr olunmuş müşavirədəki giriş nitqində Naxçıvandakı tarix-mədəniyyət abidələri, onların əhəmiyyəti və öyrənilməsi zəruriliyindən bəhs edərək demişdir: "Naxçıvan ərazisini götürsək, bu kiçik ərazidə həddindən çox dünya miqyaslı tarixi-memarlıq abidələri var... Onlar yüz illərlə durub, yaşayıbdır. Baxmayaraq ki, onlara yüz illərlə heç qayğı da göstərilməyibdir, hətta müxtəlif proseslər zamanı, bəzən müharibələrlə, yaxud da ki, başqa hadisələrlə əlaqədar onların uçurulması, dağıdılması halları olubdur. Amma buna baxmayaraq, bu tarixi-memarlıq abidələri yaşayıb və bu gün də yaşayır. Onların hər biri Azərbaycan xalqının həm tarixini, həm də mədəniyyətini, adət-ənənələrini göstərən abidələrdir. Mən indi desəm ki, Möminə xatın türbəsi haqqında geniş təsvirli, müasir poliqrafiya səviyyəsində hazırlanmış albom, onun haqqında tarixi mənbələr və başqa şeylər toplusu varmı? Hesab edirəm ki, yoxdur, mən görməmişəm. Əgər olsaydı, mən görürdüm. Ayrı-ayrı bukletlər var, broşurlar var. Ancaq elə bircə bu abidə böyük bir kitaba bərabərdir. Yəqin ki, kitab da bunun yanında heç bir şeydir. Amma o, kitabda əks etdirilməyibdir. Onun həm memarlıq xüsusiyyətləri, həm mühəndis işləri, inşaat işləri, tikinti materialları, abidənin yaranması tarixi və sair. Onun hər bir fraqmenti müasir poliqrafiya üsulundan istifadə edilərək albomda əks olunsa, onun özü elə Azərbaycan mədəniyyətinin nə qədər zəngin olduğunu göstərəcəkdir" [1, s. 12-13].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə abidə yüksək səviyyədə bərpa və restavrasiya ediləcək. Bunun üçün dövlət başçısı aid təşkilatlara tapşırıqlar verib və ilkin işlər üçün vəsait də ayırıb. Qətiyyətlə inanırıq ki, Möminə xatın türbəsi bundan sonra da hələ min illərlə insanlara sənətin gözəllik və incəliyini aşılacaq, xalqımız isə bundan qürur duyacaq.

UNESCO siyahısında yer tutan Möminə xatın türbəsinin bərpası ilə bağlı Prezident sərəncamı Azərbaycan mədəniyyətinin qorunması və inkişafına əhəmiyyətli töhfə olacaqdır. ●

Ədəbiyyat:

- Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədəki giriş nitqi (12.8.2002). "Dirçəliş - XXI əsr" jurnalı. Bakı, 2002, №54, s.11-15
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin "Naxçıvan şəhərində yerləşən Möminə xatın türbəsi dünya əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidəsinin bərpası və konservasiyası ilə bağlı tədbirlər haqqında" 22 may 2025-ci il Sərəncamı. / "Azərbaycan" qəzeti, 23 may 2025-ci il
- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII cild. Bakı, 1983, s.80
- Cəfər Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: Işıq, 1991, 264 s.
- Çingizoğlu Ə., Qacar M. Türk atabəylikləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2015, 212 s.
- Əcaib-əd-dünya. "Ön və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə". Bakı, 2003, s.119-137
- Əliyev Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s.
- Əliyeva R. Memar Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 76 s.
- Xəlilov Y. Möminə xatın türbəsinin kitabələri: düşüncələr və mülahizələr/525-ci qəzet, 2023, 7 dekabr
- Kərimzadə S. Naxçıvan memarlıq abidələrinin kitabələri/ "Elm və həyat" jurnalı. Bakı, 1980, №7, s.37-39
- Qədim Naxçıvanda bayram - 75. Bakı, 1999, 288 s.
- Quliyev M. Möminə xatın məqbərəsi ilə bağlı aparılan araşdırmalar haqqında/ "Şərq qapısı" qəzeti, 2014, 7 fevral
- Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, 1977, 188 s.
- Məmmədzadə K. Möminə xatın türbəsi/ "Elm və həyat" jurnalı. Bakı, 1988, №10, s.5-7
- Məmmədzadə K. Möminə xatın abidəsi/ "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1986, 29 avqust
- Salamzadə Ə.V. Naxçıvan MSSR-in memarlıq abidələri. "Naxçıvan MSSR", Bakı: Elm, 1975, s. 29-48
- Salamzadə Ə.V. Əcəmi Əbubəkir oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri. Bakı: Işıq 1976, 84 s.
- Salamzadə Ə.V., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
- Алпатов М.В. Всеобщая история искусств. Том 1, М.- Л. 1948, т.248-249

Aytək MƏMMƏDOVA

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

XX əsrdə Azərbaycanın elmi və ədəbi mühitində postmüharibə məsələlərinə baxış

Azərbaycan torpağı füsunkar təbiətinə, valehedici gözəlliyinə və strateji əhəmiyyətinə görə hər zaman ətraf dövlətlərin hücumlarına məruz qalmışdır. Əsrlər boyu düşmənlərin hücumlarına qarşı torpaqlarını qorumaq naminə xalqımızın igid övladları vətənpərvər kimi böyük cəsarət və hünər göstərərək Vətəni müdafiə etmişlər. Bu baxımdan Azərbaycan xalqı əsrlər boyu ermənilərin xaincəsinə hücumuna, vəhşiliyinə məruz qalarkən Vətənin igid övladları torpağın və xalqın müdafiəsinə qalxır, igidlik göstərərək düşmənin hücumlarını dəf edirlər.

Tarixdən məlumdur ki, 10 fevral 1828-ci ildə çar Rusiyası ilə İran arasında on altı maddədən ibarət "Türkmənçay müqaviləsi" imzalanır. Müqavilənin "on beşinci maddə"sinə əsasən, İran erməniləri Azərbaycana köçürülmüşdü. Çünki "Türkmənçay müqaviləsi"ndə bir neçə, eləcə də on beşinci maddənin hazırlanmasında ermənilərin mənafeyinə xidmət edən rus yazıçısı, diplomatı A.S.Qriboyedov iştirak etmişdir.

Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş ermənilər 120 il öncə - 1905-ci ildə silahlanaraq azərbaycanlılara qarşı ilk dəfə Bakıda sonra Naxçıvanda, Şuşada, Zəngəzurda, İrəvanda və sair qəzalarda qırğınlar, qətlər törətməyə başladılar. Böyük yazıçı, publisist Məmməd Səid Ordubadi "Qanlı illər" əsərində ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri, 1905-ci il hadisələrini faktlarla göstərmişdir.

Görkəmli şair, rəzaşünas, tarixçi, musiqiçi Mir Möhsün Nəvvab ermənilərin 1905-ci ildə

Şuşada, xüsusilə Köçərli və Xəlfəli məhəllələrindəki vəhşiliklərini təsvir etmişdir. Azərbaycanın igid övladları əllərinə tufəng alaraq qəzəblənmiş şir kimi əhalini özləri müdafiə etməyə başladığını, ermənilərin vəhşiliklərinin qarşısını aldıklarını qeyd edən Mir Möhsün Nəvvab "Az qalmışdı erməni bilmərrə olsun tamam" yazaraq belə bir zamanda barışıq olması naminə çar ordusunun müdaxilə etdiyini bildirmişdir [1, s. 104].

Çar Rusiyasının Azərbaycandakı müstəmləkə siyasəti əsasən köçürdüyü ermənilər vasitəsilə icra edilirdi. Azərbaycan xalqı 1918-ci ildə yenidən erməni vəhşiliyinə məruz qalmışdır. 1918-ci ildə ermənilər azərbaycanlılara qarşı Bakı, Şamaxı, Quba, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və Azərbaycanın başqa ərazilərində minlərlə insanı vəhşicəsinə məhv etdilər, soyqırımını törətdilər. Ulu Öndər Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci ildə imzaladığı "Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında" Fər-

mana əsasən 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımını Günü elan edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 18 yanvar 2018-ci il "1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı"nda qeyd edilmişdir: "Erməni millətçiləri tarixin müxtəlif mərhələlərində mifik "Böyük Ermənistan" ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə soydaşlarımıza qarşı etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımları həyata keçirmişlər".

XX əsrdə bir çox dövlətlərin iştirak etdiyi I Dünya müharibəsindən sonra yeni böyük bir müharibə - II Dünya müharibəsi baş vermişdi. 1939-cu ildə Almanıyanın Polşaya hücumu ilə başlamış bu müharibə 22 iyun 1941-ci ildə Almanıyanın keçmiş SSRİ-yə hücumu ilə geniş miqyas almışdı. II Dünya müharibəsi zamanı Azərbaycanda döyüş əzmini artırmaq, qələbəyə inam yaratmaq naminə mənəviyyat məsələlərinə önəm verilmişdir. Müharibənin ilk günlərindən başlayaraq Azərbaycanda elm və mədəniyyət sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslər əhalidə, xüsusilə müharibəyə gedən insanlarda qələbə ruhunun formalaşmasına çalışırdılar, təbliğat işi aparırdılar. Bu mənada böyük şair Səməd Vurğun II Dünya müharibənin ilk günündən şeirlər qələmə almışdır. Şairin 23 iyun 1941-ci ildə yazdığı "Ananın öyüdü" şeirində ananın oğluna nəsihətini bədii şəkildə ifadə etmişdir [2, II, 140].

II Dünya müharibəsi dövründə insanlarda döyüş əzmini artırmaq baxımından SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialı (indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası) tərəfindən böyük işlər görülmüşdür. Bu mənada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərbi nazirinin müavini, artilleriya generalı Əli Ağə Şıxlinski (1863-1943) "Xatirələrim" kitabı diqqətə cəlb edir. General Əli Ağə Şıxlinski qələmə aldığı kitabda general rütbəsinə yüksəlmiş azərbaycanlının həyat hekayəsi işıqlandırılır. "Xatirələrim" kitabında onun çar Rusiyasının və sonrakı dövrdə Azərbaycanın hərbi sahəsindəki fəaliyyəti göstərilir. Əli Ağə Şıxlinski

xatirələrini qələmə almağının səbəbini açıqlamışdır: "1942-ci ilin axırlarında SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialı mənə xatirə yazmağı tapşırırdı. Belə ali bir müəssisənin tapşırığından boyun qaçırmağa özümü haqlı bilmədiyim üçün tərcüməyi-halımı hafizəmdə canlandırmağa çalışdım. Mən xatirəmdə öz bacarıq və müvəffəqiyyətlərimi nə şişirtməyə, nə də bunların qiymətini əskiltməyə çalışmamışam: mənim keçmiş olduğum xidmət yolu bir çox cəhətdən qiymətli və maraqlıdır. Lazım gəldikdə, mənim haqqımda səlahiyyətli şəxslərin fikirlərini olduğu kimi ifadə etməyə çalışmışam" [3, s. 20].

SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialı tərəfindən şərqşünas alim, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor İlya Pavloviç Petruşevskinin "Azərbaycan xalqının XIII-XIV əsrlərdəki qəhrəmanlıq mübarizəsindən" kitabı ilk dəfə rus dilində 1941-ci ildə ("Из истории героического борги Azerbaydjanskoqo naroda v XIII-XIV vekax"), Azərbaycan dilində isə 1943-cü ildə çapdan çıxmışdır. İ.P.Petruşevski kitabın əvvəlində faşizmə qarşı gərgin və inadlı mübarizənin aparıldığını qeyd edərək Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıqla dolu keçmişinə, əsasən XIII əsrdə monqol dövlətinə qarşı mürdanə mübarizəsindən alınan tarixi dərslərin II Dünya müharibəsində də olduqca ibrət olduğuna diqqət çəkir: "Azərbaycan xalqının XIII və daha sonrakı əsrlərdə istilacılar və istismarçılara qarşı göstərdiyi yüksək qəhrəmanlıq nümunələri onların nəsilərini, bu günkü azərbaycanlıların öz azadlıqları uğrundakı mübarizədə yeni qəhrəmanlıqlar göstərməyə təhrik edir" [4, s. 58].

Azərbaycanın ilk qadın kinorejissoru Qəmər Salamzadə II Dünya müharibəsində incəsənət sahəsində özünün iştirakı ilə çəkilən filmlər haqqında məsələləri göstərmişdir. Qəmər xanım yazmışdır ki, müharibənin birinci günündən Azərbaycan kinosunun ideoloji işçiləri, operatorlar Teyyub Axundov, Mirzə Mustafayev, Seyfulla Bədəlov və başqaları aparatları çiyənlərində cəbhə yollarını qarış-qarış gəzir,

rejissorlar isə cəbhədən və arxadan aldığıları lentlərdən jurnal hazırlayıb ekranlarda nümayiş etdirirdirlər[5, s. 142]. Q.Salamzadənin ssenarisi əsasında bu dövrdə "Cərrah qız haqqında mahnı" qısametrajlı filmi çəkilir. Filmin qəhrəmanını Mərdəkanda hərbi qospitalda cərrah işləyən Hüsniyyə Diyarova idi. Bu qısametrajlı filmdə musiqi bəstəkar T.Quliyev, sözləri şair Məmməd Rahim tərəfindən yazılmış, mahnını Bülbül ifa etmişdi.

Sovet ordusunun, eləcə də həmin ordunun tərkibində döyüşən Azərbaycanın qəhrəman övladlarının 9 may 1945-ci ildə Almaniyanı məğlub edib Berlinə daxil olması ilə faşizm məğlub edilmişdir. Səməd Vurğun 9 may 1945-ci ildə qələmə aldığı "Zəfər bayramı" şeirində "Yazılısın tarixə bir qızıl xətlə, 45-ci ilin doqquz may günü" yazaraq qələbəni bildirdikdən sonra "Gül, ey nazlı Vətən! - Odlar torpağı! Düz-çörək hazırla qəhrəmanlara" deyərək Azərbaycanın qəhrəman övladlarının qayıdacağı xəbərini vermişdir [2, II, 146].

Tarix təkrar oldu. XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından ermənilərin ölkəmizə qarşı torpaq iddiaları, hücumları yenidən başlamışdır. Azərbaycan torpaqlarında ermənilər qondarma "Dağlıq Qarabağ respublikası" yaratmışdı. Azərbaycana qarşı ermənilərin hərbi hücumları nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizi işğal edilmiş, hərbi təxribatlar nəticəsində mülki əhali həlak olmuşdur. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə bəşər tarixinin dəhşətli faciəsi olan Xocalı soyqırımını baş vermişdi. Səriyyə Müslümqızının "Xocalıdan gələn var", Dürdanə Ağayevanın "Erməni zindanında səkkiz gün" və başqa əsərlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı vəhşilikləri faktlarla göstərilir.

Azərbaycan xalqına qarşı erməni vəhşiliyinin qarşısını almaq naminə müharibə qaçılmaz idi. Şanlı Azərbaycan Ordusu ərazi bütövlüyünün bərpa uğrunda mübarizəyə başladığı zaman Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciətində (27 sentyabr 2020-ci il) bildirmişdi: "Azərbaycan sadəcə olaraq öz maraqlarını müdafiə edir, öz mövqe-

yini dəstəkləyir və öz siyasətini alnıaçıq aparır. Biz dəfələrlə bəyan etmişik ki, Dağlıq Qarabağ özəli tarixi Azərbaycan torpağıdır və bu, həqiqətdir. Ermənistanın baş naziri deyəndə "Qarabağ Ermənistandır", bu, yalandır. Mən deyəndə ki, "Qarabağ Azərbaycandır", bu, həqiqətdir. Bütün dünya Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıyır. Tarixi ədalət bizim tərəfimizdədir. Çünki bu, bizim doğma, dədə-baba torpağımızdır".

8 noyabr 2020-ci ildə Şuşanın işğaldan azadlığa çıxması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev Azərbaycan xalqına müraciətində "İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, zəfərimizin günüdür!" bildirmişdir. Bununla da, "Dəmir yumruq" əməliyyatı - 44 günlük Vətən Müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın özəli və əbədi torpaqları işğaldan azad edilmiş, ərazi bütövlüyü bərpa olunmuşdur. İşğaldan azad edilmiş qədim yaşayış məskənlərimizdə, torpaqlarımızda yenidən firavan həyatın bərpa edilməsi, xalqımızın öz yurdlarında yaşamaqları üçün təmir-tikinti və abadlıq işləri başlanılmışdır. ●

Ədəbiyyat:

1. Nəvvab Mir Möhsün. Seçilmiş əsərləri. ("Divan"ı və "Məzlumnamə"ni ərəb qrafikasından transliterasiya edənlər: Əli Məmmədbağiroğlu, Arif Ramazanov. "Elmi, dini, tibbi qeydlər"i farscadan tərcümə edən: Rəqub Kərimov). Bakı, 2006. 216 s.
2. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Tərtibçi: Aslan Salmansoy. Bes cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005. 248 s.
3. Şixlinski Əli Ağa. Xatirələrim. Bakı, EA AzF nəşriyyatı, 1944. 210 s.
4. Petruşevski İ.P. Azərbaycan xalqının XIII-XIV əsrlərdəki qəhrəmanlıq mübarizəsindən. Bakı, EA AzF nəşriyyatı, 1943. 64 s.
5. Salamzadə Qəmə. Kiçik pəncərədən görünən dünya. Bakı, Azərnəşr, 1990. 160 s.

Esmira CAVADOVA
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

"Əkinçi" qəzetinin ziyaları - Mirzə Fətəli Axundzadə

Azərbaycan mədəniyyət tarixində bir çox illərə imza atmış görkəmli şəxsiyyət, pedaqoq, naşir, xalq ziyalı Həsən bəy Məlikov Zərdabi (1842-1907) Şamaxıda 4 sinifli rus məktəbini əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra 1858-1861-ci illərdə I Tiflis Gimnaziyasının beşinci sinfinə atasının dayısı Tiflis çar ordusunda xidmət edən general-mayor Fərəc bəy Ağayevin (1811-1878) vasitəsilə daxil olur. Tiflis mühiti istedadlı gəncin dünyagörüşünə yeni həyat bəxş edir. Uşaqlıq və ilk gəncliyinin həssas bir dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878), şair, yazıçı, alim və mütəfəkkir Abbasqulu ağa Bakıxanovun (1794-1847) kiçik qardaşı general-mayor Abdulla ağa Bakıxanov (1842-1879) və daha neçə-neçə böyük ziyalılar, görkəmli şəxsiyyətlərlə tanış olur.

Bu tanışlıqlardan yaranan isti münasibət Həsən bəyin gələcəkdə olan çətinliklərinə mənəvi xidmət göstərir. Belə ki, sonrakı illərdə qəzet nəşriyyatı üçün imkanları olmayan həqiqət çarçısına, millət fədaisinə Abdulla ağa Bakıxanovun əvəzsiz və təmənnəsiz maddi dəstəyi böyük rol oynayır.

Moskvada təhsil alıb qayıtdıqdan sonra bir pedaqoq kimi fəaliyyət göstərən Həsən bəy Zərdabi böyük arzularla yaşayır. Çar hökumətinin siyasəti nəticəsində savadsızlıq içində boğulan xalqını qəflət yuxusundan oyatmağa çalışmaq istəyi onda qəzet vasitəsi ilə həyata keçirmək amalına çevrilir. Odur ki, bir çox ziyalılarla görüşür, məsləhətlər alır, dəstək istəyir. Qafqazın o dövr üçün ziyalı ocağı sayılan Tiflisə üz tutur. Gənclik illərinin dəyərli simaları ilə fikir mübadiləsi edir. Bu işin heç də asan olmadığını görür. Artıq ilk Azərbaycan dramaturqu kimi tanınan, filosof yazıçı Mirzə Fətəli Axundov onun bir dost kimi məsləhət yeri, güvənc yeri olur. Axundovla Zərdabinin qəzet nəşr edilən illərin əvvəlində və nəşr olunan dövrdə bir-birinə yazdıqları məktublar tarixi bir sənəd və sübutdur. Odur ki, bu dahi şəxsiyyətlərin, XIX əsrin

milli fədailərinin, millətin ziya ocaqlarının məktublarını olduğu kimi işıqlandırmaya borcluyuq.

Çox böyük elmi və həyat təcrübəsi olan M.F.Axundzadədən yeni həyata qədəm qoymaq istəyənlər "Əkinçi" qəzeti haqqında fikir və iradlarını öyrənmək məqsədilə Həsən bəy Zərdabinin M.F.Axundzadəyə göndərdiyi məktubunu sizə ixtisarla təqdim edirik:

... ancaq elə fikirləşməyin ki, xalqın maarifləndirilməsi bir məqalə və ya pyeslə düzələsi şeydir. Xeyr, burada görüləsi iş çox-çoxdur. Bu yolda küllü vura biləcək onlarla adamın həyatı və əməyi də bu iş üçün azdır.

Bəlkə sizi belə bir şey düşündürür ki, nə üçün başqa birisi deyil, məhz siz, özü də müftə, bir quru "çox sağ ol" eşitməyə belə ümidiniz olmadan bu barədə zəhmət çəkəsiniz. Onda mən məcburam deyəm ki, xalqa, sənə doğma olan xalqa məhəbbətdən, avamların maarifləndirilməsindən söhbət gedən yerdə bu sual ortaya gəlməməlidir, xalqın, həm də geridə qalmış, avam xalqın, sənin və mənim qardaşlarımızın maariflənməsi işinə özünü həsr edən bir adamı belə bir fikir yoldan qoy-

mamalıdır. O mükafatını öz-özünə, işini görə-görə vicdanı qarşısında duyacaqdır.

Mənim nəşrinə başlamaq istədiyim qəzetdə əməkdaşlıq etmək istədiyinizi bildirirsiniz. Mütəşəkkirəm... Qəzetin nəşri haqqında olacaq elanı, əlbəttə, Sizə də göndərirəm ki, yayılmasına kömək edəsiniz.

**Sizin Zərdabi Məlikov
Bakı, 7 iyun 1873-cü il.**

İndi isə M.F.Axundzadənin Həsən bəy Zərdabiyə yazdığı məktubunu sizə təqdim edirik: (ixtisarla)

... Sizin qəzetinizin əsas məziyyətlərindən biri ifadənin gözəlliyi, ibarələrin zəifliyi və aydınlığı, orfoqrafiyanın düzgünlüyü olmalıdır. Çünki sizin qəzetiniz başqa məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan yazısını düzgün olmayan ifadələrdən təmizliyinə çalışmalı, bu dildə yazan bütün adamlar üçün nümunə olmalıdır. Orfoqrafiyaya gəlincə, sizin gələcəkdə təyin etdiyiniz mühərrir mənim Azərbaycan dilində olan komediyalarımın orfoqrafiyasına riayət etməlidir. Mən elanda olan bütün səhvlərin altından qırmızı karandaşla cızıqlar çəkib, onlardan bir nüsxəsini tanış olmaq üçün sizə göndərirəm.

Mən sizin qəzetinizdə əməkdaşlıq etməkdən boyun qaçırmıram. Qəzetinizin proqramını mənə göndərin.

Səmimi ehtiram və sədaqətlə,

**Sizin Mirzə Fətəli Axundzadə
21 aprel 1875-ci il, Tiflis şəhəri.**

"Əkinçi" qəzetinin (1875-1877) nəşrindən sonra Mirzə Fətəli Axundzadənin 21 aprel 1875-ci il, Tiflis şəhərindən H.B.Zərdabiyə göndərdiyi məktubuna cavab olaraq Zərdabi belə yazırdı:

Daxiliyyə (ixtisarla)

Ey mənim dostum Milləti-islamın vəkili-naməlumunu (məktubat fəslində çap olunan kağıza cavabdır) Sizin kağıza cavab yazmaq sonraya qalsın, indi lazım bilib ərz edirəm ki, o kağız qışın çilləsində olan çovğun kimi onu diqqət ilə oxuyanın bədəninə qorxu lərzəsi salır. Elm təhsil etmək biz Qafqaz müsəlmanları üçün elə düşvar deyil ki, siz buyurursunuz. Bu halda bizim vilayətdə ildə 100 manat verməyə tavanası çatan 500 adam tapılar və əgər onlardan 200-cən adam işdən xə-

bərdar olub öz millətini bisəməərə olmaqdan mühafizə etmək istəyə, onlar hər ildə 20 min manat cəm edə bilər.

Ey mənim dostum, heç bilirsinizmi ki, bu məbləğ ilə nə qayımaq olar? Əvvələn, onilə bir çapxana açmaq olar ki, orada qəzet və elm kitabları çap olunub müftə və ya bir cüzi qiymətə xalqa paylansın. Saniyən, Tiflis və ya qeyri şəhərdə bir məktəbxana açmaq olur ki, hər 3 yüz ev o məktəbxanada öz xərxi ilə bir uşaq oxutsun. Orada onlara türk, fars, ərəb dillərini öyrədib elm kitabları təlim etməyi öyrəndəndən sonra hər uşağı göndərən icma onu aparıb öz şəhərlərində və ya kəndlərində ildə evə bir manat vermək ilə məktəbxana açabilir. Belədə tamam Qafqazın şəhərlərində və ya kəndlərində məktəbxana açdıra bilirik ki, orada öz dilimizdə uşaqlarımız təlim olunsun və yəqin ki, ol vaxtda indikindən yaxşı müsəlman oluruq. Bilirəm, mənim dostum, bu sözü eşidib güləcəksiniz ki, bu xəyaldır. Doğru deyirsiniz, həqiqət, bu xəyaldır. Amma onun xəyal olmağına səbəb biz özümüzü. Bizə ki, göydən kömək gəlməyəcək, əgər bisəməərə olmaqdan özümüzü mühafizə etmək istəyiriksə, qəflətdə olmaq nə lazım.

**Həsən bəy Zərdabi
Daxiliyyə. "Əkinçi" qəzeti,
1877, №2, 18 yanvar.**

İndi isə M.F.Axundzadənin "Əkinçi" qəzetinin nəşri Həsən bəy Zərdabiyə göndərdiyi məktubu ilə tanış olaq:

Məktubat

Bizim əzizimiz və gözümüzün işığı Həsən bəy, sən hər qəzetində biz müsəlman tayfasına

elmin fəzilətini və səmərəsini zikr edib bizə hey təklif edirsən: elm öyrənin, elm öyrənin... Çox yaxşı sözün bəmənə və nəsihətin müfiq və xeyir-xahlığın sabit. İndi biz hazırıq ki, sənin nəsihətini əmələ gətirək. Bizə de görək elmi harada öyrənək. Əgər külli və kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək. Əgər şəhərlərdə öyrənək, şəhərlərdə məktəbxanalar yoxdur. Əgər külli şəhər xalqı padşahlıq məktəbxanalarda oxusalar, yer tapılmaz. Deyəcəksən ki, özümüz şəhərlərdə məktəbxanalar bina edək. Çox yaxşı, hansı istitaət ilə?

Bərfəz ki, etdik müəllimləri haradan alağ? Türki və farsı və ərəbi dillərində elm bilən müəllimlər yoxdur və bu dillərdə elm kitabları yoxdur, pəs necə edək? Deyəcəksən ki, rus dilində oxuyun, öyrənin. Çox yaxşı, şəhərlərdə məktəbxanalar açdıq, rus dilində elm öyrənməyə başladıq. Aya, ünəs və kənd əhlimiz necə etsinlər, kəndlərdə də məktəbxanalar açaq və müəllimlər gətirdək ya yox? Əgər deyirsən açın insaf elə, hansı istitaət ilə və hansı qüdrət ilə?

Dövləti-qəviyyəyi-Rusiya bu itaət və qüdrət ilə hələ kəndlərdə məktəbxanalar bina etməyibdir, biz füyqərə necə edək? Əgər deyirsən ki, kənd əhli qalsın, ancaq şəhər xalqı elm öyrənsin, onda sənin muradın əmələ gəlməz, bir gül ilə bahar olmaz. Şəhər xalqı kənd əhlinə nisbətən qətrədir, dəryaya nisbət.

Vəsiləmiz dəxi yoxdur. Ondan ötrü ki, türki və farsı və ərəb dillərində on beş ilin müddətində ancaq bir yarımçıq savad kəsb etməyə qadirik.

Əgər müttəsil oxusaq, aya bu dillərdə elmi necə öyrənək?

Bir də şikayət edirsən ki, sənin qəzetini alan yoxdur. Sözü çox hesabı. Kim alsın? Vəqta ki, şəhərlərdə və kəndlərdə və obalarda xanzadəmiz, bəyzadəmiz, sövdəgərzadəmiz, əkinçilərimiz, sərkərlərimiz, çobanlarımız oxumaq və yazmaq bilmirlər. Sənin muradın o vaxta kimilən bitər ki, bizim hətta çobanlarımız da oxumaq bilər.

M.F.Axundzadə Milləti-islamın vəkili-naməlum. "Əkinçi" qəzetinin Məktubat bölməsi, 1877 №2, 18 yanvar.

Amma göstərdiyi iradlara baxmayaraq, M.F.Axundzadə "Əkinçinin" Tiflisdə yayılması işinə əlindən gələn köməkliyi edirdi. Qəzetə abunə yazdırmaq üçün H.B.Zərdabinin ona göndərdiyi elanları tanıdığı şəxslərə göndərərək onları qəzetə abunə yazdırırdı.

Həsən bəy Zərdabi M.F.Axundzadənin məktubunda yazdığı iradları ilə razılaşır və qeyd edir ki, onun yaratdığı milli mətbuat elə dil öyrədən bir mətbuatdır. Çünki qəzetdə xalqın gözünü açan, hüququnu müdafiə edən, ona qəzet oxumağı öyrədən, təhsilin vacibliyini göstərən, yaxşı həyat uğrunda mübarizə aparmağa çağıran fikirləri üstüörtülü verilir.

Nəhayət, fikir və duyğularına həmdəm olan Fətəli bəyin göstərdiyi bu çətinliklərə sinə gərərən, xalqını qəflət yuxusundan oyatmağa çalışın Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetinin nəşri ilə Milli Mətbuatımızın ilkin qaranquşuna çevrildi, elmin, təhsilin, mədəniyyətin ziya işığı oldu, xalqımızın adını ən uca zirvələrə yazdırdı.

Həsən bəy Zərdabi bütün süurlu həyatı boyu el-obasının, xalqının maariflənməsi üçün çalışmışdır. Ölüm yatağında olarkən belə onun dediyi sözlər fikrimizi təsdiqləyir: "Sizdən xahiş edirəm: təntənəli dəfn mərasimi düzəltməyin, mənə çox sadə dəfn edin. Dəfn üçün xərclənməsi lazım gələn vəsaiti müsəlmanlar arasında savad yayan cəmiyyətə verin. Bu mənim başı bəlalar çəkmiş xalqım üçün daha faydalı olar." Bu fikirdə sanki M.F.Axundzadənin ürəyindən keçən fikir də vardır ki, müsəlmanlar arasında savad yayan cəmiyyət elə çobanlarımızı da savadlandıracaq.

Beləliklə, XIX əsrin bu ziya işıqlarının əməlləri zaman-zaman şölələndi və öz parlaqlığı ilə əbədiyaşarlığa, sönməyən bir günəşə çevrildi. ●

Mayıl İSMAYILOV
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Əməkdar müəllim

Jurnalistikanın əfsanəsi: Nürnberg prosesi

Bütün dünyada II Dünya müharibəsi zamanı faşist Almaniyası üzərində qələbənin 80 illiyinin qeyd edildiyi bir vaxtda, 2025-ci ilin yayında Qərbi Avropaya səyahət zamanı bir sıra ölkə və şəhərlərlə yanaşı, Almaniyanın Nürnberg şəhərini də ziyarət proqramıma daxil etmişdim. Nəhayət, məşhur Nürnberg prosesi ilə yaddaşlara yazılmış şəhərdə olmaq qismətim oldu.

Nürnberg haqqında

Nürnberg Bavariya torpağının şimalında yerləşir. Əhalisinə görə Bavariyada 2-ci, Almaniyada isə 14-cü yerdədir. Orta əsrlərə aid çoxlu qədim qala və möhtəşəm tarixi-mədəni abidələri ilə məşhurdur. Müqəddəs Roma imperiyasının tərkibində azad imperiya şəhəri-müstəqil şəhər-dövlət olmuşdur. Başqa sözlə, imperiyanın qeyri-rəsmi paytaxtı idi.

1211-ci ildən 1548-ci ilə kimi Nürnberg qalasında çoxsaylı reyxstaqlar və məhkəmələr keçirilmişdir. Qədim ticarət yollarının kəsişməsində yerləşdiyinə rəğmən Nürnberg uzun sürən müharibələrin mərkəzində olmuşdur.

XV-XVI əsrlərdə şəhər çiçəklənmə dövrünü yaşamış, 1356-cı ildə imperator IV Karl tərəfindən "Qızıl bulla"nın (Qanunlar toplusu - M.İ.) qəbulundan sonra yeni seçilmiş alman krallarının ilk reyxstağı bir qayda olaraq bu qalada keçirilmişdir.

XX əsrin 30-40-cı illərində Nürnberg nasional-sosialistlərin nəzarətinə keçir və Hitler partiya qurultaylarını bu şəhərdə keçirir. İdeoloji baxımdan Nürnberg faşistlərin əsas mərkəzlərindən biri sayıldığından İkinci Dünya müharibəsi zamanı müttəfiqlərin ən çox bombaladığı və zərərçəkən şəhərlər sırasında olmuşdur. Hətta müharibədən sonra 90 faizi dağıdılmış şəhəri başqa yerə köçürmək fikri də istisna edilməmişdir. Lakin sonradan şəhəri yenidən bərpa etmək qərara alınmışdır.

Nürnbergi çox zaman Almaniya imperiyasının xəzinəsi adlandırırlar. Ancaq mənə, ona daha çox "küldən dirçələn şəhər" adı yaraşır.

Bu gün Nürnberg turistlər şəhəridir. Çoxlu gəzməli, görməli yerləri var. Qədim şəhərin ən görkəmli yeri 1140-cı ildə III Konrad tərəfindən şəhərin ən yüksək yerində, qayalar üstündə tikilmiş qaladır. Qala qədim Roma imperatorlarının ən etibarlı müdafiə qalalarından olmuşdur. Qalanın digər diqqətəlayiq yerləri qayada çapılmış 47 metr dərinliyi olan su quyusu və bütün şəhəri seyr etmək mümkün olan dairəvi şəkildə inşa edilmiş Sinvel qülləsidir. Qüllədən şəhər əl içi kimi görünür.

Ənvər Məmmədov kimdir?
İkinci Dünya müharibəsi iştirakçısı, məşhur Azərbaycan-Sovet diplomatı, tanınmış

jurnalist Ənvər Nazim oğlu Məmmədov 15 avqust 1923-cü ildə Bakı şəhərində müəllim ailəsində anadan olmuşdur.

O, bir çox məsul vəzifələrdə çalışmış, yüksək təşkilatçılıq dərin biliyi və ədalətliliyi ilə həmişə nümunə sayıla biləcək şərəfli həyat yolu keçmişdir. Rusiyanın birinci kanalının Baş direktoru Konstantin Ernstın sözləri ilə desək, "Ənvər Məmmədovun tərcümeyi-halı 20 ən tanınmış insana kifayət edərdi. Tam məxfi olması səbəbindən onunla bağlı bəzi hadisələr haqqında bu gün də danışmaq qadağandır".

Ənvər Məmmədov İkinci Dünya müharibəsində iştirak etmiş, aviasiya məktəbində oxumuş, hərbi tərcüməçi işləmiş, kəşfiyyat sahəsində çalışmışdır. Yaralandıqdan sonra ordudan tərxis olunmuş, SSRİ Xarici İşlər Nazirliyində əmək fəaliyyətini davam etdirmişdir. Ənvər Məmmədov müxtəlif illərdə Sovet

İttifaqı Teleqraf Agentliyinin (SİTA) və 1959-cu 1960-cı illərdə SSRİ Radio Komitəsinin Baş redaktoru işləmişdir.

O, 1962 - 1985-ci illərdə SSRİ Dövlət Radio-Televiziya Yayınları Komitəsi sədrinin birinci müavini vəzifəsini tutmuşdur.

Atası Nazim Rauf oğlu Məmmədov Bakının tanınmış ziyalılarından olmuşdur. Anası ana tərəfindən məşhur rus yazıçısı Lev Tolstoyun nəslindəndir. Oğlu Georgi Məmmədov Rusiya Xarici İşlər nazirinin müavini, sonra Rusiya Federasiyasının Kanadada səfiri işləmişdir.

Atası Nazim Məmmədov 1949-cu ildə həbs edilmiş və həbsxanada vəfat etmişdir. Ölümündən sonra bəraət almışdır.

Ənvər Məmmədov Nürnberq prosesinin məşhur tərcüməçisi kimi tarixə düşmüşdür. Ancaq Məhkəmə sənədləri ilə tanış olarkən tərcüməçilər siyahısında Ənvər Məmmədovun adına rast gəlmədik. Beynəlxalq prosesin protokolları ilə tanış olanda məlum oldu ki, Ənvər Məmmədov əslində tərcüməçilərin Sovet bürosu sədrinin müavini olmuşdur. Ancaq ən çətin, məsuliyyətli günlərdə tərcüməçi kimi fəalliyət göstərmişdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, feldmarşal Paulusun mühakiməsi zamanı məhz Ənvər Məmmədov tərcüməçi qismində çıxış etmişdir.

Sinxron tərcümə sahəsində ilk təcrübə məhz Nürnberq prosesində vacib və zəruri sayılmışdır. Mürəkkəb vəziyyətlərdə Ənvər Məmmədov həmişə əsas fiqur kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, o dörd dildən-İngilis, alman, İtalyan və Fransız dilindən rus dilinə və əksinə tərcümə etmişdir. Diplomatik fəaliyyətə İtaliyada başlamış, ABŞ-da davam etdirmişdir.

SSRİ məkanında "siyasi büronun iki seçilmiş jurnalisti"ndən biri idi. Başqa filmlərdən fərqli olaraq "Baharın 17-ci anı" filmində almanları yüksək intellektli, ziyalı kimi təqdim etmək məhz onun ideyası olmuşdur. Bir çox

radio-televiziya verilişləri onun xeyir-duası ilə efirdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Mixail Qorbaçov ölkə başçısı seçildəndən az sonra ermənilərin təkidi ilə Ənvər Məmmədov vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdır. Məhz bundan sonra Rusiya efirlərində erməni əsilli və ermənipərəst jurnalistlər əl-qol açmış, Azərbaycanın əleyhinə kompaniyaya rəvac verilmişdir.

Azərbaycan-Sovet diplomatı, əfsanəvi jurnalist Ənvər Məmmədov 2023-cü ildə yüz yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Rusiya Jurnalistlər İttifaqının sədri Vladimir Solovyev yazır:

"Ənvər Məmmədov sovet jurnalistikasının və diplomatiyasının əfsanəsi olmuşdur. O, Nürnbərg prosesində tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmiş, sovet radio və televiziya Agentliyində rəhbərlik etmişdir".

Valentin Falin: "Ənvər Məmmədovun radio və televiziya xidmətləri heyratamizdir".

Saqalayev: "Ənvər Məmmədovun tərcüməyi halı öz qeyri-adiliyi ilə fantastikdir. O, SSRİ rəhbərləri ilə ünsiyyətdə olarkən təzimsiz danışdı".

Prosesdə daha bir azərbaycanlı tərcüməçi iştirak etmişdir. 26 yaşlı Ələsgər Məmmədov 1945-ci ilin dekabrından 1946-cı ilin fevralına kimi SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin xətti ilə alman dilindən rus dilinə tərcüməçi işləmişdir. Sonra professor Ə.Məmmədov Bakı Dövlət Universitetində çalışmış Ərəb dili kafedrasının müdiri olmuşdur.

Nürnbərg prosesindən bəzi faktlar

Qeyd edildiyi kimi, Nürnbərgə gəlməyimin əsas məqsədi məşhur Nürnbərg prosesinin keçirildiyi məhkəmə binasını ziyarət etmək, prosesin gedişi ilə bağlı filmlərə baxmaq (öyrənmişdim ki, ekskursiya zamanı həmin filmlər ziyarətçilərə nümayiş etdirilir - M.İ.), həmyerlimiz Ənvər Məmmədovla bağlı tarixi faktlar və digər sənədlərdə tanış olmaq idi.

Müharibədən sonra Nürnbərg amerikalıların nəzarətində idi. Prosesin Nürnbərgdə keçirilməsinin rəmzi mənası var idi. Birincisi, Nürnbərg alman nasional-sosialistlərin beşiyi sayılırdı. İkincisi, Nürnbərg ta qədimdən alınmaz qala kimi yaddaşlara yazılmışdı, bir növ qeyri-rəsmi paytaxt imicinə malik idi. Prosesin məhz reyxin əsas ideoloji mərkəzlərindən birində keçirilməsi, deməli, təsadüfi deyildi.

Müharibədən dərhal sonra məğlub tərəfin faşist Almaniyasının rəhbər və müharibə səbəbkarlarının mühakiməsi gündəmə gəldi. Müttəfiqlər cinayətkarların ədalət məhkəməsi qarşısına çıxarılmasında həmrəy oldular.

Əlbəttə, bu məsələdə liderlər arasında müəyyən fikir ayrılıqları da var idi. Belə ki, Stalin dəfələrlə İkinci Dünya müharibəsinin səbəbkarlarının beynəlxalq məhkəmə tərəfindən mühakimə edilməsi fikrini bəyan etmiş, Çörçil hərbi cinayətkarların əsir götürüldükləri anda təcili edam edilməsini irəli sürmüş, Ruzvelt proseduranın formal şəkildə aparılmasının əleyhinə olmuşdur.

Nəhayət, 1945-ci ilin iyun-avqust aylarında qalib ölkələr tərəfindən hərbi tribunal yaradılır və müttəhimlərin siyahısı 29 avqust 1945-ci il tarixində elan edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox cinayətkarlar müharibədən sonra intihar etmişdi. Onların adı siyahıya salınmamışdı.

Prosesdə "Dünya sülhünə qarşı cinayət" əsas leytmotiv olur.

Məhkəmənin sədri britaniyalı vəkil Ceffri Loyrens seçilir.

Müttəfiqləri təmsil edən hakimlərin ümumi razılığı ilə nasist rejiminin liderlərinə qarşı dörd ittiham irəli sürülür:

1. Nasist partiyası tərəfindən sülhə qarşı sui-qəsd planı;
2. Sülhə qarşı cinayətlər;
3. Müharibə cinayətləri;
4. İnsanlığa qarşı cinayətlər.

Məhkəmə prosesi 20 noyabr 1945-ci ildən 15 oktyabr 1946-cı ilə qədər davam etmişdir.

Nasistlər tərəfindən törədilmiş cinayətlərin iştirakçılarının məhkəmə prosesi unikalılığı ilə fərqli tarixi hadisədir. Beynəlxalq təcrübədə ilk dəfə olaraq insanlığa qarşı törədilmiş ən dəhşətli, misli görünməmiş cinayət törətmiş cəlladlar müttəhimlər kürsüsündə əyləşmişdi.

Məhkəmə 217 gün davam etmiş, 403 iclas keçirilmişdir. Arxivlərə 3 milyon sənəd, 2400 metr kino-plyonka təhvil verilmişdir.

İlk məşhur prosesdə iştirak edən 22 nasist liderindən 12 nəfəri asılmaqla ölümə məhkum edilmiş, 7 nəfəri ömürlük həbs cəzası almış, 3 nəfəri isə bəraət qazanmışdı. Daha 12 məhkəmə keçirilmiş, 177 nəfər müttəhimdən 24 nəfəri ölümə məhkum olunmuşdur.

Gering başda olmaqla, ölümə məhkum olunanlar asılmağı güllələnmə ilə əvəz etməyi xahiş etsələr də, onların müraciəti rədd edilmişdir.

Bununla belə, Gering zəhər içərək intihar etmişdir. Həbsxanada çox ciddi nəzarət altın-

da olan Geringin zəhəri necə əldə etməsi indi də sual altındadır. 2005-ci ildə ona zəhəri amerikan gözətçilərindən birinin ötürdüyü mətbuata sızmış, ancaq sübut edilməmişdir.

Maraqlıdır, "Soyqırım" sözü ilk dəfə Nürnberq prosesində iştirak edən yəhudi əsilli polşalı hüquqşünas Rafael Lemkin tərəfindən işlədilmişdir.

Müharibə illərində törətdikləri qeyri-insani cinayətlərə görə 23 həkim mühakimə olunmuşdur. Belə ki, onlar məhbuslar üzərində təcrübə kimi sümük toxumasının narcozsuz köçürülməsində, məhbusları malyariya və başqa xəstəliklərə yoluxdurmaqda, insanların qanlarını boşaltmaqda, cinsi orqanlarını kəsməkdə və zəhərləməkdə ittiham olunublar.

Nürnberq prosesində cəllad qismində ABŞ ordusunun çavuşu Con Vud olub. O, Nürnberqə qədər 347 nəfəri edam etmişdi. Hətta müqavimət göstərən Strexeri boğub öldürmüşdü. Qəribədir, "ölüm mələyi" ləqəbli cəllad hər dəfə edam zamanı gülümsəyirmiş.

Nəticə

Nürnberq prosesi bütün zamanlar üçün bir ibrət dərsi olmalıdır. Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəllərində bir daha eyni haqsızlıqlarla üz-üzə gəlsə də qalib gəldi. Ancaq Qarabağ müharibələri dövründə erməni cəlladların xalqımıza qarşı törətdiyi cinayətlər qandonduran epizodları ilə qan yaddaşımıza hopub və heç vaxt yaddan çıxmaz. Artıq cinayətkarların bir qismi məsuliyyətə cəlb edilmişdir.

Bir vaxt onların ədalət məhkəməsinə cəlb ediləcəyi heç kimin ağına belə gəlməzdi. Hələlik, biz xalqımıza qarşı törədilən təcavüz aktı, işğal, soyqırım, sülh və insanlıq əleyhinə digər cinayətlər, müharibə cinayətləri, terrorçuluq və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi üzrə 1389 cinayətdə təqsirli bilinən ermənilərin cinayət işləri ilə bağlı hökm çıxarılmasını səbirsizliklə gözləyirik. ●

Нигяр АХМЕДЛИ

Главный специалист
Отдела инноваций и образовательных программ
Национального музея истории Азербайджана

ГАДЖИБЕЙЛИ В ПЕТЕРБУРГЕ

Который год,
Оставшись без хозяина
В безмолвном трауре,
Стоит рояль без чутких пальцев.
Клавиши озябли,
бордовым бархатным чехлом
укрыт рояль...

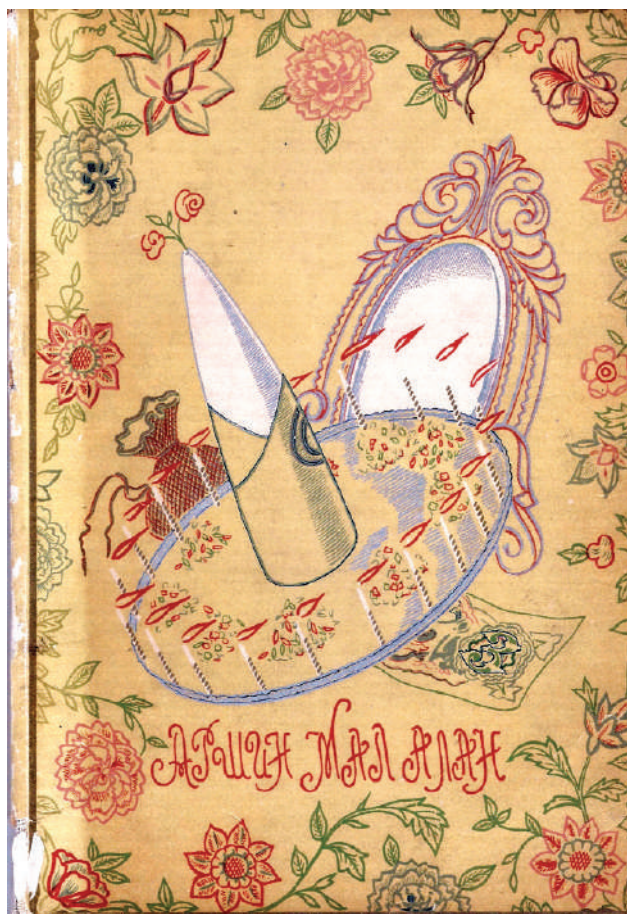
ГАБИЛЬ

ШУША. Теплый летний вечер. Закатное солнце окрашивает всю округу в цвете багрянца и шафрана. Как приятно в этот час сидеть в кругу семьи или друзей и, позабыв о заботах, наслаждаться вкусом терпкого свежесваренного чая, разлитого в маленькие стаканчики - армуду. Неслучайно, наверное, местная чайхана переполнена посетителями. Гости наслаждаются чаем, прекрасным вечером и музыкой. Считается, что мастер получает силы, только когда обращается к своей земле, оторвавшись от нее, он оказывается в пустоте. Истинный художник не может творить вне своего народа, вне действительности, это воздух, которым он дышит, почва, рождающая его темы, образы, краски, мелодии. Этот город стал первой музыкальной школой маленького Узеира.

Великий азербайджанский композитор Узеир Абдул Гусейн оглы Гаджибейли родился 18 сентября 1885 года в селении Агджабеди близ города Шуша. Представитель азербайджанской культуры, композитор, музыковед, публицист, драматург, педагог и общественный деятель, он считается основоположником современного азербайджанского профессионального музыкального искусства и национальной оперы.

Говоря об Узеире Гаджибейли, многие воспроизводят список его занятий и достижений механически. Гаджибейли часто называют гением, имея ввиду лишь то, что он автор первой на мусульманском Востоке оперы.

В 1913 году Гаджибейли переехал в Петербург и начал готовиться к поступлению в Петербургскую консерваторию. Директор Санкт-Петербургской Консерватории Императорского Русского Музыкального Об-

Инв. № 1968

щества Александр Константинович Глазунов был в некотором замешательстве. Безусловно, у этого смуглого, по-восточному мягкого и обходительного в словах и движениях молодого человека большой талант. И эти глаза - за стеклами очков они горели удивительным фанатичным огнем, когда он рассказывал о возможностях взаимодействия, синтеза музыкальных культур Востока и Запада. Высокие экзаменационные оценки по теории и низкая оценка по фортепианной игре. Как гласит запись комиссии, сделанная вместо оценки: "почти не играет".

Глазунов вновь перечитал его прошение:

"...Желаю поступить в Санкт-Петербургскую Консерваторию, чтобы получить полное музыкальное образование и, избирая для изучения теорию композиции, покорнейше прошу принять меня в консерваторию.

Принимая на себя обязанность соблюдать правила, установленные для учащихся в консерватории, имею честь представить вместе с копиями следующие документы".

Судя по документам, ему 28 лет. Не юноша, но еще и не зрелый мужчина. В послужном списке значатся музыкально-сценические произведения. Безусловно, у молодого человека большой талант...

Признание таланта и совет Глазунова подготовиться к повторному поступлению в консерваторию и стали решающими для Узеира Гаджибейли. Несмотря на материальные трудности, он остается в Петербурге, берет уроки у Б.Левензона - выпускника Петербургской консерватории, занимавшегося по теории композиции у Н.А.Римского-Корсакова, и 25 ноября 1913 года подает второе прошение о приеме. Следует подчеркнуть, что в Петербурге он создал свою знаменитую оперетту "Аршин мал алан".

В начале января 1914 года проходят повторные экзамены. Вновь комиссия одобрила музыкально-теоретическую подготовку Гаджибейли. Он уедет из Петербурга пасмурным июльским утром 1914. В его багаже самое ценное - ноты, "Основы оркестровки" Римского-Корсакова, конспекты лекций его учителей.

И мечты... Мечты о том, что и в Баку когда-нибудь откроется консерватория, и что когда-нибудь произведения азербайджанских композиторов зазвучат на сцене Мариинского театра. И, конечно же, о том, что когда-нибудь он вернется в Петербург с партитурой своей новой "большой" оперы...

В 1921 году по инициативе Узеира Гаджибейли впервые откроет двери Азербайджанская Государственная Консерватория - первое высшее музыкальное учебное заведение на Востоке. В качестве преподавательского состава он пригласит лучших педагогов и выпускников Петербургской Консер-

ватории - Л.Е.Аба, М.Е.Попова, М.И.Черняховского, С.И.Берольского.

Узеир бек вернется в Петербург спустя семьдесят лет. На сцене Ленинградской филармонии с поистине грандиозным успехом пройдет юбилейный вечер, посвященный основоположнику современного профессионального азербайджанского музыкального искусства. Основу вечера составят музыкальные номера вершины его творчества - оперы "Кероглы". После этого вечера выдающийся дирижер второй половины XX века Евгений Мравинский произнесет слова-признания гению Гаджибейли. Он отметит, что в очередной раз убедился в том, что творчество Узеира Гаджибейли по своему значению и художественному уровню стоит наравне с великими классиками прошлого.

Особое место в творчестве Узеира Гаджибейли занимают музыкальные комедии, написанные в дореволюционные годы: "Муж и жена", "Не та, так эта" и "Аршин мал алан". Во всех трех комедиях великий композитор выступает против чадры, за раскрепощение восточной женщины. Самая известная из этих трех работ - оперетта "Аршин мал алан". На премьере автор не присутствовал, так как не мог пропустить занятия в консерватории. Петербургский период учебы сыграл важную роль в творчестве композитора.

В коллекциях и фондах Национального музея истории Азербайджана, а именно - в фонде подарков и памятных предметов, в фонде документальных источников, в этнографическом фонде и в фонде вспомогательных материалов надежно и бережно хранятся 284 экспоната, связанных с Узеиром Гаджибейли.

В феврале 2025 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подписал Распоряжение о праздновании 140-летия со дня рождения Узеира Абдулгусейн оглу Гаджибейли на государственном уровне. Это ещё одно свидетельство заботы

Инв. № 730

и внимания, которое уделяется развитию культуры и искусства в стране.

Памятник основателю азербайджанской оперы и автору гимна Азербайджана Узеиру Гаджибейли будет установлен в Санкт-Петербурге, где композитор учился в начале XX века. Торжественное открытие монумента будет приурочено к 140-летию со дня его рождения. Монумент появится в сквере в Выборгском районе города, который носит имя выдающегося композитора. Автором памятника является известный скульптор, академик Российской академии художеств и Флорентийской академии искусств Айдын Зейналов.

Так протягиваются нити культурных связей между двумя городами, двумя странами. Петербургский период сыграл важную роль в творчестве композитора.

Дух Огня! Начни игру,
Нам не начать без тебя... ●

(Константин Кинчев)

Tutu HÜSEYNOVA

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
"Musiqi tarixi və nəzəriyyəsi" şöbəsinin kiçik elmi işçisi

Üzeyir Hacıbəylinin "Şur" fantaziyası

2025-ci ilin sentyabr ayında dahi Azərbaycan bəstəkarı, xalq artisti, akademik, müasir Azərbaycan professional musiqi sənətinin və milli operasının yaradıcısı, musiqişünas-alim, publisist, dramaturq, pedaqoq, ictimai xadim, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəylinin (1885-1948) anadan olmasının 140 ili tamam olur. O, Azərbaycan musiqisinin Qərbin musiqi nailiyyətləri ilə vəhdətində nadir sənət incilərini ərsəyə gətirmişdir.

Azərbaycan professional musiqisində opera, operetta, kantata, qəzəl-romans və başqa janrların əsasını qoyan Üzeyir Hacıbəyli 30-cu illərin əvvəllərində xalq çalğı alətləri orkestri üçün iki əsər - 1 sayılı "Çahargah" və 2 sayılı "Şur" fantaziyalarını bəstələyir. Üzeyir Hacıbəyli öz fantaziyalarında xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə fortepiano daxil etməklə, xalq çalğı alətlərinin Avropa aləti ilə uyğunluğunu sübut edir. Eyni zamanda, ilk dəfə yeni lad əsasında (Çahargah və Şur) bəstəkar sonata formasını yaradır. Bununla da, musiqi sənətimizdə ümumavropa klassik musiqisinə xas iri həcmli formaların tətbiq edilməsinin imkanlarını göstərir.

"Şur" fantaziyası

Əsərin iki fortepiano, tar, kamança üçün işlənməsi vardır. Tar ilə fortepiano üçün işlənməsi ilk dəfə 1954-cü ildə Azərbaycan Dövlət Musiqi Nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunmuşdur, 2023-cü ildə tar və fortepiano üçün işlənmə xalq artisti, bəstəkar S.Fərəcovun redaktorluğu ilə Əməkdar mədəniyyət işçisi M.İbrahimov tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tar üçün işlənmə sol mayəli şur məqamına əsaslanır, işlənməsiz sonata formasında yazılmışdır. Mülayim, orta tempdə giriş mövzu ilə başlayır. 4/4, mürəkkəb ölçüyə əsaslanır. İlk 4 xanədə müşayiət tarla birlikdə unison olaraq sol mayəli şur məqamının oktavasında səslənir. Giriş 15 xanə boyunca davam edir. Növbəti 4 xanəli cümlədə müşayiətdə "şur"un səs qatarının 5-ci pilləsinin bəmləşməsindən (7-ci xanə) istifadə edilmişdir. Bu, şur üçün xarakterikdir, xüsusi ilə də kadanslarda çox istifadə olunur. Giriş mövzu re mayəli şurla bitir.

Əsas mövzu re mayəli şurda başlayır. 17-31-ci xanələri əhatə edir. Re mayəli şurun tam kadansı ilə bitir. Kadanslarda yuxarı kvartaya sıçrayışlardan istifadə olunmuşdur, bu da şur üçün xarakterikdir. Müşayiətdə paralel kvintalardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Azərbaycan musiqi nəzəriyyəsi üçün əsas üsullardandır.

Bağlayıcı mövzuda sol səsinin vurğulandığını eşidirik. (32-37-ci xanələr) Sol səsi si mayəli segahın alt tersiyasıdır, köməkçi mövzu si mayəli segahda keçir və bağlayıcı mövzu bunu hazırlayır. 38-49-cu xanələr. 50-67-ci xanələr tamamlayıcıdır.

Sonata formasının reprizi başlayır. Reprizin köməkçi mövzu ilə başlanması güzgüli repriz adlanır. Köməkçi mövzu mi mayəli seğahda keçir. 68-79-cu xanələr. Yenidən keçiddə mi mayəli seğahın alt tersiyası, do səsi vurğulanır və do mayəli girişə keçid alır. Reprizdə Giriş mövzu do mayəli şurda başlayır, sol mayəli şurla bitir. Əsas mövzu sol mayəli şurda səslənir.

II hissə cəld templi, rəqs xarakterlidir, Sol mayəli şura əsaslanır. 3 hissəli formada yazılmışdır. I hissə - 2 xanəli girişlə başlayır. Mövzunun ilk motivində sol səmindən aşağı və dərhal yuxarı hərəkətdə sol mayəli Şur məqamının 1-ci tetraxordu səslənir. Əsərin 5 və 6-cı xanələrindən başlayaraq mayədən yuxarı kvartaya sıçrayışlar eşidirik, bu, şura xas olan və ən çox işlədilən sıçrayışdır. I hissənin (1-13-cü xanələr) mövzusu mayə ilə onun üst kivistəsi diapazonunda qurulmuşdur, sonda mayə səsinin dəfələrlə vurğulanması ilə bitir.

II hissə sol mayəli şurla, I hissənin eyni mövzusu ilə başlayır. Tədricən do mayəli şura keçid alır. 4 xanə do mayəli şurdan sonra, do mayəli çahargah məqamına keçir. Burada müşayiətdə də ardıcıl olaraq do səsinin vurğulandığını eşidirik. Mövzu mayənin oktavasından başlayaraq sekvensiya gedişləri ilə mayəyə qədər enir. Geniş bir hissə, 20 xanə do mayəli çahargah səslənir. 5 xanədə do səsinin vurğulanması ilə keçid do mayəli şuru hazırlayır. 3 xanə do şur səslənir. 3 xanə mib şur, 4 xanə sol səsinin vurğulanması ilə sol mayəli Şuru hazırlayır. 3 xanə sol şur keçir. 3 xanə sib şur keçir. 6 xanəli keçid vardır. Burada solonun müşayiətlə bərabər unison səslənməsini eşidirik. Sonra re şur 11 xanə davam edir, yəni re şur başlayır, 5 xanədən sonra sol səsinə qədər enərək bitir. Əsərin orta hissəsində müxtəlif mayələrə, çox sayda yönəlmələr vardır.

III hissə - Repriz

Əsas tonallığa, yəni sol şura qayıtdığına görə repriz deyirik. Baxmayaraq ki, qısa bir zaman-

da, 2 xanəli hissədə re şüştər keçdikdən sonra, mövzu sol şurun üzərində qurulur. Sonuncu dəfə sol mayəyə qayıtma solun yuxarı tersiyasına dəfələrlə edilən sıçrayışlardan istifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, muğam inkişaf prinsipinə xas olan bütün işlənmələrdən, improvizasiyalardan istifadə olunmuşdur.

Üzeyir Hacıbəylinin bu əsərdə tətbiq etdiyi yazı texnikası muğam inkişaf prinsipinə əsaslanır. Muğamlara əsaslanan əsərlərdə məqam intonasiyalarının qanunauğunluqları haqqında nəzəriyyə bəstəkarın 1945-ci ildə nəşr edilən "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" elmi fundamental əsərində yer alır. Üzeyir Hacıbəyli bu əsərlə XX əsr Azərbaycan musiqi elmində məqam nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Ü.Hacıbəyli yazırdı:

"Azərbaycan musiqisini öyrəndikdə, ondan istifadə etdikdə, muğam sisteminə, Azərbaycan musiqisində olan və çox böyük rol oynayan canlı muğamlara xüsusi diqqət verilməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, bu muğamlar öz sərbəst əhəmiyyətlərini itirməsinlər".

Bəstəkar əsərin şux əhval-ruhiyyəsində xalqın qırılmaz iradəsini, tükənməz gücünü tərənnüm edir. Qədim Yunan filosofu Platon deyir: "Xalqın gücü onun musiqisindədir". Bu hikmətə əsasən deyə bilərik ki, Üzeyir Hacıbəyli musiqisi ilə qidalanan xalq həmişə zirvədə yaşayacaqdır. ●

2 milyarddan çox musiqini özündə saxlaya bilən DNT kaseti hazırlanıb

Hazırda DNT əsaslı məlumat saxlama üsulu sənaye tətbiqləri üçün çox ləng işləyir. Tədqiqatçılar uzun müddətdir ki, DNT-nin rəqəmsal məlumat daşıyıcısı kimi unikal xüsusiyyətlərini öyrənirlər.

İşlər daha çox nəzəri səviyyədə aparılır və praktiki istifadəyə hələ çox var. Buna baxmayaraq, dünyadakı laboratoriyalarda və universitetlərdə yaranan innovasiyalar bu saxlama və emal üsulunun potensialını göstərir. Çinli tədqiqatçılar qrupu nəzəri olaraq indiyə qədər yazılmış bütün musiqi treklərini saxlaya biləcək DNT kaset hazırlayıb. Çin Cənubi Elm və Texnologiya Universitetinin biotibbi mühəndislik professoru Xinyu Jiang həmkarı ilə birlikdə klassik kasetin rahatlığını DNT zəncirləri ilə birləşdirərək uzunmüddətli saxlama üçün daşıyıcı yaradıb.

Kasetdən ilhamlanan bu konstruksiya sintetik DNT molekullarını uzun plastik lent üzərində saxlayır. Komanda DNT əsaslarını - A, T, C və G-ni - lent üzərində rəqəmsal faylları kodlaşdırmaq üçün lazım olan ardıcılıqlar yaratmaq məqsədilə proqramlaşdırıb. Lent sintetik DNT molekulları ilə doldurulub və DNT-nin kövrək bağlarını deqradasiyadan qo-

ruyan seolit imidazolat "zirehi" ilə örtülüb. Onun ümumi tutumu 36 PB-dır (petabayt) ki, bu da hər bir mahnının 10 MB yer tutduğu halda 3 milyarddan çox trek saxlamağa kifayətdir.

DNT son dərəcə yüksək saxlama sıxlığı təmin edir - təxminən 455 eksabayt/qram. Kaset çoxlu sayda ünvanlana bilən məlumat bölmələrinə malikdir və onlar saniyədə 1 570 yazıya qədər sürətlə emal oluna bilir. O, hər kilometr lentə 28.6 mq DNT yerləşdirə bilir, üstəlik, məlumatların bütövlüyünü 100 illərlə qorumaq üçün eyni məlumatın çoxlu nüsxələri saxlanılır. Qurğu 50 dəqiqə ərzində sintetik DNT zəncirləri ilə bərpa, silmə və digər yaddaş əməliyyatlarını yerinə yetirə bilir. Şəkillərin tam bərpası isə "növbəti nəsil" DNT sekvenləşdirmə və dekodlaşdırma metodlarının tətbiqini tələb edəcək.

Alimlər Antarktidada iqlim dəyişikliyinə ciddi nəticələri barədə xəbərdarlıq edirlər

Beynəlxalq elmi tədqiqatlar Antarktidada baş verən sürətli iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı ciddi təhdidlərin olduğunu üzə çıxarıb.

Bu barədə "Nature" elmi jurnalında dərc edilən araşdırmada qeyd olunub. Məqalədə qitədə buzlaqların sürətlə əriməsi, dəniz səviyyəsinin qalxması və ekosistemdə dərin dəyişikliklərin artıq müşahidə olunduğu vurğulanır. Avstraliyalı alim Nerilie Abram və onun rəhbərlik etdiyi tədqiqat qrupu bu prosesi "rejim dəyişikliyi" adlandırır. Alimlərin qənaətinə, bu dəyişikliklər qlobal iqlim sistemində zəncirvari təsir göstərərək qlobal çevrilmə reaksiyalarını işə sala bilər. Ən riskli bölgələrdən biri Qərbi Antarktida buzlağıdır. Onun tam çöküşü dəniz səviyyəsinin 3 metrədən çox artmasına səbəb ola və sahiləni şəhərləri təhlükə altına sala bilər.

Tədqiqatda bildirilir ki, Antarktida ətrafında okean sirkulyasiyasının zəifləməsi müşahidə olunur. Bu proses dünya okeanlarında istilik, oksigen və qida maddələrinin yayılmasına mənfi təsir göstərir və okeanın karbon qazını udma qabiliyyətini azaldır.

İqlim dəyişiklikləri heyvanların da yaşayış mühitinə təsir göstərməkdədir. Xüsusilə imperator pinqvinləri üçün təhlükə artır. Son illərdə bu növün bir çox koloniyasında buzların vaxtından əvvəl əriməsi səbəbindən ciddi nəsil artımı problemləri yaşanıb. Belə ki, 2016-cı ildən bəri bölgədəki, təxminən, 66 koloniyanın 30-da buzların tez əriməsi səbəbindən ya qismən, ya da tam şəkildə nəsil artımı baş tutmayıb. Alimlər xəbərdarlıq edirlər ki, bu proses davam edərsə, 2100-cü ilədək imperator pinqvinləri nəslə kəsilmə təhlükəsi ilə üzləşə bilər. Bu problem artıq qitənin müxtəlif bölgələrində qeydə alınır və pinqvinlər üçün təhlükəsiz ərazilər demək olar ki, qalmayıb. Məqalədə vurğulanır ki, bu dəyişikliklərin qarşısını almaq üçün qlobal miqyasda təcili tədbirlər görülməlidir. Əks təqdirdə, iqlim sistemində qarşısını alınmaz dəyişikliklər baş verə bilər. Həmçinin qeyd olunur ki, Avropa dünyanın ilk iqlim neytral qitəsinə çevrilməyə çalışsa da, bu yolda ciddi çətinliklərlə üzləşir.

Şad xəbər: Bu xəstəlik tarixə qovuşacaq

Yaxın gələcəkdə malyariya xəstəliyi tarixə qovuşacaq. Bu barədə britaniyalı və afrikalı bioloqlardan ibarət tədqiqat qrupu bu qənaətə gəlib.

Onlar malyariya daşıyıcısı olan "Anopheles funestus" ağcaqanadlarının genlərində bunun üçün yeni genetik ipucları tapıb.

Tədqiqat qrupu "Anopheles funestus" növünü araşdıraraq bu növün zamanla necə təkamül edərək yaşamağa davam etməsini öyrənib. Tarixi nümunələrin analizi göstərmiş ki, insektisidlərə qarşı müqavimətlə bağlı əsas mutasiya hələ 1960-cı illərdə ağcaqanadlarda mövcud olub, digər müqavimət mutasiyaları isə sonralar inkişaf edib. Nəticələrə görə, əvvəllər başqa bir malyariya daşıyıcısı olan ağcaqanad üçün hazırlanmış gen sürücüsü texnologiyası "Anopheles funestus" üçün də uyğunlaşdırıla bilər. Bu isə malyariyanın tam aradan qaldırılması üçün yeni yanaşma təklif edir.

"Anopheles funestus" Afrikada ən geniş yayılmış ağcaqanad növlərindən biridir və digər malyariya daşıyıcı ağcaqanadlarla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə daha uzun ömür sürür.

Fəridə ŞƏMSİ

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin İnnovasiyalar və təhsil proqramları şöbəsinin müdiri

Yusif Məmmədəliyevin irsi muzeylərdə

Bu il görkəmli kimyaçı alim, akademik Yusif Məmmədəliyevin anadan olmasının 120 illik yubileyi qeyd olunur.

Yusif Heydər oğlu Məmmədəliyev 1905-ci ildə Ordubad şəhərində anadan olmuşdur. 1926-cı ildə Azərbaycan Dövlət Ali Pedaqoji İnstitutunu (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) bitirmişdir. Azərbaycanda neft kimyasının əsasını qoyan alim 1942-ci ildə kimya elmləri doktoru və professor, 1945-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın akademiki seçilmişdir. O, Azərbaycan SSR EA yarandıqdan (1945) sonra Neft İnstitutuna rəhbərlik etmiş, 1951-54-cü illərdə Azərbaycan SSR EA Fizika, Kimya və Neft bölməsinin akademik katibi, 1954-58 illərdə ADU-nun rektoru olmuşdur.

Yusif Məmmədəliyev iki dəfə - 1947-50 və 1958-61-ci illərdə Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti seçilmişdir. İstedadlı alim reaktiv mühərriklər üçün yeni növ yanacaq yaratmış və

"Azərbaycanın təbii qazı və onun kimyada tətbiqi", "Alkillaşdırma və dealkillaşdırma yolu ilə aromatik karbohidratlardan toluolun sintezi", "Azərbaycanda elmin inkişafı" və bir sıra elmi əsərlərin müəllifidir. Əlamətdar haldır ki, 1938-ci ildə Moskva Dövlət Universitetinin Elmi Şurası ona dissertasiya müdafiə olunmadan kimya elmləri namizədi dərəcəsinin verilməsini təsdiq etməyi mümkün saymışdır. Y.Məmmədəliyevin əsaslı, fundamental tədqiqatları II Dünya müharibəsinin ağır illərində yüksəkətkanlı aviasiya benzininin istehsalını təşkil etməklə cəbhəni onunla təmin etməyə imkan vermişdir.

Yusif Məmmədəliyev Azərbaycan və SSRİ Ali Sovetlərinə deputat seçilmiş, orden və medallarla təltif olunmuşdur. 1961-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev Yusif Məmmədəliyevin 90 illik yubileyində demişdir: "Yusif Məmmədəliyev xalqımızın tarixinə böyük alim, maarifçi, təşkilatçı, görkəmli ictimai-siyasi xadim kimi daxil olubdur. O, öz elmi fəaliyyəti, elmi əsərləri, ixtiraları ilə Azərbaycan elminin inkişafına böyük təkan verib və dünya elminə, xüsusən dünyaya neft kimyası elminə görkəmli töhfələr veribdir. Yusif Məmmədəliyevin elmi fəaliyyəti, alimliyi həm geniş nəzəri xarakter, eyni zamanda, çox əməli, tətbiqi xarakter daşıyır. Hər bir alim qiymətlidir. Hər bir alimin yaratdığı elmi əsərlər özünəməxsus qiymət alır. Ancaq nəzə-

riyyəni təcrübə ilə birləşdirən, nəzəri fikirlərini tətbiq edə bilən və onlardan əməli nəticə götürə bilən, cəmiyyətə, ölkəyə, xalqa konkret fayda gətirən insanlar alimlərin sırasında xüsusi yer tutur. Yusif Məmmədəliyev məhz belə alim olmuşdur".

Y.Məmmədəliyevin irsini saxlamaq məqsədilə Azərbaycan EA-nın Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu, Ordubad ipəkçilik kombinatı, Bakı küçələrindən biri onun adını daşıyır. Azərbaycanın paytaxtında və Ordubadda görkəmli alimin abidəsi ucaldılmış, Ordubadda ev-muzeyi açılmışdır. Onun Bakıda Memorial Muzeyi fəaliyyət göstərir, o cümlədən həyat və yaradıcılığına aid eksponatlar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində, Milli İncəsənət Muzeyində, Azərbaycan İstiqlal Muzeyində nümayiş olunur.

Y.Məmmədəliyevin ilk ev muzeyi 1975-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə, alimin qazandığı misilsiz elmi nailiyyətlərinin uğuru nəticəsində 75 illiyi münasibətilə Ordubadda - anadan olduğu evdə yaradılmışdır.

Bina ikimərtəbəlidir. Binanın birinci mərtəbəsində fond və iş otaqları, ikinci mərtəbəsində isə ekspozisiya zalı yerləşir. Otaqlardan birində alimin həyat və yaradıcılığın əks etdirən fotosəkillər sərgilənir. İkinci otaq isə qonaqlar üçün nəzərdə tutulub. 3-cü otaqda qədim xalça, tikmə, əl işləri, paltar dolabı yerləşdirilib. Burada alimin həyat və fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərinə aid 2010 eksponat, o cümlədən müxtəlif sənədlər, çap olunmuş əsərləri, fotosəkillər, habelə xatirə əşyaları və s. nümayiş etdirilir. Bu eksponatlardan 250-si ekspozisiyada nümayiş olunur. Muzeyin əməkdaşları buraya gələnlər qarşısında, muzeydən-kənar tədbirlərdə Y.Məmmədəliyevin çoxcəhətli həyat və fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərinə dair mühaizələrlə çıxış edirlər. Heydər Əliyev Naxçıvana səfərlərində Y.Məmmədəliyevin ev-muzeyinə də baş çəkirdi. Ulu Öndər 1990-93-cü illərdə gərgin iş rejiminə baxmayaraq muzeyə gəlib onun kollektivi ilə söhbət aparır, problemləri ilə maraqlanırdı.

Bakıda Yusif Məmmədəliyevin Memorial Muzeyi AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunda 1985-ci ildən fəaliyyət göstərməyə baş-

layır, ümumi sahəsi 170 kv.m., fondu isə 669 eksponat təşkil olunur. 2012-ci il iyun-sentyabr aylarında təmirə bağlanan muzeyin bədii tərtibatını ARDNŞ tərəfindən dəvət olunmuş Latviyanın "Digital Design" studiyası həyata keçirmiş, muzeyin sahəsi genişləndirilmişdir. 2012-

ci il oktyabrın 24-də akademik Yusif Məmmədəliyevin bu Memorial Muzeyi əsaslı təmirdən sonra istifadəyə verilmişdir.

İki bölmədən ibarət olan Memorial Muzeyin birinci bölməsində alimin həyat və yaradıcılığını əks etdirən akademikın yazı masası, kitab şkafı, çoxsaylı fotolar, yer alıb. Müasir texnologiyalara əsaslanan yeni dizaynda alimin həyatı, elmi yaradıcılığı və fəaliyyəti haqqında hazırlanmış video materiallar xüsusi teltə lövhələrdə ziyarətçilərə təqdim olunur. Akademikin şəxsi fotoaparatu ilə çəkilmiş şəkillərdən hazırlanmış elektron fotoalbom xüsusi texnologiyalarla hazırlanmış ayrı bir stendə nümayiş olunur. Bu bölmədə Yusif Məmmədəliyevə 1946-cı ildə hədiyyə edilmiş alimin qol saati, dekorativ qab, gündəliyi və çoxsaylı elmi jurnallar, "Kiyev" markalı fotoaparatu yer alıb. Memorial Muzeyin ikinci bölməsində alimin neft-kimya sahəsində qazandığı uğurları əks etdirən stendlər var. Akademikin təltif olunduğu ordeni, Qaqarının kosmosa uçuşunun rəsmi qeydetmə mərasiminə buraxılış vəərəqəsi, raket yanacağıının ixtira hüququnu təsdiqləyən patent sənədi də Memorial Muzeyin bu bölməsində nümayiş olunur.

Akademik Yusif Məmmədəliyevin 78 ədəd şəxsi əşyaları Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır və onlardan bəziləri ekspozisi-

yada nümayiş olunur. Həmin eksponatlar arasında fotosəkillər, fərmanlar, vəsiqələr, məktublar var. Alimin "Lenin ordeni", "Qırmızı əmək bayrağı" ordeni, müxtəlif medallar və döş nişanları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin əşyalar muzeyə 17 dekabr 2004-cü ildə daxil olmuşdu və bu orijinal eksponatlar böyük alimin keçdiyi həyat yolundan xəbər verir.

Milli Azərbaycan İncəsənət Muzeyində Yusif Məmmədəliyevin naturadan çəkilmiş portreti saxlanılır. Portret 60-cı illərdə azərbaycanlı rəssam Mikayıl Abdullayev tərəfindən yaradılmışdır. Hal-hazırda həmin əsər muzeyin ekspozisiyasında nümayiş olunur.

Azərbaycan İstiqlal muzeyində də Y.Məmmədəliyevin fotosəkilləri, sənədləri və kitabları saxlanılır.

Hər bir xalq onun tarixində müstəsna rolu olmuş dahi şəxsiyyətlərin xatirəsini həmişə uca tutaraq onlara həsr edilmiş müxtəlif xatirə kompleksləri və muzeylər yaradır. Bu insanların həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı nə varsa mənəvi dəyərlər kimi qorunub saxlanılır və böyüməkdə olan nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi işində istifadə olunur. Xalqımızın taleyində mühüm rol oynayan Yusif Məmmədəliyev heç vaxt unudulmayacaq və gələcək nəsillər Azərbaycanın bu dahi şəxsiyyəti ilə fəxr edəcəkdir. ●

Lütviyyə ƏSGƏRZADƏ

AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru

Zəngəzurun qan yaddaşı və təbiəti Azərbaycan romanında

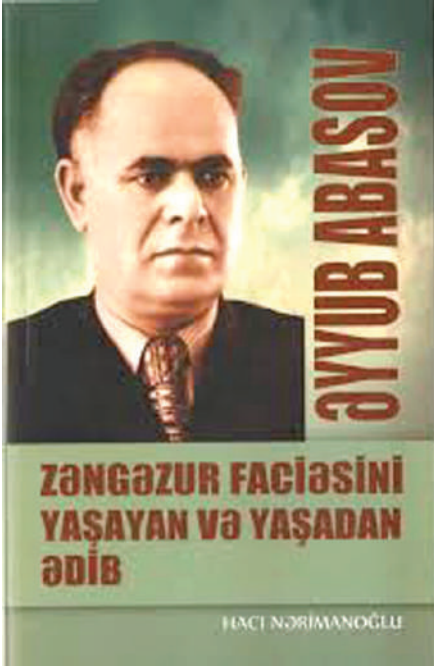

Ən həssas, ən çəvik, ətraf mühitə qarşı daha güclü həssaslıqla maraq göstərdiyi uşaqlıq çağ-larını "Kiçik Qafqaz sıra dağlarının davamı və ən hündür dağ silsiləsi sayılan, daş zəncir kimi ta Qarabağ yaylasına qədər uzanan, dar dərələri, keçilməz yamaqları, qorxunc sıldırımları, sərt qayaları ilə təbii bir istehkamı, qala divarlarını xatırladan" Oğuz yurdu Zəngəzurdə keçirən ya-zıçı dramaturq, Əməkdar İncəsənət xadimi Əy-yub Abasov Azərbaycan ədəbiyyatına "Zəngə-zur" adlı möhtəşəm bir yazılı abidə bəxş etdi. Ürək ağrısı ilə Zəngəzur türklərinin Vətən sevgi-sini, xarakterlərindəki etibar, sədaqət kimi key-fiyyətləri diqqətə çatdırdı, yaşadığı faciələri (1918-1920) anlatdı, türkün qanını içməyə həris ermənilərin vəhşiliyini və qəddarlığını bütün çıl-paqlığı ilə əks etdirdi.

Yaddaşında yaşatdığı Zəngəzurun ecazkar təbiətini, yurdunun flora və faunasını, təbii gözəlliklərini, təbii-coğrafi mövqeyini, iqlim şəraitini, dağ silsilələrini, keçilməz dərin dərələri, qədim Alban abidələrini yurd həsrəti çəkən ürəyinin qanı ilə romanın səhifələrinə əbədiyyən həkk etdi. Xalqımızın qan yaddaşına həkk olunmuş faciələrlə, zəngin tarixi məlumatlarla yanaşı, Zəngəzurun ecazkar təbiətinin gözəlliklərini, dağını, dərəsini, məhəllə, kənd, çay adlarını,

bütövlükdə toponimlərini özündə yaşadan "Zəngəzur" romanı mühim əhəmiyyət kəsb edir. Oxucu romanda yaşanan tarixi faciələrlə yanaşı, qədim yurdun gözəllikləri ilə tanış olur.

Lui Sin, "Sərsəmin günlüyü" adlı əsərində yazır ki, "Mən tarix kitabını açdım. Hər səhifəsi isanpərvərlik, əxlaq, fəzilət sözləri ilə doludur. Birdən sətirlər arasından oxudum ki, bütün dünya "insan əti yemək" sözündən ibarətdir". Əslində, "Zəngəzur" romanı Lui Sinin

"sətirlər arasından oxuduğu bütün dünyanın "insan əti yemək" sözündən ibarət", - olduğu fikrinin sözlə çəkilmiş rəsmidir. Müəllif romanın "Zəngəzur"da erməni - Azərbaycan "dostluğunu" əks etdirən səhifələrinin "sətirlərinin arasına" sığdırdığı həqiqətlər yaşanan qanlı tarixdir. 1918-1920-ci illərdə Zəngəzurda yaşanan faciələrin inikasıdır, zəngəzuruların didərgin ruhlarının fəryadıdır. Həmçinin

Zəngəzurun yoxluğunda bizi yazıçının ustalılıqla canlandırdığı Zəngəzura götürən bələdçi kitabıdır.

Romanın I cildinin ilk səhifəsini yurdunun ecazkar təbiətinin təsviri ilə başlaması bu həsrətin ifadəsidir: "Kəklipotunun, alma çiçəyinin, dağ nanəsinin qoxusunu çəmənliklərə yayan xoş və təmiz sabah rüzgarı... Kolların dibindən, alagül zəmilərin içindən, boz daşların, kəsəklərin üstündən müxtəlif quşların, sinəsi qabarıq bildiricilər, rəngli tüklü, quyruğu bir yelpazə kimi, açılıb-bağlanan quğuların, yumruq böyüklüyündə olan boz sərçələrin səsi" (Abasov, 1956:2). Bu müəllifin yurda sevgisinin, qüvvətini aldığı şeylərin, birbaşa özünün yurd həsrətinin izharıdır. Yazıçı doğma yurdunun füsunkar gözəlliyini elə məhəbbətlə təsvir edir ki, oxucu sanki kəklik otunun, alma çiçəyinin, dağ nanəsinin iyini duyar. Nəbinin "Bəstəkar müxtəlif alətlərdən düzəlmiş orkestrin çaldığı zaman hər alətin səsini ayırd etdiyi kimi", "köyşənlərdə ağız-ağıza verib oxuyan quşları səslərindən tanıdığı kimi, uşaqlıqdan bu ecazkar təbiətin qoynunda böyüyən müəllifin, "Kəklipotunun, almaçiçəyinin, demi yarpızının ətrini köyşənə yayan xoş və təmiz səhər mehi", "kolların dibindən, alagül zəmilərin içindən, boz daşların, kəsəklərin üstündən müxtəlif quş-

ların səsi", "sinəsi qabarıq bildiricilərin, tükü rəngbərəng, pipiyi yelpik kimi açılıb bükülən buppuların, yumruq boyda boz sərçələrin səsi", "bu yerdən o yerə səkən, bu daşdan o daşa qonnan xınalı kəkliliklərin qaqqıltısı" doğulduğu Şəki ömrünün sonuna qədər ona "ürək sirdaşı" olmuşdur.

Romanın I cildinin 305-ci səhifəsində isə oxuyuruq: "Gün həmişə işıqlı dağın ardından doğub Qonaqgörməzi aşaraq üfüqə sancılarda, Şəkinin üstünə qaranlıq çökür. Dünyanın ən parlaq, yanar kürəsi - Günəş hələ öz mənzilinə çatmamışdı. Lakin alışıb yanan tellərini Qızılqayanın, Darvazanın, Şamaxının zirvəsindən yığırdı. Təbiət bu yerdə, bax bu zaman öz donunu dəyişdirir, bir gözəllik başqasıyla əvəz olunurdu. Gündüz səmada ağ əlçim kimi görünən buludlar, sıra dağlar, yal-yamaclar getdikcə çəhrayı rəng alırdı. ... Göz işlədikcə hündür, sıldırımlı Qaraqayanın özü kimi böyük, qalın kölgəsi bir körpü kimi Şəkiylə Qarakilsənin arasındakı yola düşdü. Bəzi yerdə yolun lap kənarından, bəzi yerdə bir qədər aralıdan, bəzi yerdə lal, bəzi yerdə qıjıltıyla axan Bazarçayının dalğaları günəşin sarı simlərini xatırladan son şüalarından qızılı rəng aldı. Dəqiqələr ötüb getdi. Günəş üfünə qoynuna girdi, kölgələr əridi, sular, yamaclar, dərələr qaraldı. Cırcırmalar oxumağa, özlərini sahilin yaşıl otları arasından şappıltıyla suya tullayan qurbağalar quruldamağa, yarasalar qanad çalmağa başladı. Çayın səsi yeknəsəq, lakin həzin və xoş bir ney səsi kimi ətrafa yayılırdı..." (Abasov, 1956,s.305).

Ədib yaddaşına həkk etdiyi yurdunun gözəlliklərini təsvir etməkdən doymur. O yazır: "Batmaqda olan günəşin solğun şüaları Şəkinin şimalında Kilsəli, cənubunda isə Qonaqgörməz dağlarının zirvəsində oynayırdı. Yavaş-yavaş əl-ayaq yığışırdı. Biçinçilər yüklü atlarını, ulaqlarını kəndə sürür, naxırçılar mal-qaranı köyşəndən qaytarır, xırman döyənlər öküzləri vəldən açıb suvarır, yemləyir, tövlələrdə, həyətlərdə rahatlayırdılar. Gəlinlər, qızlar səhənglərini, bardaqlarını çiyinlərinə alıb, sallana-

sallana bulağa gedirdilər. Onlar yeridicə, köynəklərinin ətəklərinə, küləcələrinin yaxalarına tikdikləri sarmalar, gümüş pullar səslənirdi" (Abasov, 1956:8).

Müəllif, Zəngəzur kəndləri arasında özünəməxsus şöhrəti olan Şəkini o qədər canlı təsvir edir ki, sanki sözlərlə Şəkinin rəsmi çəkir. Şəkinin təbiətini, buradakı həyatı oxucunun gözü önündə canlandırır: "Şəkinin geniş, yaşıl çəmənləri, sıldırım qayalı, baldırğanlı güneyləri, bol otlu, güllü-çiçəkli yaylaqları var. Bu kənddən söhbət gedəndə, hər kəs onun dumduzu, sərin suyundan, oğlanlarının zirəkliyindən, qızlarının sədaqət və gözəlliyindən danışar. Kəndin içində daşların arasından irili-xırdalı nə qədər bulaq çıxır! Ancaq bu qaynayan bulaqlar bir-birinə bənzəmir. Bəzinin suyu az, bəzininki çoxdur. Bəziləri daşların sinəsindən fısqırtı ilə fəvvarə vurur, bəzisi isə pıqqarıqla, sanki qaynaya-qaynaya çıxır. Bu saysız-hesabsız bulaqların suyu kəndin aşağısında birləşərək, böyük bir çay əmələ gətirir. Yaşıl çəmənlərin sinəsini yarıb özünə əyri-üyrü yol açmış, sahilləri yarpızlı, suyu xallı balıqla dolu olan bu çay ilan kimi qıvrıla-qıvrıla axır. "Darvaza" və "Qızılqayanın" arasından, yüksək qayalıqdan qijiltı ilə aşağı tökülür, "Şırşır" adlanan ağ köpüklü, gur şələləni yaradır. Bu şələlənin səsi gecə-gündüz qayalara, dağlara düşüb əks-səda verir" (Abasov, 1956, 32).

Zəngəzurun iqlimi, dəyişkən hava durumu, Bərgüşad çayının qijiltısı, "çəltik üçün yer əkən cütçülərin holavar səsi", "yeknəsəq, lakin həzin və xoş bir ney səsi kimi ətrafa yayılan çayın səsi", dəyişkən havası romanın səhifələrində əks olunur: "Havalar tez-tez açılıb tutulurdu. Bəzən şiddətli yağın yağışlar iki-üç gün kəsilmirdi. Bəzən də günəş səhərdən axşamacan hər yeri qızdırdığından torpaq buxarlanırdı. Yağışdan sonra günəşin şüaları altında daha da gözəlləşən, sanki cavanlaşan ağaclar, bağ arasы çəmənler yamyaşıl olmuşdu. Bir tərəfdən müxtəlif quşların səsi, ikinci tərəfdən sahillərini aşırdaşan Bərgüşad çayının qijiltısı ətrafa yayılırdı.

Kəndin yaxınlığındakı çaylaqlarda çəltik üçün yer əkən cütçülərin holavar səsi də bir tərəfdən yüksəlirdi" (Abasov, 1957, s.31).

Ədib vətəninin gözəlliklərini o qədər aydın, dəqiq, incə detallar ilə təsvir edir ki, oxucu özünü bu gözəl təbiətin qoynunda hiss edir. O, "çəkilib dağların başında topa-topa dayanan, tül kimi nazik, tüstü kimi yüngül, kül kimi bomboz dumanı", "göyün lap ortasında gülən Günəşin gözəl simasını", "Çalbayırın yaşıl otlu geniş çəmənlərində görünən tərəkəmə alaçıqlarını", "uzaqlarda otlayan dəvələri, sürüləri, naxırları" göz önündə canlandırır, "çobanların tütək səsinə, atların kişnəməsini, itlərin hürüşməsini eşidir" (Abasov, 1956, s.323), - cümlələri ilə bu gözəlliyi tamamlayır. Bu gözəlliklərdən biri də romanda öz əksini tapan payız fəslinin ecəzkar gözəlliyinin, "bütün canlı və cansız varlığı isidən güllü-çiçəkli yayın öz yerini sərin və solğun payıza verməsi, "sakit və məhzun bir görkəm almış dağlar", "obalar köçdükdən sonra boş qalan yaylaqların", "qurumuş çəmənlərin", "boş qalmış zəmilərin" bütün detallarına qədər təsviridir: "Aylar, günlər çayın mütəmadi axan dalğaları kimi, bir-birini qovub gedirdi. Bütün canlı və cansız varlığı isidən güllü-çiçəkli yay, indi öz yerini sərin və solğun payıza vermişdi. Dağlar sakit və məhzun bir görkəm almışdı. Obalar köçdükdən sonra yaylaqlar, yurdlar boş qalmış, çəmənler qurumuş, zəmilərdə küləşdən başqa heç nə qalmamışdı... Lakin payızın

da özünəməxsus lətafəti, gözəlliyi var..." (Abasov, 1957, s.128).

Əyyub Abasov Zəngəzuru böyük bir məhəbbət və dərin yurd həsrəti ilə təsvir etməkdən doymur. "Yüksək dağların arasında, uzunsov bir düzənlikdə salınmış" mərkəz - Gorus bütün görkəmi və gözəlliyi ilə oxucunun gözü-nün önündə canlanır: "Zəngəzurun mərkəzi Gorus şəhəri yüksək dağların arasında, uzunsov bir düzənlikdə salınmışdır. Ona uca yerdən baxanda bir-birini kəsən dümdüz küçələr kvadrat şəklində görünür. Bir-iki mərtəbəli, üstü taxtapuşlu yaraşlıq evlər nəzəri cəlb edir. Şəhər başdan-başa meyvə bağlarının içinə quyulanmışdır. Dağ sularından əmələ gəlmiş və qıjıltı ilə şəhərin içindən axan dumduzu çay onun gözəlliyini daha da artırır" (Abasov, 1957, 212). Müəllif, Gorusun təsviri ilə kifayətlənmir, tarixə ekskurs edir: "Gorusa gələnlər və onun keçmişi ilə maraqlananlar qaçaq Nəbini xatırlamaya bilməzlər. Nəbi öz atlıları ilə bərabər günün günorta çağı qazamata hücum edərək, dustaqları azad etmişdir. Nikolay naçalniki, pristavı ondan zağ-zağ əsdiyindən, cəsarət edib qarşısına çıxma bilməmişlər. Nəbi öz hünəri ilə şöhrət qazanmışdır" (Abasov, 1957, 212).

Qeyd edək ki, "romanın səhifələrində yalnız Zəngəzurun təbiəti deyil, etnoqrafiyası, yaşayış tərzini, buradakı həyat, insanların məşğuliyyəti, geyim ənənələri, dəyişkən iqlimi əks olunur" (Əsgərzadə, 2025, s.47). Romanın 37-ci səhifə-

sində oxuyuruq: "Yavaş-yavaş əl-ayaq yığırdı. Biçinçilər yüklü atlarını, ulaqlarını kəndə sürür, naxırçılar mal-qaranı köyşəndən qaytarır, xırman döyənlər öküzləri vəldən açıb suvarır, yemləyir, tövlələrdə, həyətlərdə rahatlayırdılar." Burada yazıçının məqsədi Zəngəzurun etnoqrafiyasını, yaşayış tərzini oxucunun gözündə canlandırmaqdır. Məsələn, "səhənglərini, bardaqlarını çiyinlərinə alıb, sallana-sallana bulğa gedən qız-gəlinlərin geyimləri. Onların yeridikcə köynəklərinin ətəklərinə, küləcələrinin yaxalarına tikdikləri sarmaların, gümüş pulların səslənməsi", gənclərin "nişanlı seçmək üçün" bulaq başına gəlib suya gələn qızlara tamaşa etməsi" və s.

Yazıçı bir etnoqraf kimi, yeri gəldikcə xalqın adət-ənənələrini, məişətini, istək və arzularını, geyim ənənələrini təsvir edir. "Başına ağ kələğayı bağlamış, əyninə bənövşəyi kofta, yaxası qızıl düyməli, qırmızı məxmər kürdü, ətəyi sarı baftalı, uzun qara tuman geymiş, gümüş kəmərli balaca boylu" (Abasov, 1957, s.37) Aftab xanımın obrazında Azərbaycan xanımının geyimini: "bənövşəyi kofta"sını, "yaxası qızıl düyməli, qırmızı məxmər kürdü"sünü, "ətəyi sarı baftalı, uzun qara tuman"ı, "gümüş kəmərinə" və s. bütün detalları ilə təsvir edir. Oxucunun gözündə milli paltar geyinmiş gözəl xanım obrazını canlandırmağı bacarır.

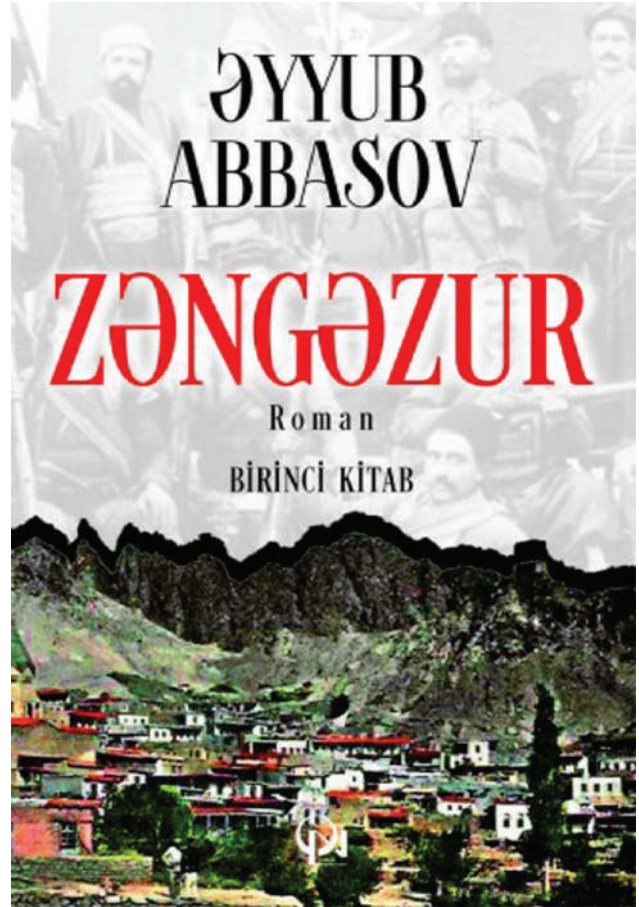
Sovet rejiminin sərt dönəmində yazılan 2 cildlik romanda ədib məqsədli şəkildə Zəngəzurun toponimlərini dəfələrlə vurğulayır, toponimlərlə bu yerlərin kimə məxsus olduğunu diqqətə çatdırır. "Zəngəzurun toponimiyasında etnik xarakterli yer-yurd adları üstünlük təşkil edir və bunların əksəriyyəti oğuz mənşəli etno-toponimlərdir". Bu toponimlər xalqın milli sərəvəti və tariximizin güzgüsüdür.

Romanı dərinəndən və fərqli aspektlərdən təhlil edəndə görürük ki, yazıçının məqsədi tarixlə yanaşı, burada yaşayan xalqın kimliyini, məişətini, etnoqrafiyasını, toponimlərini yaşatmaq, ən əsası, ermənilərin Zəngəzurda heç bir zaman aborigen əhali olmadığını vurğulamaqdır. Müəllifin yorulmadan vurğuladığı toponimlər, əzəmətini, gözəl təbiətini təsvir etdiyi

dağ, çay, dərə adları Zəngəzurun qədim Oğuz məskəni olmasının təsdiqidir. Çünki yaşayış yerlərini seçən insanlar buradakı dağ, dərə, çay, yer adlarını da özləri verirlər. Və bu adları verərkən, təbii ki, öz dillərinə, öz xarakterlərinə, öz tayfalarına və yaşadıkları yerin təbiətinə uyğun adlar düşünüb tapırlar. Məsələn, "Zəngəzur" romanındakı toponimik adlara nəzər salaq: "İşıqlı", "Qızılcaya", "Darvaza", "Şırşır", "Qonaqgörməz", "Quşçu", "Namazlı" və s. Bu toponimlərin sayını xeyli artırmaq olar. Məsələn, romanda da adı keçən Zəngəzur ərazisindəki hidronimlərin: Bazarçay, Bərgüşad çayı, Oxçu çayı, Çaundur çayı, Oxdar çayı, Bəsitçay, Əyri çay, Dəli çay, Padarçay, Qazangöl, Qaragöl və s. demək olar ki, hamısı Azərbaycan dilindədir, türk mənşəlidir.

Bu toponimlər bu yerlərin kimə aid olduğunu inkaredilməz təsdiqidir. Müəllifin doğulduğu "Şəki kəndinin, həmçinin Şükərin adı sak və kimlərlə bağlıdır. Bütövlükdə, bir neçə kəndi çıxmaqla, Zəngəzurdə erməni mənşəli heç bir topomorfant yoxdur. Zəngəzur Azərbaycan türklərinin ən qədim Vətən torpağıdır" (Urud, 2005.s. 6).

Toponimlər, yer adları olaraq, coğrafi əraziləri təyin edən və həmin yerlərin xüsusiyyətlərini, tarixi, mədəni və sosial əlaqələrini əks etdirən adlardır. Bu adlar yalnız fiziki əraziləri təyin etmək məqsədini deyil, həm də bu ərazilərlə bağlı kollektiv yaddaş, tarixi və mədəni məlumatlar daşıyır. Toponimlər insanın təbiətə, cəmiyyətə və mədəniyyətə münasibətini yansıtan vacib göstəricilərdir. Coğrafiyanın, tarixçiliyin, mədəniyyətin və dilin birləşdiyi nöqtədə formalaşan bu adlar, yalnız fiziki coğrafiyanın öyrənilməsi deyil, həm də yerli xalqların dünya görüşünün, keçmişdəki sosial strukturlarının və həyat tərzlərinin izlərini daşıyır. Coğrafiya baxımından, toponimlər bir regionun fiziki xüsusiyyətlərinə, təbii sərvətlərinə, iqliminə və coğrafi mövqeyinə işarə edə bilər. Mədəniyyət baxımından isə toponimlər, cəmiyyətlərin inanclarını, mədəniyyətlərini və sosial strukturlarını əks etdirir. Yer adları, xalqın gündəlik həyatını, dini inanc sistemini, mü-

haribə tarixini və sosial təşkilatını qavramağa kömək edir (, s.167).

"Coğrafi adlar onun kim tərəfindən verildiyini göstərən ən yaxşı şahiddir". Bu səbəbdən ermənilər Zəngəzurdə, Qərbi Azərbaycanda toponimlərimizi dəfələrlə dəyişdirirlər. Toponimlər İrəvanda, Zəngəzurdə, Qarabağda bizim varlığımızın sübutudur. Bu toponimlərin dəfələrlə dəyişdirilməsi məhz tariximizi, o torpaqlardakı varlığımızı silməyə xidmət edir.

Xalqın tarixinin dəqiqləşdirilməsində, əcdadlarımızın ulu keçmişi haqqında biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynayan, tarixi abidə kimi xalqın formalaşmasını, mənşəyini özündə qoruyub saxlayan toponimləri geniş şəkildə əks olunduğu "Zəngəzur" tarixi romanı "tarixi salnamə", Zəngəzurun bələdçi kitabı olmaqla yanaşı, xalqımızın qan yaddaşındadır.

Yazıçı Əyyub Abbasov da romanda təsvir etdiyi "dağlar ölkəsi"nin - Zəngəzurun ən əzabkeş, eyni zamanda ən qeyrətli, cəsarətli oğullarından biridir: "Bura bir növ dağlar ölkəsidir.

Sıldırım qayaları, yaşıl yamacları, zəngin təbii füsunkarlığı ilə fərqlənən bu yerdə yaşayan əhalinin təbiəti də öz gözəlliyi ilə seçilir. Hayıf ki, o gözəl təbiətli insanlar o dilbər guşələri bir daha itirdilər. Bais təkçə ermənilərin rəzilliyi, məkrli siyasəti deyildi. Onların at oynatmağına meydan verən, imkan yaradan səbəblərdən ən əsası bəlkə də bizim unutqanlıığımız, həddən artıq humanist, böyük ürək sahibi olmağımız, bir sözlə, ilan quzu donunda görməyimizdir" (Abasov, 1957, s. 257).

Əyyub Abasovun böyük bir uzaqgörənliklə vurğuladığı kimi, "ilan quzu gözündə görməyimiz" in nəticəsində 1988-ci ilin qarlı-çovğunlu dekabr ayında azərbaycanlılar mal-mülkləri əllərindən alınaraq Zəngəzurdan deportasiya edildi.

44 günlük zəfərimizdən həməən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı ilə 7 iyul 2021-ci il tarixində Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları hesabına Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu yaradıldı. Bu iqtisadi rayonun yaradılması Qərbi Zəngəzurun da mövcudluğunun təsdiqidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev son çıxışlarında bu fikri bir daha təsdiqləyərək tarixə ekskurs etdi: "Şərqi Zəngəzur bizim tarixi torpağımızdır, Qərbi Zəngəzur bizim tarixi torpağımızdır. Biz tarixi unuda bilmərik, kiminsə siyasi maraqlarının girovuna çevirə bilmərik. Gəlsinlər, açsınlar tarixi sənədləri, xəritələri, baxsınlar, sovet hökuməti Zəngəzuru nə vaxt Azərbaycandan qoparıb Ermənistanına verib. Bu, yaxın tarixdir - 101 il bundan əvvəl. Yəni, biz deyək ki, bu, olmayıb? Nəyə görə? Biz həqiqəti deyirik. Bizim dədə-baba torpağımızdır: bütün Zəngəzur - Şərqi və Qərbi Zəngəzur. İndi Ermənistanda deyirlər ki, İlham Əliyev ərazi iddiası ilə çıxış edir. Əgər Şərqi Zəngəzur varsa, deməli, Qərbi Zəngəzur da var. Bəli, Qərbi Zəngəzur bizim dədə-baba torpağımızdır. Demişəm ki, biz oraya qayıtmalıyıq. Bunu hələ on il bundan əvvəl demişəm. Mənim çıxışlarım hamısı mətbuatda var. Demişəm ki, bizim dədə-baba torpağımızdır, biz oraya qayıtmalıyıq və qayıdacağıq və qayıdırıq. Heç kim bizi dayandıra bilməz. Mütləq qayıdacağıq, çünki bunun başqa yolu yoxdur".

"Bizim dədə-baba torpağımız olan Zəngəzurə qayıtmağımız" aktual olduğu kimi, Əyyub Abasovun "Zəngəzur" tarixi romanı da bu gün öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Şərqi Zəngəzur Qərbi Zəngəzurə qovuşacağı günü gözləyir.

Xalqın mədəni irsinin əksi olan, Zəngəzurun yaddaşı kimi çıxış edən toponimlərin geniş inikas etdiyi, Zəngəzurun flora və faunası, təbii gözəllikləri, coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti, dağ silsilələri, keçilməz dərin dərələri, yaşam tərzi, məişətləri, bütövləkdə etnoqrafiyasının əksi olan "Zəngəzur" tarixi romanı tariximizin öyrənilməsində, gənc nəslin bədii-estetik tərbiyəsinin formalaşmasında, Zəngəzurə tanışlıqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ●

Ədəbiyyat:

1. Abasov, Ə. (1956). Zəngəzur. I kitab. Bakı, Uşaqgəncnəşr
2. Abasov, Ə. (1957). Zəngəzur. II kitab. Bakı, Uşaqgəncnəşr
3. Asgerzade L. Yazarın yardımcısı: Hafıza və hatıra: "Zengezur" romanı örneği. Dil, Edebiyat ve Kültür dergisi. Say:196. Nisan, 2025, s.46-51
4. Наси́ев К. Топонимlər və Azərbaycan: dil və mədəniyyətin kəsişməsində / Bakı Qızlar Universiteti Elmi əsərlər cild 22 №1 2025(61), s.274-279
5. Никонов, В.А. Введение топонимику / В.А.Никонов. - Москва: Наука, 1975. - с.11
6. Лу Син. Собранные сочинения, т. II, М,1954
7. Urud Musa. (2005). Zəngəzur. (Elmi-publisistik nəşr). Bakı, Nurlar
8. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisosbil/issue/42067/499717>

Zaur ƏLİYEV

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,
Azərbaycan Universitetinin müəllimi,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

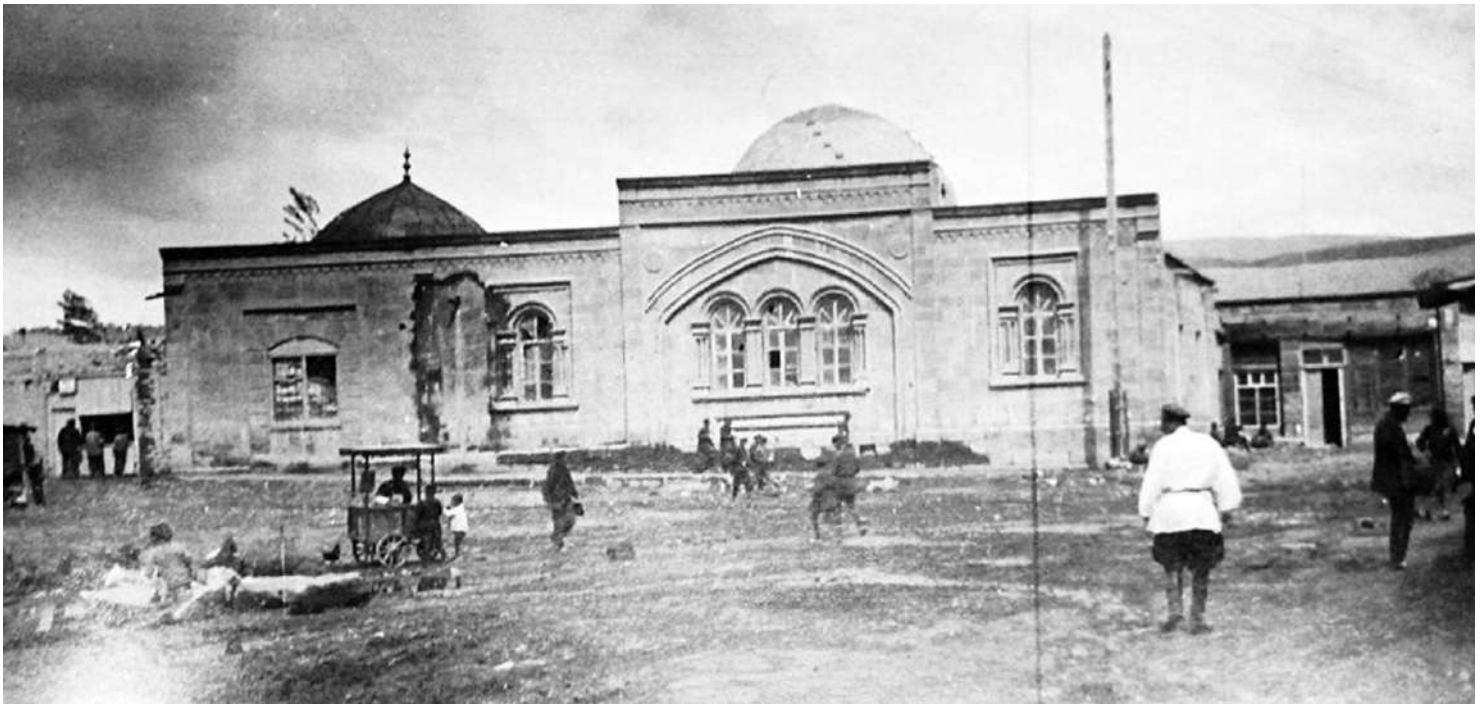
VİŞAP - Qərbi Azərbaycanda erməniləşdirilməsi davam edən qədim abidələr

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi bildirir ki, Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə 13 dünya əhəmiyyətli abidə (o cümlədən 6 memarlıq və 7 arxeoloji), 292 milli əhəmiyyətli abidə (o cümlədən 119 memarlıq, 173 arxeoloji), həmçinin 330 yerli əhəmiyyətli abidə dağıdılmış və ya istifadəyə yarasız hala salınmışdır. 804 qəbiristanlıq dağıdılaraq talan edilmiş və təhqir edilmişdir. 22 muzey və 4 rəsm qalereyası barbarcasına xaraba qoyulmuşdur. 40 mindən artıq unikal tarixi və mədəni əhəmiyyətə malik olan muzey sərvətləri və eksponatları talan edilmişdir.

Ermənistan ərazisindəki Azərbaycana məxsus tarixi və mədəni irs də eyni aqibəti yaşayır. Yerevandakı Dəmirbulaq məscidi yer üzündən silinib, Göy məscid isə orijinal xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməsi məqsədilə "yenidən təmir edilib". Dağıdılmış arxitektura abidələri arasında XVIII əsrin ikinci yarısında Qara Seyid tərəfindən İrəvanda tikilmiş Hacı Novruzəli bəy məscidi, "Sərdar sarayı" adlı kompleks də vardır. İrəvanın Sərdar məscidi də sistemli dağıntıya məruz qalıb və 2014-cü ildə tamamilə məhv edilib. (1.s.1)

Zəngin təbii və mədəni irsin, o cümlədən dünya əhəmiyyətli unikal abidələrin işğal altında olması, əslində, dünya irsinə qarşı qəsd deməkdir.

Bir neçə müddətdir ki, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında tarixi Kür-Araz mədəniyyətinə aid olan heykəl və abidələri ermənilər sosial mediada yayaraq guya onların qədim xalq olmasını təsdiq etməsinə cəhd edirlər. Ermənilərin "vişap" adı altında təqdim etdikləri digər abidələr isə əsas etibarilə öküz, at və qoç heykəlləridir. Bu isə regionda türk etnosunun mövcudluğunun izlərini gizlətmək, qədim məzar daşlarını erməniləşdirmək məqsədilə edilən saxtakarlıq cəhdidir.

Xüsusilə üzərində əjdaha motivləri olan daşları "vişap-ermənicə əjdaha" adlı ilə təqdim etmələri gülüncdür. Həmin abidələr süni şəkildə erməniləşdirilmiş, xristianlaşdırılmış və onlara yeni ornamentlər, yazılar əlavə olunmuşdur. Onlara bu barədə çoxsaylı iradlar edilib. Lakin qədim Şərqi mədəniyyətləri və sivilizasiyaları üzrə mütəxəssis (Urartu, Nubiya və Skifiya), sovet arxeoloqu və şərqşünası, akademik Boris Piotrovsky buranı tədqiq edəndən sonra öz hesabatında yazır:

"Açıq şəkildə görünür ki, Əjdaha yurdunda (Qərbi Azərbaycanda yaylaq adı) tapılmış

vişaplardakı xaç və erməni əlifba işarələri sonrakı dövrlərə aiddir" (2.s.1)

Qədim Azərbaycanda Əjdaha gecə və qarənliyi simvolizə edən ayı udmaqla günəşin qalib gəlməsini və xeyrin şər üzərindəki zəfərini ifadə edir. Əjdaha Türk-İslam əlyazmalarında bütün dövrlər üzrə çox rastlanan motivlərdəndir. İki əjdaha göy üzünü ifadə edir. İki əjdahanın başqa mifoloji, təxəyyül məhsulu olan motivlərlə birlikdə işlənən kompozisiyaları da az deyildir.

Xalçalarımızda Əjdaha motivinə geniş yer verilməsi əbəs yerə olmamışdır, çünki o uzaq keçmişlərdə türkdilli xalqlar həyatı, məişəti, folkloru, mifologiyasında görkəmli yer tutmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Qarabağ kimi görkəmli xalça məntəqəsində toxunan "Vərni" adlı xalılarda sayı 16, 20, 24-ə çatan böyük həcmli əjdaha rəsmlərinə də təsadüf edilir. Əjdaha təsvirləri təkcə xalçalara yaraşlıq vermir, eyni zamanda qoruma, müdafiə funksiyası daşıyır. Ən yaxın zamanlara qədər çadırda və ya evdə asılan əjdaha təsvirli "Vərni" xalçasının insanı şər qüvvələrdən qoruduğuna, onlara xoşbəxtlik və ruzi gətirdiyinə inanılırdı. (3.s.89-92)

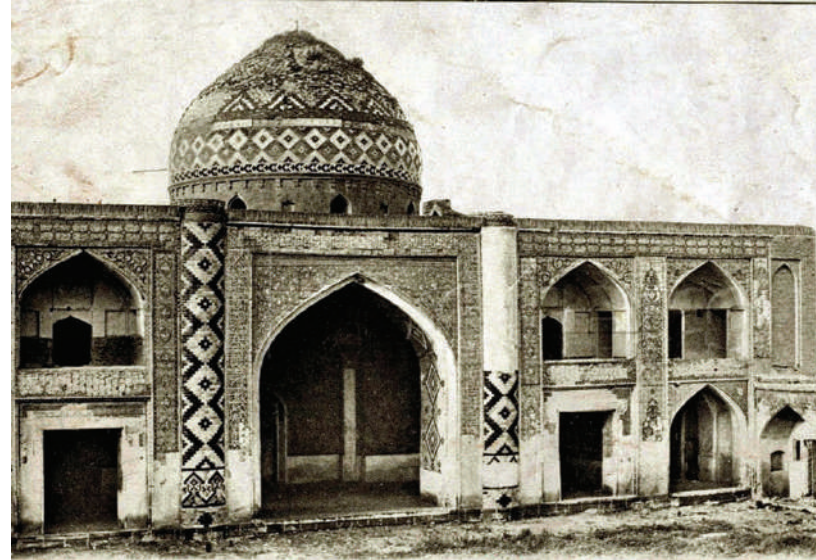
Əjdaha motivi Türk-İslam fəlsəfi fikir tarixində mühüm bir yerə malik olmuşdur. Türklərdə əjdər (əjdaha) - ilan ilə timsaha yaxın cins-dən olan bir heyvanın fərqli heyvanlarla birləşməsindən meydana gəlmiş məxluq şəklində canlandırılır.

Bu abidələr əsasən - İrəvan şəhərindən 40 km aralı olan Alagöz dağı ətəyində yerləşir. Bu türk dilində olması etibarilə ala və kəz (göz) hissələrindən ibarətdir. Adın birinci komponenti olan ala sözü türk dillərində geniş (böyük) mənasındadır və bu söz məsələn, Alazan (əslə Alaözən) Geniş çay çayının adında da vardır. Göz sözü (əslində göz) Cənubi Qafqazda bir sıra dağ adlarında əksini tapmışdı. (4.s.56-58)

Hələ 70-ci illərdə Naxçıvanın Batabat ərazisində tarix elmləri doktoru Əli Vəliyev tərəfindən e .ə. I minilliyə aid olan yuxarıda haqqında danışdığımız unikal "vişap" arxeoloji abidəsi və ya "Daş balıq" heykəli tapılmışdır. Naxçıvanda Gəmiqaya ərazisində təsadüf olunmuş "vişap" -ların Türk mifalogiyasına aid olmasını da arxeoloqlar N.Uruşadze, P.S.Uvarova, İ.A.Okladnikovanın və digərlərinin də əsərlərində öz təsdiqini tapıb. Qeyd etmək lazımdır ki, Vişaplara ən çox Naxçıvan ərazisində və Şərqi Anadoluda rast gəlinir.

Naxçıvanda qədim Fərhad evi deyilən yerin yaxınlığından ermənilər 1970-ci ildə bu ərazidən vişaplar oğurlayaraq aparıblar. Qərbi Azərbaycanda "Əjdaha yurdu", Basarkeçər rayonunun (indiki Vardenis) Zod kəndində. "Əjdaha qayası", Sədərək ərazində Əjdaha dağı və mağarası və s. adlanan yerlər buna misaldır.

Buna görə mütləq Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh imzalanacaqsa bu qədim mədəniyyət nümunələrinin erməniləşdirilməsinin qarşısının alınması barədə də maddə

orda olmalıdır. Qərbi Azərbaycan incəsənəti əcdadlarımızın keçdiyi tarixi inkişaf yolunu, onların həyat və məişətini, ətrafda baş verən hadisələrə bədii-estetik münasibətini özünəməxsus ifadə vasitələri, təsvir metodları əsasında əks etdirir. ●

Ədəbiyyat:

- R.Baxşəliyev. Ermənilərin tarixi-dini abidələrimizə qarşı terror siyasəti. <https://scara.gov.az/az/xeberler/print/ermenilerin-tarixi-dini-abidelerimize-qarsiterror-siyaseti>
- М.Халилов. "Древние каменные изваяния Южного Кавказа", <http://www.az.az/az/irs200416.shtml>
- R. Əfəndi. Azərbaycan incəsənəti Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 160 səh
- В.Ə.Будагов, Q.Ə.Қeybullayev "Ermənistanда Azərbaycan mənşəli türk toponimlərinin izahlı lüğəti" Bakı, Nafta-Press, 1998
- Z.Əliyev. Qərbi Azərbaycanda erməniləşdirilməsi davam edən abidələrimiz <https://veteninfo.az/qerbi-azerbaycanda-ermenilesdirilmesi-davam-eden-abidelerimiz>

Xəzər ZEYNALOV

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
Elm və innovasiyalar üzrə direktor müavini,
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan realist təsviri sənətinin banisi - Mirzə Qədim İrəvani

Bu il görkəmli rəssam, Azərbaycan realist təsviri sənətinin banisi - Mirzə Qədim İrəvaninin 200 illiyi qeyd olunur. Onun yubileyinin qeyd olunması barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Sərəncam imzalamışdır. Bu, milli bədii irsimizə dövlət səviyyəsində qayğı göstərilməsinin bariz təzahürüdür.

Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığı Azərbaycan incəsənətində realizm ənənələrinin formalaşmasına və inkişafına böyük təsir etmişdir. Cəmi 50 il ömür sürməsinə baxmayaraq, o, zəngin bədii irs qoyub getmişdir. "Araşdırmalar göstərir ki, Mirzə Qədim rəssamlığın bir çox sahələrində fəaliyyət göstərən sənətkarlarımızdan olmuşdur. O, portret və ornamental kompozisiyalar sahəsində xüsusilə böyük məharət göstərmişdir" [2, s. 198].

Mirzə Qədim İrəvani şəhərin rus qoşunları tərəfindən işğalından (1827) iki il öncə xarrat ailəsində anadan olmuşdur. Onun irsini tədqiq etmiş görkəmli alim N. Miklaşevskayanın fikrincə, atası Məmmədhüseyn (Məhəmmədhüseyn) kişi adı xarrat olmayıb bədii yonma sənətini mükəmməl bilən bir sənətkar olmuşdur. O, bədii sənətkarlığı oğlu Qədimə lap uşaq yaşlarından sevdirə bilmişdi. Qədim bir qədər böyüdükdən sonra imkanlı atası onu Tiflis progimnaziyasına oxumağa göndərir. Progimnaziyada təhsilini başa vuran Qədim təxminən 1840-cı ildə İrəvana qayıdır və poçt şöbəsində teleqrafçı vəzifəsinə düzəlir. Mirzə Qədim bu vəzifədə 35 il - ömrünün sonunadək çalışıb. Mirzə Qə-

dim İrəvani 1875-ci ildə kollec assessoru rütbəsində İrəvanda vəfat edib [4, s. 87].

Mirzə Qədim, əsasən, sulu və yağlı boya, həmçinin tempera ilə şəkillər çəkmişdir. Rəssamın kiçik ölçülü rəsmləri kağız və karton, iri ölçülü əsərləri isə (panel rəssamlığı nümunələri) bərk kətan üzərində çəkilib. Rəssamın milli məişət elementləri ilə zəngin olan əsərləri şərq incəsənətinə xas rəngarəngliyi və dekorativliyi ilə seçilir. Onun yaradıcılığı Qacar üslubuna yaxın olub ənənəvi miniatur sənəti ilə Avropa akademik rəssamlığının sintezindən qaynaqlanır [3, s. 582]. Rəsmlərdəki rəngarənglik, sadə süjet xətti və simvolika şərq incəsənəti təzahürləridir. Kompozisiyanı perspektiv quruluşu əsasında əks etdirməyə cəhd isə Avropa rəssamlığını xatırladır. Rəssamın bədii irsi Bakıda Milli İncəsənət Muzeyində, Tbilisidə Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində və Sankt-Peterburqda, Dövlət Ermitajında saxlanılır.

Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığı, əsasən, üç - erkən, yetkin və gec dövrlərə bölünür. Yaradıcılığının erkən dövrü yeniyetməlik illərindən İrəvanda Sərdar sarayının bərpasına qədər olan dövrü (XIX əsrin 40-50-ci illərini) əhatə edir. Bu dövrdə rəssam ipək və qızılı saplardan

1. M. Q. İrəvani. "Dərviş".
XIX əsrin 40-cı illəri.
Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi

tikmələr, kağız üzərində trafaret-rəsmlər, klassik şərq üslubunda sadə süjetlər ("Qızıl gül və bülbül"), laklı və şüşə üzərində rəsmlər çəkmişdir. Onun erkən dövr portretlərindən "Xəncərli kişi", "Rəqqasə", "Dərviş", "Molla" və başqalarını göstərmək olar. Bu dövrdə rəssamın yaradıcılığı hələ inkişaf mərhələsində idi. "Dərviş" portretində dərvişin paltarının ətklərinin, əllərinin (barmaqlarının) sxematik təsviri, müəyyən kompozisiya şərtlilikləri rəssamın yaradıcılığının hələ tam formalaşmadığını göstərir (şəkil 1).

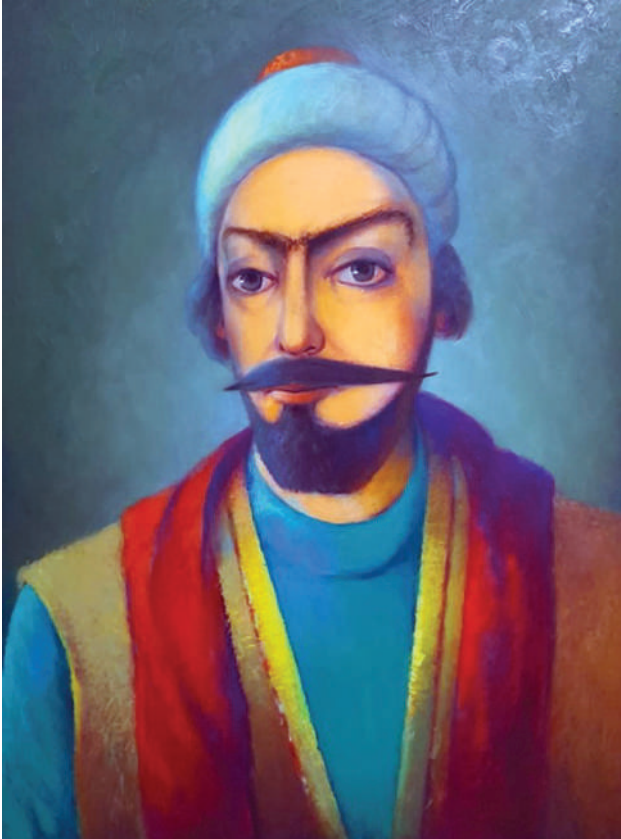
Mirzə Qədimim yaradıcılığının ikinci yetkin dövrü XIX əsrin 50-ci illərində təsadüf edir. Həmin dövrdə o, İrəvanda sərdar sarayının bər-

pası işinə cəlb olunmuş, güzgülü zalı bərpa etmişdi. Bununla yanaşı, Mirzə Qədim saray üçün dörd böyük portret panno işləmişdi. Yağlı boya ilə çəkilmiş bu portretlər Azərbaycan panel incəsənətinin ilk nümunələri hesab edilir. Realist tərzdə işlənmiş bu portretlərdə Fətəli şah, Abbas Mirzə, İrəvanın sonuncu xanı Hüseynqulu xan və qardaşı təsvir edilmişlər [1, s. 209].

Rəssam Fətəli şah obrazını ikonografik tərzdə işləməklə yanaşı, onun məlum təsvirləri ilə müəyyən oxşarlığın əldə olunmasına çalışmışdır. Belə ki, o, Fətəli xanı İran şahlarına xas olan uzun, qara saqqallı, əynində zəngin bəzədilmiş qırmızı xalat, belində uzun, əyri qılınc, oturmuş vəziyyətdə təsvir etmişdir. Fətəli xanın baxışları tamaşaçıya deyil, bir qədər kənara dikilib. Onun üzündəki soyuq, təmkinli ifadə Şərq portret sənətinə xas olan sxematizmin təzahürüdür

2. M. Q. İrəvani. Fətəli şahın portreti.
XIX əsrin 50-ci illəri.
Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi

Mirzə Qədim İrəvaninin portreti.
Müəllif Əməkdar rəssam Telman Abdinov

(şəkil 2). Hüseyinqulu xanın portretinə gəlincə, rəssam onu zəngin bəzədilmiş saray interyerində deyil (Fətəli şahın portretində olduğu kimi), lirik xarakterli təbiət qoynunda təsvir edib. Fətəli şahla müqayisədə Hüseyinqulu xanın siması daha ifadəli olub nəzərləri tamaşaçıya yönəlmişdir. Xanın başı üzərindəki səmada ağ buludlar lirik ovqat yaradır. Maraqlıdır ki, xanın arxasında görünən şiş uclu dağlar məhz İrəvan ətrafındakı dağları və sivri qayaları xatırladır.

Rəssamın Sərdar sarayı üçün çəkdiyi Rüstəm zalın, Vəliəhd Abbas Mirzənin, xanın kisik qardaşı Həsən xanın portretləri daha təsirli, emosional cizgilərlə yadda qalır. Hərbi geyimdə təsvir edilmiş Həsən xanın portreti maraqlı doğurur. Onun qətiyyətli görünüşü, Koroğlu bıçqlarını xatırladan uzun bıçqları vardır (Həsən xan qardaşı Hüseyinqulu xandan yaşca xeyli kiçik, həm də peşəkar döyüşçü olduğundan saqqal saxlamırdı). Sağ əlini iddialı tərzdə dizinə dayaqması, sol əli ilə belinə bağladığı qılıncın

dəstəsindən tutması portretdə təsvir olunanın cəsurluğunu, ləyaqətini və igidliyini rəmzi formada əks etdirir.

Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığının gec dövrü onun həm də bədii cəhətdən kamillik dövrüdür. Rəssam bu dövrdə monumentalçılıqdan uzaqlaşmış, dekorativliyə meyl etmiş, əsasən məişət xarakterli kiçik ölçülü portretlərə üstünlük vermişdir. Rəssamın bu dövrdəki rəsmlərinin əksəriyyəti kağız üzərində sulu boya ilə çəkilib. Bunlardan "Şahzadə Aleksandrın arvadı ilə portreti", "Gənc oğlanın portreti" (və ya Qacar şahzadəsi Vəciulla Mirzənin portreti), "Mah Tələtin portreti" (hamısı 60-cı illər), "Əyləmiş gənc qadın portreti" (1870) və başqalarını qeyd etmək olar. Donuq, lakin nisbətən ifadəli sima, zəngin geyim və interyer bəzəkləri, məkan həllinin Avropa rəssamlığına xas olan, lakin nisbətən bəsit təsir bağışlayan üçölçülü quruluşu, işıq-kölgənin olmaması bu portretlərin və ümumiyyətlə, rəssamın yaradıcılığının xarakterik cəhətləridir.

Mirzə Qədim İrəvanının Qacar üslubuna yaxınlığı ilə seçilən portretləri XIX əsrin digər tanınmış Azərbaycan portretçi-rəssamları - Allahverdi Əfşar, Məhəmməd Əfşar, Əbdül Qasım Təbrizi və başqalarının bədii üslubu ilə müəyyən yaxınlıq təşkil edir. Bu, İrəvan rəssamlıq ənənələrinin Azərbaycanın digər rəssamlıq mərkəzləri ilə sıx yaradıcılıq əlaqələrinə malik olduğunu göstərir. ●

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan incəsənəti (kollektiv nəşr). - Bakı; - İşıq. - 1992. - 344 s.
2. Əfəndi, Rasim. Azərbaycan incəsənəti. - Bakı. - Çarşıoğlu. - 2001. - 312 s.
3. Зейналов Х. А. Изобразительное искусство (под редакцией А. Мамедли и Л. Соловьевой) - в кн. Азербайджанцы (из серии "Народы и культуры"). - Москва. - Наука. -2017. - 712 с.
4. Миклашевская Н. М. Художники XVIII в. Мирза Кадым Эривани и Мир Мохсун Навваб // Под ред. Полевого В. М. - в кн. Искусство Азербайджана. Том ЫВ. Баку. -1954.

Ramin ƏLİZADƏ

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutunun böyük elmi işçisi

İrəvanın Urartu mirası: tarixi gerçəklik

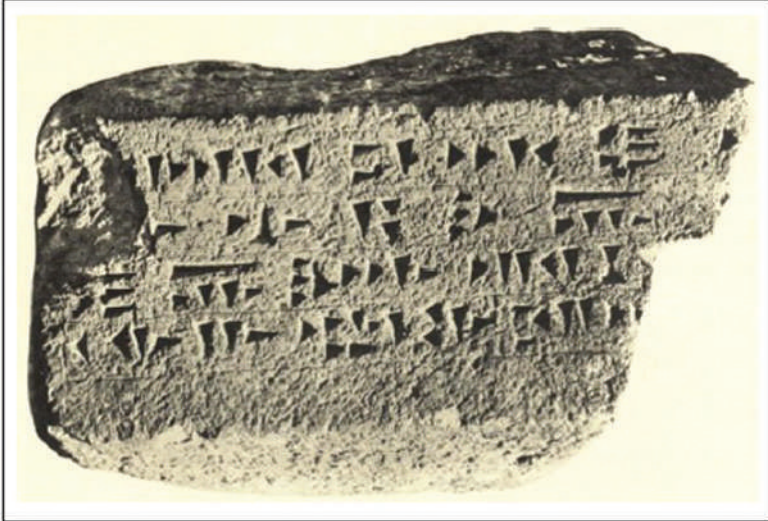
Qərbi Azərbaycan ərazisində Urartu irsinin saxtalaşdırılması cəhdləri, əsasən, İrəvan şəhərinin yaxınlığında yerləşən İrbuni şəhər-qalasının, Urartu mixiyazılı mənbələrində rast gəlinən qədim yer-yurd adlarının, həmçinin Göyçə gölü hövzəsindəki tarixi-mədəni abidələrin gerçək tarixinin təhrif edilməsi ilə bağlıdır. E.ə. IX əsrin ortalarında Şərqi Anadoluda Van gölü hövzəsində meydana gəlmiş Urartu dövləti 300 ilə yaxın müddətdə mövcud olmuşdur.

Urartu hökmdarı I Argiştı Orta Araz hövzəsində yaşayan yerli tayfalar üzərinə işğalçı hücumlar nəticəsində e.ə. 782-ci ildə İrbuni şəhər-qalasını inşa etdirdi. Bu abidənin qalıqları İrəvan şəhərinin cənub-şərqində təpə üzərində yerləşir. Azərbaycanlılar tərəfindən bu abidə əsrlər boyu Qanlı qala və ya Qanlı təpə adlandırılmışdır. Yalnız XIX əsrdə Rusiya imperiyası tərəfindən İrəvan və onun ətrafındakı bölgələrə köçürülən ermənilər onu Arin-berd adlandırmışlar. Urartu mixiyazılı kitabələrində İrbuni şəhər-qalasının Aza xalqının ölkəsində inşa olunmasından bəhs olunur. Bu qədim ölkə Orta Araz hövzəsi ilə Göyçə gölü arasındakı torpaqları əhatə edirdi. Erməni tədqiqatçıları Qərbi Azərbaycan ərazisindəki qədim Urartu kitabələrində əks olunmuş toponimləri saxtalaşdırmaqla burada təşəkkül tapmış qədim mədəniyyətlərin bölgənin yerli əhalisi olan azərbaycanlılarla bağlılığını örtbasdır etməyə çalışmışlar.

Fransanın "Urartu projesi":

XIX əsrin əvvəllərində Qədim Şərq xalqlarının tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı araşdırma-

ların inkişafında yeni mərhələ başlandı. İlk olaraq Qədim Şərq tarixinin öyrənilməsi bəşər tarixinin inkişafında Şərq sivilizasiyalarının öncül rolunu sübut etdi, yeni nəzəriyyələr ortaya çıxdı, köhnə hipotezaların bir çoxu ifşa olundu, əvvəlki baxışlardan imtina edildi. Urartuşünalıq sahəsində ilk addımlar da bu dövrdə atıldı. 1827-ci ildə Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin xüsusi tapşırığı ilə Fransa "Asiya cəmiyyəti" tərəfindən Şərqi Anadoluda Van gölü hövzəsində qədim tarixi abidələri "araşdırmaq" məqsədi ilə ezam olunmuş Fridrix Eduard Şults bir çox Urartu abidələrini, o cümlədən qədim Van qaləsindəki Urartu məzarlarını qeydiyyatda almış, əsasən də Urartu mixiyazılı kitabələrinin bir hissəsinin üzünü köçürərək Parisə göndərmişdir. İlk dəfə Van gölü hövzəsində Urartu mədəniyyətinə aid tapıntıların Aşşur mixiyazılı qaynaqlarında bəhs edilən urartululara aid olduğunu 1847-1870-ci illərdə Luvr muzeyinin Antik dövr şöbəsinin rəhbəri olmuş fransız arxeoloqu, kolleksioneri və numizmatı Adrian Prevost de Longperier söyləmişdir. Beləliklə, XIX əsrin 20-ci illərində Osmanlı dövlətinin

Şəkil 1. İrəvan yaxınlığında Qanlı təpədən aşkar edilmiş Urartu mixiyazılı kitabəsi

şərq torpaqlarında, əsasən də Şərqi Anadoluda ilk Urartu abidələrinin "öyrənilməsi" sahəsində ilk addımı Fransa atdı. Fransanın əsl məqsədi isə Osmanlı torpaqlarında yaşayan etnik azlıqlara, əsasən də ermənilərə yeni "qədim tarix" hazırlamaq idi. Təsadüfi deyil ki, Fransa hökuməti F.E. Şultsu Osmanlı ərazisinə ezamiyyətə göndərəkən iki mühüm tapşırıq vermişdir: İranda qədim zərdüştilik dininə aid mənbələri axtarıb tapmaq və erməni tarixçisi Moisey Horenlinin Van gölünün şərqində bəhs etdiyi Semiramis şəhərinin xarabalıqlarını elm dünyasına "tanıtmaq". Avropanın bir çox işğalçı dövləti kimi Fransa da Yaxın Şərq qədim tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində ilk mərhələni müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun şəkildə başa vurdu. Fransanın "Urartu projesi" erməni xalqı içərisində şovinist meyllərin, həmçinin antitürk üsürlərinin və terrorizmin inkişaf etməsinə rəvac verdi.

İrbuni, yoxsa Erebuni?!

E.ə. IX əsrin ortalarında Şərqi Anadoluda Van gölü hövzəsində yaşayan tayfaların siyasi birliyi kimi meydana gəlmiş Urartu dövlətinin ilk işğalçı müharibələri həmin əsrin ikinci yarısından başlamışdır. E.ə. VIII əsrin əvvəllərin-

də hakimiyyətə gələn Urartu hökmdarı I Argiştinin (e.ə. 786-764) başlıca hədəfi şimal və şərq istiqamətində dövlətin sərhədlərini genişləndirmək idi. Onun hakimiyyəti dövründə Orta Araz hövzəsi ilə Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yaşayan yerli tayfalar üzərinə həm xərac olmaq, həm də canlı qüvvə olaraq çoxsaylı əsirlər ələ keçirmək məqsədi ilə hərbi yürüşlər təşkil edildi. E.ə. 782-ci ildə I Argiştinin Orta Araz hövzəsində yerləşən Aza xalqının ölkəsində inşa etdirdiyi İrbuni şəhəri şəhər-qalasının qalıqları hazırda müasir Ermənistanın paytaxtı Yerevan şəhərinin cənub-şərqində təpə üzərində yerləşir. Bu ərazi qədim zamanlardan etibarən Qanlı təpə və ya Qanlı qala adı ilə tanınmışdır. XIX əsrin birinci yarısında Rusiya imperiyası tərəfindən İrəvana köçürülən ermənilər bu təpəni Arin-berd (Azərbaycan dilində tərcüməsi Qanlı qala - R. Əlizadə) adlandırmışlar. XIX əsrin sonlarında rus tədqiqatçısı M.V. Nikolski yazırdı ki, bu qədim qalanın yerləşdiyi təpə yerli əhali (yəni azərbaycanlılar) tərəfindən Qanlı qala və ya Qanlı təpə adlandırılır, ermənilər isə Qanlı təpə adını öz dillərinə tərcümə edərək Arin-berd deyirdilər. Gürcü urartuşünas alimi G.A. Melikişvili də bu ərazinin əvvəlki adının Qanlı təpə olduğunu qeyd edir. Burada aşkar edilmiş Urartu mixiyazılı kitabəsini ilk dəfə rus tədqiqatçısı M.V. Nikolski tərcümə edərək "İrəvan yaxınlığında Qanlı-təpədə aşkar olunmuş mixiyazılı kitabə" başlığı ilə 1896-cı ildə "Şərq Komissiyasının əsərləri"ndə nəşr etdirmişdir [**Şəkil 1**].

Urartu mixiyazılı kitabələrində İrbuni şəhər-qalasının Aza xalqının ölkəsində inşa olunmasından bəhs olunur. Bu qədim ölkə Orta Araz hövzəsi ilə Göyçə gölü arasındakı torpaqları əhatə edirdi. Araz çayının sol qolu Aza çayı adlanır. Müasir dövrdə Ermənistanda bu çayın adı "Azat" kimi saxtalaşdırılıb. M.V. Nikolski 1896-cı ildə "Qafqaz Arxeologiyası üzrə materiallar toplusu"nun 5-ci buraxılışında nəşr edilmiş "Zaqafqaziyanın mixiyazılı kitabələri" adlı iri həcmli məqaləsində qeyd edirdi ki, İrə-

van quberniyasının mərkəzi hissəsində Zəngi çayının axdığı vadi Urartu mixi yazılı mənbələrinə Aza ölkəsi adlanırdı. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunda Aza kəndinin adı məhz bu toponimlə bağlıdır. Erməni tədqiqatçısı N.V. Arutyunyan Urartu mixiyazılı kitabəsində bu adı Uaza-Vaza kimi tərcümə etmişdir. Ümumiyyətlə, N.V. Arutyunyan və onun kimi bir çox erməni tədqiqatçıları müasir Ermənistan ərazisindəki qədim kitabələrdə əks olunmuş toponimləri saxtalaşdırmaqla burada təşəkkül tapmış qədim mədəniyyətlərin bölgənin yerli əhalisi olan azərbaycanlılarla bağlılığını ört-basdır etməyə çalışmışlar.

İrbuni şəhər-qalasının inşa edilməsi haqqında məlumat verən ilk mənbələrdən biri Urartu hökmdarı I Arğiştinin hakimiyyəti dövründə tərtib edilmiş "Horhor kitabəsi"dir. Van gölü sahilində yerləşən "Horhor kitabəsi"nin ikinci sütunu üzərində İrbuni şəhər-qalasının inşa edilməsi haqqında deyilir: "...Tanrı Haldi öz silahı ilə səfərə çıxdı. Etiuni ölkəsini ələ keçirdi və Kixuni şəhərinin ölkəsini tutdu. (Onları) Arğiştinin önündə yerə çaldı. Tanrı Haldi güclüdür, tanrı Haldinin silahı da güclüdür. Tanrı Haldinin əzəməti ilə Minua oğlu Arğişti səfərə çıxdı. Tanrı Haldi önündən getdi. Arğişti deyir ki: Gölün sahillərində olan Kixuni şəhərinin ölkəsini ələ keçirdim və Alištu ölkəsinə qədər irəlilədim. Kişi və qadınları (əsir) götürdüm. Tanrı Haldinin buyruğu ilə Minua oğlu Arğişti deyir ki: Biainili ölkəsini gücləndirmək və düşmən ölkəsini məğlub etmək üçün İrbuni şəhərini tikdim. Yer bozqır idi, orada heç bir şey tikilməmişdi. Orada böyük işlər gördüm. Oraya Hati ölkəsindən və Supa ölkəsindən 6.600 döyüşçü yerləşdirdim..."

Urartululara aid ən böyük mixiyazılı mənbə olan "Horhor kitabəsi" Van gölünün şərqində Urartu dövlətinin uzun müddət paytaxtı olmuş Tuşpa (qədim Van) qalasında yerləşir. Mirjo Salvininin "Urartu epigrafikasının ən böyük nümunəsi" adlandırdığı bu kitabə, Tuşpa qalası-

Şəkil 2. İrbuni şəhər-qalasının məbəd divarı üzərində tanrı Haldinin rəsmi

nın cənub-qərbində I Arğiştinin məzar yeri olaraq bilinən qaya içərisində oyulmuş otaqlara daş pillələrlə enərkən sol tərəfdə qaya səthində həkk edilmişdir. N.V.Arutyunyan İrbuni adını yanlış olaraq Eerbuni kimi oxumaqla müasir Ermənistanın paytaxtı Yerevan şəhərinin adını bu adla əlaqələndirmiş və müasir erməni xalqını Urartu mirasının tək varisləri kimi təqdim etməyə cəhd etmişdir. Lakin G.A. Melikişvili N.V.Arutyunyandan fərqli olaraq bu qədim şəhərin adını Erebuni kimi yox, İrbuni kimi tərcümə etmişlər. 1950-ci ildə Qanlı təpədə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı yeni bir Urartu mixiyazılı kitabəsi aşkar edilmişdir. Erməni tədqiqatçısı M.A. İsrəelyan bu kitabədə bəhs olunan qala-şəhərin adını İrbuni kimi oxumuşdur. Müasir Yerevan şəhərinin adı 1828-ci ilədək buranın yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərinin dilində İrəvan kimi çəkilmiş, yalnız 1918-ci ildən etibarən Ermənistanın paytaxtı olmuşdur. Ermənistan SSR Ali Soveti Reyasət

Şəkil 3. İrəvan yaxınlığında Qanlı təpə üzərində yerləşən İrbuni qalasının müasir görüntüsü

Heyətinin 1936-cı il 12 iyul qərarı İrəvan şəhərinin adı yeni və qondarma ad olan Yerevan adı ilə əvəz edilmişdir.

İrbuni - qədim İrəvan:

İrbuni toponiminin mənşəyi haqqında indiyədək müxtəlif fərziyələr irəli sürülsə də, əslində, bu qalanın içərisində aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri bu adın haradan qaynaqlandığını izah etməyə imkan verir. Burada məbəd divarı üzərində Urartunun baş tanrısı Haldinin şir üzərində rəsmi həkk edilmişdir [Şəkil 2]. Haldinin arvadı isə ilahə Arubani hesab olunurdu. İrbuni toponimi Arubani teonimi ilə izah oluna bilər. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzərində ilahə Arubaninin təsviri olan gümüş medalyon Qırmızı təpədən (Teyşebaini şəhər-qalası), yenə həmin ilahənin təsviri olan qızıl medalyon isə Van gölü hövzəsində yerləşən Torpaqqaladan (Rusahinili - "hökmdar Rusanın şəhəri") tapılmışdır. Ermənistan dövlət tarix muzeyində isə Arubaninin oturmuş formada tunc heykəli saxlanılır. İrbuni şəhər-qalasının Urartunun Van gölü hövzəsində, həmçinin cənub və qərbdə olan inşaat obyektlərindən üstünlüyü onda idi ki, bu qalanın tikildiyi böl-

gədə Assuriya imperiyası kimi güclü rəqib yox idi [Şəkil 3]. Buna görə də, Urartu hökmdarlarının şimal-şərq bölgələrində inşa etdirdikləri qalaları, su kanalları, sədləri və digər memarlıq obyektləri uzun illər mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Orta Araz hövzəsi ilə Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda Urartu əsarətinə son qoyan qüvvə isə e.ə. VII əsrin əvvəllərində şimaldan gələn kimmerlər və iskitlər oldu. İrəvan şəhərinin cənub-qərb hissəsində yerləşən Teyşebaini şəhər-qalasında aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində iskitlərə aid ox ucluqlarının, at əsləhələrinin və müxtəlif silahların tapılması bölgədə Urartu hakimiyyətinin süqut etdiyini təsdiq edir.

1963-cü ildə İrəvan şəhərinin cənub-şərqində Gərnə yaşayış məntəqəsi yaxınlığında I Arğıştinin hakimiyyəti dövrünə aid Urartu mixiyazılı kitabəsi aşkar olunmuşdur. Bu kitabədə həmin ərazinin Giarniani ölkəsi, hökmdarının isə Siluni olması haqqında məlumat verilir. Kitabədə I Arğışti Giarniani ölkəsini ələ keçirməsindən bəhs edir. Giarniani toponimi də müasir Ermənistan ərazisində bir çox qədim toponimlər kimi buranın yerli əhalisi olan azərbaycanlılar tərəfindən ilkin adı ilə qorunub saxlanmış və Gərnə adı ilə tanınmışdır.

Urartulular və ermənilər - fərqli dil, tarix və mədəniyyət:

Bəs urartulular kim idi, hansı mədəniyyətin varisləri və daşıyıcıları idilər? Van gölü hövzəsində Urartu abidələrini uzun illər tədqiq edən tanınmış türk arxeoloqu Afif Erzenin "Doğu Anadolu və urartular" əsərində urartuluların mənşəyi və erməni xalqından fərqli etnik mənsubiyyətə malik olmalarından bəhs edilir. O, arxeoloji materiallarla yanaşı, Aşşur mixiyazılı mənbələrinə və linqvistik dəlillərə istinad edərək yazır: "Urartu dilinin nə Sami, nə də Hind-Avropa dili olmayıb, asiatic bir dil olan Hurri dili ilə morfoloji, fonoloji, sintaksis və lüğət tərkibinə görə qohumluq əlaqəsinin varlığı bir çox tədqiqatçılar tərəfindən sübut olunub".

A.Erzen Hurri və Urartu tayfalarının Kür-Araz mədəniyyətinin varisləri olduğunu qeyd edir. Beləliklə, aydın olur ki, erkən Urartu mədəniyyəti Azərbaycan ərazisində formalaşmış Kür-Araz mədəniyyətinin davamı idi. Urartulu dedikdə Van gölü ətrafındakı dağlıq bölgədə məskunlaşan Hurri toplumunun nümayəndəsi başa düşülürdü. Gernot Vilhelm və Mirjo Salvini Urartu və Hurri dillərinin eyni dilin iki dialekti olduğunu yazırlar. Bu qədim tayfalar e.ə. II minillikdə Şərqi Anadolu yaylaqlarında yayılmış yarıköçəbə mədəniyyətin daşıyıcıları idilər. Ankara Universitetinin professoru Leyla Murat Karakurt Hurri dilinin qramatikası haqqında kitabında filoloji dəlillərə əsaslanaraq Hurri dili ilə qohum olan tək dilin Urartu dili olmasını bir daha təsdiq etmişdir.

Alman diplomatı, şərqşünası və linqvisti Andreas David Mordtmann 1872 və 1877-ci illərdə çap olunmuş iki iri həcmli məqaləsində Urartu dilinin erməni dili ilə qohumluq əlaqəsini iddia etməyin yanlış olduğunu sübut etmişdir. Urartu mixiyazılı kitabələrində Qərbi Azərbaycan toponimlərinin mənşəyi haqqında A.D. Mordtmannın mövqeyində həqiqəti əks etdirən mühüm cəhət, bu toponimlərin bölgənin yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərinin dilində mövcud olan variantları ilə müqayisə olunmasıdır: "...Gümri ist der türkische Name... Was nun den Namen Iskigulu betrifft, so finden wir der Stadt Alexandropol gegenüber, auf dem rechten Ufer des Arpatschai auf türkischem Gebiet ein kleines Kastell Namens Adschuk Kale, welches immerhin eine türkische Modifikation des Namens Iskiguli sein kann; Adschuk Kale bedeutet "offene Festung"..." ("...Gümri türk adıdır... İskigulu adına gəlincə, Gümrü şəhəri ilə üz bəz, Türkiyə ərazisində, Arpaçay çayının sağ sahilində, Açuk Kale adlı kiçik bir qalaya rast gəlirik ki, bu qala İskiguli adının türkçə dəyişikliyə uğramış adı ola bilər; Açuk Kale "açıq qala" deməkdir...) (Mordtmann A.D. Ueber die Keilschriften von Armenien // "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen

Gesellschaft", Band: XXXI. Leipzig, 1877, S. 428). Hurri dili, eləcə də Urartu dili iltisacı (aqlütinativ) dil qrupuna aid olub, bu dillərdə sözlün kökü sabit qalır, leksik mənaya malik olur, erməni dili isə Hind-Avropa dilləri ailəsinə aid olan flektiv dildir, bu dildə söz kökü sabit deyil və ciddi dəyişikliyə məruz qalır. Ermənilərin urartulularla eyni dövrdə Şərqi Anadoluda yaşamadığını e.ə. V əsrdə yaşamış qədim yunan tarixçisi Herodotun "Tarix" əsərində verdiyi məlumat bir daha təsdiq edir. Herodot yazır ki, ermənilər Kiçik Asiyanın qərbində yerləşən Friqiya'dan gələn köçkünlər idilər: "Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φρύγες ἐσεσάχατο, ἐόντες Φρυγῶν ἄποικοι." (Herodotus. Histories. With an English translation by A. D. Godley. Loeb Classical Library. In four volumes. Vol. III. London, 1922, VII, 73.1).

Nəticə:

Beləliklə, müasir Ermənistan Respublikasının ərazisində aşkar edilmiş Urartu abidələri qədim dünya tarixində və mədəniyyətində mühüm rol oynamış urartuluların mirasıdır. Bu qədim mədəniyyəti "qədim erməni mədəniyyəti" kimi qəbul etmək və təbliğ etmək, müasir erməni şovinst ideologiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Urartu tarixi-mədəni abidələri bütün bəşəriyyətin maddi-mədəni mirası kimi təbliğ olunmalı və bu sahədə şovinizmə, faşizmə yön verən yanlış çağırışlar qətiyyətlə rədd edilməlidir. Müasir Ermənistan ərazisində 2700 il öncə inşa olunmuş Urartu abidələrinin hazırda həmin ərazidə yaşayan erməni xalqının tarixi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bunun bir çox səbəbləri var. Bu səbəblərdən biri sayı 600-ə yaxın olan Urartu mixiyazılı mənbələrinin heç bir yerində erməni və ya hay adlı xalqdan bəhs olunmaması, digəri isə müasir erməni xalqının yalnız iki yüz il bundan öncə Qərbi Azərbaycan (müasir Ermənistan Respublikası) ərazisinə Rusiya imperiyasının işğalçı maraqlarına uyğun olaraq kütləvi şəkildə köçürülməsidir. ●

Anomal Günəş aktivliyinin sirri açılıb

Avropanın "Solar Orbiter" kosmik aparatı alimlərə Günəşin sürətli elektronlarının mənşəyini ilk dəfə dəqiq müəyyənləşdirməyə kömək edib. Müşahidələr göstərib ki, bu hissəciklər ya güclü Günəş partlayışları, ya da Günəşin xarici qatlarından qoparaq kosmosa atılan kütlə atılmaları (koronal kütlə atılmaları) nəticəsində yaranır.

Günəş daxil olduğu sistemdə ən güclü hissəcik sürətləndiricisidir. Belə ki, elektronlar işıq sürətinə qədər sürətlənir və planetlərə çataraq peyklərə və astronautlara təhlükə yaradır. Lakin indiyədək alimlər üçün aydın deyildi ki, niyə eyni hadisələr zamanı elektronlar bəzən gecikmə ilə qeydə alınır və hadisələr intensivlik baxımından fərqlənir?

Potsdamdakı Leybnits Astrofizika İnstitutundan Aleksandr Varmutun sözlərinə görə, iki fərqli ssenari aşkar edilib. Birinci halda "impulsiv" axınlardan söhbət gedir. Bu halda elektronlar partlayışdan dərhal sonra kosmosa yönəlir. İkinci halda isə söhbət kütlə atılmaları ilə bağlı "tədrici" axınlardan gedir ki, bu zaman hissəciklərin sərbəst buraxılması daha uzun çəkir, lakin miqdarı qat-qat çox olur.

"Solar Orbiter" yüzrlə belə hadisəni qeydə alıb. Bunun sayəsində alimlər hissəciklərin turbulent Günəş küləyi vasitəsilə necə yayıldığını və maqnit pozuntularına rast gələrək gecikmələr yaratdığını izləyə biliblər.

Əldə edilən nəticələr kosmik havanın proqnozlaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Avropa Kosmik Agentliyinin nümayəndələrinin sözlərinə görə, ən böyük təhlükə məhz koronal kütlə atılmaları ilə bağlı hadisələrdir. Onlar orbitdəki texnika və pilotlu missiyalar üçün ciddi risk yaradır. Gələcəkdə ESA-nın "Smile" və "Vigil" missiyaları müşahidələri davam etdirəcək və Günəş aktivliyindən doğan riskləri daha dəqiq qiymətləndirməyə imkan verəcək.

Digər kainata aparan kosmik dəlik kəşf edildi

Altı il əvvəl elm adamları kosmosda əhəmiyyətli dalğalanmalar aşkar ediblər. Yalnız indi onlar bu hadisənin başqa bir kainata aparan kosmik dəliyin əmələ gəlməsi ilə əlaqəli olduğunu müəyyənləşdiriblər. bu barədə "Futurism" məlumat yayıb.

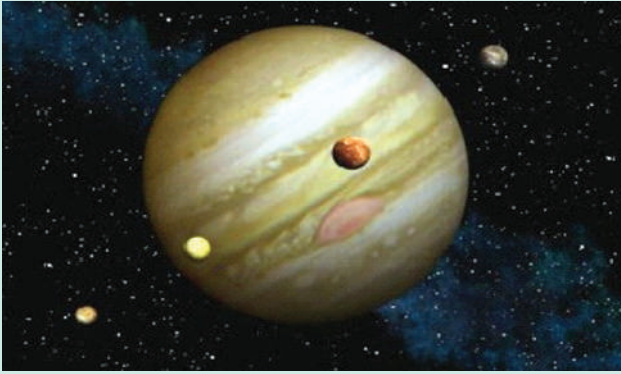

GW190521 adlı bu hadisənin iki qara dəliyin toqquşması nəticəsində baş verdiyi güman edilir. Bununla belə, Çin Elmlər Akademiyasının tədqiqatçıları qrupu kosmosda daha gözənlilməz hadisələrə şahid ola biləcəyimizə inanır.

Tədqiqatın müəllifləri hesab edirlər ki, kosmik yol başqa bir kainatda qara dəliklərin toqquşmasının əks-sədası kimi yaranıb və müvəqqəti xarakter daşıyır. Bu yolun nə zaman bağlanacağı isə məlum deyil.

NASA alimləri kosmosda Yupiterdən 13 dəfə böyük ekzoplanet aşkarlayıblar

NASA alimləri kosmosda Yupiterdən 13 dəfə böyük ekzoplanet aşkarlayıblar. Bu obyekt o qədər soyuqdur ki, orada həyatın mövcudluğu mümkünsüz görünür. Onun səth temperaturu -87 dərəcə Selsi təşkil edir.

Planet "Transit Exoplanet Survey Satellite" (TESS) vasitəsilə kəşf edilib və qeyri-adi xüsusiyyətləri ilə alimləri təəccübləndirib. O, ölməkdə olan ulduzun ətrafındakı "qadağan zona"da yerləşir. Bu zonada adətən heç bir planet sağ qalmır.

Obyektə WD 1856+534 adı verilib. Onun yaşı təxminən 5,8 milyard ildir və Yerə ən yaxın ulduz qruplarından birində - Əjdaha bürcündə, 82 işıq ili uzaqlıqda yerləşir.

Alimlər Ceyms Uebb Kosmik Teleskopu vasitəsilə təsdiqləyiblər ki, WD 1856+534b əslində planetdir. Onu digər obyektlərin işığı-nı çıxararaq müşahidə etmək mümkün olub. Tədqiqat göstərib ki, planetin kütləsi Yupiterdən təxminən 13,8 dəfə böyükdür.

Əslində Günəşə bənzər ulduzlar yanacaq tükəndikdə qırmızı nəhəngə çevrilir, yaxınındakı hər şeyi məhv edir, daha sonra isə ağ cırdana kollaps edirlər. Belə hallarda iki astronomik vahid daxilindəki hər şey məhv olur. Lakin bu planet həmin zonada qalaraq alimləri heyrtləndirib.

Alimlər hesab edirlər ki, WD 1856+534b əvvəlcə daha uzaqda formalaşmış, lakin sonradan başqa bir planet və ya qonşu ulduzun təsiri ilə hazırkı orbitinə sürüklənib.

Yerin nüvəsində yeni elementlər tapıldı

Yerin mərkəzində yerləşən və dəmirlə zəngin olan nüvə planetimizin təkamülündə mühüm rol oynayır. O, təkcə Yer sakinlərini günəşin zərərli radiasiyasından qoruyan qlobal maqnit sahəsini yaratmır, həm də qitələrin formasını dəyişən litosfer plitələrinin hərəkətinə təsir göstərir.

Bu barədə tədqiqat "Nature Communications" jurnalında dərc olunub.

Məlumatla görə, Yerin nüvəsinin bir çox əsas xüsusiyyətləri hələ də naməlum olaraq qalır.

Yeni araşdırmalar göstərir ki, Yerin nüvəsində dəmir və karbonla yanaşı, çox güman ki, bir qədər oksigen və bəlkə də silikon var.

Alimlərin fikrincə, bu kəşf nüvənin nədən ibarət olduğunu, necə bərkiməyə başladığını və Yer kürəsini içəridən necə formalaşdırdığını anlamaqda irəliləyən doğru əhəmiyyətli bir addımdır.

Mütəxəssislərin fikrincə, bu ekzoplanet birbaşa müşahidə edilən ən soyuq planetdir.

İlhami CƏFƏRSOY

AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru

Qarabağın kilsələri

Xankəndindəki iki kilsədən başqa Qarabağda erməni kilsəsi olmamışdır. O iki kilsə də son 20 ildə işğal dövründə tikilmişdir. Əvvəlki kilsələrin hamısı ilk və orta əsr Azərbaycan kilsələridir.

Qarabağın gözəl kilsələrindən biri Şuşa şəhərindəki Qazançı kilsəsidir. Sovet dönmində Bakıda nəşr olunan ensiklopediyalarda o kilsə erməni kilsəsi kimi təqdim olunur. Əslində isə o, xristian Kazan nəslinin kilsəsi idi.

Ruslar Xanbağında İbrahim xanı öldürəndən sonra ətraf kəndlərdən Şuşa şəhərinə xristian əhali köçürdülər. O kəndlərin əhalisi erməni deyildi. Bizim xristian soydaşlarımız idi. Erməni tarixçiləri onları Kazançesos, Karabaxsos, Craberdos, Meqrelos adlandırırdılar. Karabaxsos Qarabağlı, Meqrelos Mehrili deməkdir.

Erməni tarixçiləri açıq şəkildə bildirmirlər ki, onlar erməni deyildilər. Yazırlar ki, aşxarabarı (yəni erməni dilini) bilmirdilər. Onları məcbur edib erməni məktəblərində oxutduq. Tədricən öz dillərini unudub ermənicə danışmağa başladılar.

Ruslar yerli və gəlmə xristian əhalini iqtisadi cəhətdən şirnikləndirib müsəlman soydaşlarına qarşı qoyurdular. Azərbaycanlı tacirlər müflisləşdirir, bəyləri həbs edib Sibirə göndərir, bağlarını, bostanlarını xristian etnik icmalara verirdilər. Həmin icma başçılarından biri Qazançı nəslindən idi. O varlanıb Şuşadakı Qazançı kilsəsini tikdirdi.

Kazan və Kuzan Ön Asiyanın qədim Türk xalqlarıdır. Onlar öz qüdrətli çağlarında Qafqazda, Anadoluda bəyliklər yaratmış, Volqa boyunda Kazan şəhərini salmış zəifləyəndə xristian dinini qəbul edib yunanlaşmış, erməniləşmiş, gürcüləşmişlər.

Platon İoseliani 1866-cı ildə nəşr olunan Qədim Tiflis və Çolakaeb knyaz nəslə kitablarında (rus dilində) yazır ki, Kazan XVI əsrin sonlarına qədər kartvellərə tabe olmayan ayrıca eristavlıq (muxtar vilayət) idi.

Şuşa şəhərinə köçürülən Kazan nəslinin XVIII əsrin ortalarında Ata və Miskin Burci adlı qusanları var idi [Baxram Balaən. Şuşa. 2018.s.15, 25].

Yalnız ata, miskin, burci yox, qusan da Türk sözüdür. Oğuzlar el aşığılarına, saz və söz ustalarına ozan, qıpçaqlar quzan deyirlər. Quzan sözünün kökü qu Türk dillərində səs deməkdir: qu desən qulaq tutular.

Çanaxçı kilsəsi - Şuşa şəhəri yaxınlığına, Cıdır düzü ilə üz bəüz hündür təpənin ətəyindəki Çanaxçı kəndində kilsə.

Çanaxçı qıpçaq tayfalarından biridir. Oğuzlar Saza qopuz, qıpçaqlar çanak deyirlər.

Çanax etnonimi totem mənşəli olub saza sityaışlə bağlıdır. Çanaxçı kəndindən olan el aşıqlarından biri Mirzəcan Mədətov idi. O öləndə Maralyanlı Aşıq Pəri yazmışdır.

Katiblərin şahı, dəftər içində

Qələm ilə nazik əllər oynadır,

Şiveyi rəftarın düşəndə yada

Bağrımın başında millər oynadır.

Çanaxı qıpçaqları ruslar gələndə xristian olub öz müsəlman soydaşlarına qənim kəsildilər. Belə qənimlərdən biri general Valerian Mədətovdur.

Ağoğlan və Ağqız kilsələri - Dizax, Laçın, Xocavənd rayonlarında Ağoğlan və Ağqız adlı kəndlər var. Həmin kəndlərdə xristianlıqdan qabaq oğlan və qız məbədləri var idi. Xristianlıq dövründə o məbədlərin bünövrəsi üzərində Ağoğlan Ağqız kilsələri tikildi.

Ermənilər Ağoğlan kilsələrini Amaras, Ağqız kilsələrini Axçinik adlandırırlar.

Onlardan fərqli olaraq Zelik Yampolski yazır ki, Ağoğlan Ağqız kilsə və məbəəd adları Amaras və Axçinikdən qədimdir, yəni Albaniyada e.ö. III-II əsrlərdə xristianlıqdan qabaq İsa məsihə Ağoğlan, bakirə Məryəmə Ağqız deyən türklər yaşayırdılar.

Yakutlara görə Ağoğlan insanların ilk atası, Ağqız ilk anasıdır. Uyğurların törəyiş əfsanəsində Ağoğlan anadan olanda ağac koğuşundan çıxan Ağ Ana onu əmizdirir, əlinə od, su, dəmir verir.

Türk ənənələrində yeni doğulan oğlan uşaqlarının əlinə od, su, dəmir vermək gələcək ha-

kimiyət verməyin rəmzidir. Çünki dəmir odda qızdırılıb döyülür, suda soyudulur, silahlar, kəsicilər, deşici alətlər hazırlanırdı.

Kutavəng monastırı - Ağdərə rayonundakı o monastırı ermənilər Xotəvəng adlandırırlar.

Kut da, vəng də türk sözləridir. Oğuzların alp igidlərindən biri eposda belə təqdim olunur: Tenqri teg tenqriddə kut bolmuş Kayı Yabğu xan.

Babalarımız xristianlıq dövründə kilsələrdən gələn zəng səslərinə vəng deyirdilər. İslamiyyətdən sonra o səslərə mənfi münasibət yarandı. İndi biri çox danışib zəhləmizi tökəndə deyirik vəngildəmə.

Bərdə kilsəsi - İndiki Bərdə şəhərinin yerində Bərdə adlı şəhər, ondan xeyli yuxarıda dağların qoynunda Bərdə Kür adlı qala var idi. Bir Bərdə şəhəri də eradan əvvəl Tiflislə Qazax arasında salınmışdı. Arxaik forması Bardaq olan Bərdə şəhərlərində qadın məbədləri var idi.

Xristianlıq yayılanda həmin məbədlər sökülüdü, bünövrəsi üzərində kilsələr tikildi. Qarabağdakı Bərdə kilsəsində İberiya hakimi II Ər Şuşanın gəlini, Bars xanın xatunu Şuşanik ibadət edirdi, hər gün döyüşdə olan əsgərlərin uşaqları üçün nahar süfrəsi açırdı.

Keçən əsrin 20-ci illərində Bərdə qülləsini və kilsəsini araşdırmaq üçün Moskvadan arxeoloq M.V.Sesoyevin başçılığı altında alimlər ezam edildi. Məlum olanda ki, islamiyyətdə qəddər Bərdə Tiflisdən böyük şəhər imiş, şəhərin, kilsənin, qüllənin qalıqları yerlə yeksan edildi.

Biz xristianlıq dövrü tarixi abidələrimizi elmi tədqiqatın obyektinə çevirməliyik. ●

Bəxtiyar TUNCAY

AMEA A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
"Türk xalqlarının tarixi və etnologiyası" şöbəsinin əməkdaşı

Xocalı kurqanları və qırçaq-qarqarlar

Adlarına qədim yazılı mənbələrdə rast gəlinən Türk boylarından biri də qarqarlardır. Qarqar etnoniminə ilk dəfə "Xarxar" formasında e.ə. XII əsrə aid Aşşur mənbəsində rast gəlinib. Həmin mənbədə ondan Cənubi Qafqazda yerləşən hansısa yaşayış məskəni kimi söz açılır (4, s. 64; 1, s. 139).

Sonrakı dövr mənbələri də onları məhz Cənubi Qafqazda yad edir. Strabon (I əsr) onların Qafqaz Albaniyası dağlarında, amazonkalarla qonşuluqda yaşadıklarını bildirir. III əsr müəllifi Yustin Qarqar çölündən və qarqar bəyliyindən söz açaraq onları midiyalı və albanların qonşuları kimi təsvir edir. Bənzər lokasiyaya IV əsr müəllifi Pamfila oğlu Yevseviyin yazısında da müşahidə edilir (10, s. 77-78).

Bu və əldə olan çox sayda bənzər məlumatları təhlil edən Q. Qeybullayev yazır ki, əski müəlliflərin Qarqar çölü adlandırdıqları ərazi Qarabağ ərazisidir (10, s. 79).

Əldə olan bu kimi yazılı məlumatlar bizə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətini, xüsusən də Xocalı qrupu kurqanlarını qarqarlarla bağlı olduğunu düşünməyə əsas verir. H.Cəfərovun yazdığına görə, bu abidələrin xronoloji çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsində buradan tapılmış materiallar əsas rol oynamışdır. Alimlər Xocalı nekropolunun stratiqrafiyası müəyyənləşdirilərkən daş örtüklü kurqanların daha

sonrakı dövrə aid olduğunu söyləmişlər (İ. Meşşaninov, İ. Cəfəzadə, T. Passek, B. Latinin və b.). "Xarici elementləri ilə müəyyən edilmiş bu dövrləşmə arxeoloji materiallarla dəqiqləşdirilmişdir. Bu işdə 11 sayılı Xocalı kurqanı kompleksi (Adadnirari muncuğu, Assuriya mənşəli şirli saxsı qab), habelə Xocalının başqa bu dövr kurqanlarında (11, 14, 18, 20 və b.) tapılmış qızıl əşyaların və s. bəziləri dayaq rolunu oynamışdır. Göstərilən faktlar, xüsusilə üzərində Adadnirarinin adı yazılmış muncuğun təhlili əsasında bu mərhələ abidələri əsasən e. ə. X-VIII, ən gec e. ə. IX-VIII əsrlərə aid oluna bilər. İ. İ. Meşşaninov Assuriyada e.ə. II minilliyin axırı və I minilliyin əvvəllərində Adadnirari adlı dörd çarın hakimiyyətdə olmasını göstərmiş və buna görə də Xocalı muncuğunun hansı çara mənsubiyyətində çətinlik çəkdiyini etiraf etmişdir. İlk vaxtlar yazılışın paleoqrafik xüsusiyyətinə əsasən, IV Adadnirarinin (e.ə. 763-755) adı çəkilə də sonralar muncuq üzərindəki yazının üçüncü sətirinin axırıncı işarəsinin yazı-

liş tərzinin artıq IV Adadnirari dövründə sıradan çıxdığını nəzərə alaraq İ. Meşşaninov bu fikrindən yayınmışdır. Bunu nəzərə alaraq o, Xocalı muncuğunun I Adadnirariyə (e.ə. 1310-1281) və ya II Adadnirariyə (e.ə. 911-891) məxsus olduğu qənaətinə gəlmişdir" (2, s.138-139).

Muncuq üzərindəki yazıda üçüncü sətirin axırıncı işarəsinin II Adadnirari dövründən sonra sıradan çıxması haqqında İ. Meşşaninovun fikrinə istinad edən H.Cəfərov Aşşur muncuğunun məhz II Adadnirariyə mənsubiyyəti mülahizəsini irəli sürmüşdür (2, s.139).

Biz də bu fikirdəyik. Muncuq II Adadnirariyə aiddir. Çünki qarqar boyunun kumanqıpçaqların bir qolu olduğu (8, s. 46; 9, II, 1, 541), məhz II Adadnirarinin kitabəsində onun kumanlarla savaştığının qeyd edildiyi (11) məlumdur. Nəzərə alsaq ki, sözügedən Aşşur hökmdarı e.ə. 911-891-ci illərdə yaşamışdır, sözügedən muncuğun da, kurqanın da həmin dövrə aid olduğunu tam qətiyyətlə söyləmək olar. Lakin bu tarixi Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin bütün abidə və

kurqanlarına aid etmək, əlbəttə ki, doğru olmaz.

H. Cəfərov haqlı olaraq yazır ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə mənsub olan qədim etnik-mədəni massivin tarixinin öyrənilməsində Xocalı abidələrinin müstəsna əhəmiyyəti var. "Qafqazda Xocalı kompleksi qədim müxtəlif tip abidələr qrupunun bir yerdə toplusuna təsadüf olunmamışdır. Burada təkcə kurqanların beş tipinin varlığı müəyyənləşdirilmişdir. Bundan başqa, Xocalı kompleksi öz tərkibində daş qutularını, menhir, labirinti xatırladan daş hasar (Haca-təpə kurqanı rayonunda) və s. birləşdirir. Maraqlıdır ki, çoxsaylı arxeoloji abidələri yalnız bir tarixi dövrü e.ə. XIV-VIII əsrlərə aid son Tunc və ilk Dəmir dövrünü əks etdirir...

...Xocalı abidələri içərisində kurqanlar xüsusi yer tutur. Kurqan qruplarına İ. Meşşaninovun "böyük kurqan çölü" adlandırdığı çöldə və Qarqarçayın sol sahilindəki "daşlı çöldə" daha çox təsadüf olunur. "Böyük kurqan çölü" qrupu qərbdə iki böyük menhir və labirintvari daş hasarla qonşuluqda yerləşən möhtəşəm Haca-təpə kurqanı ilə məhdudlaşır. Kiçik kur-

qanlar qrupu əksər hallarda Xocalı çayının sol sahilində, ona tökülən İlisu çayı sahilində yerləşmişdir. Daş qutulara qeyd olunan sahələrin hər üçündə, habelə Xocalı kəndindən şimalda, Boz dağın ətəyində təsadüf edilmişdir" (2, s. 82-83).

Şübhəsiz ki, qeyd etdiyimiz kimi, bu abidələrin hamısını ucdantutma qarqarlara aid etmək doğru olmaz. Yalnız ölünün arxası üstə dəfn olunduğu kurqanları qarqarlarla bağlamaq olar. Çünki dolaylı faktlar bizə qarqarların R1b haploqrupunun daşıyıcısı olduğunu düşünməyə əsas verir. Belə düşünməyimizə əsas səbəb qarqarların Qafqaz Albaniyasının aparıcı boylarından biri və birincisi olması, Alban yazısının məhz onların dili (qırçaq-qarqar) əsasında yaradılması, onların xristianlıqdan imtina etməyən hissəsinin XIX əsrdən sonra haylaşması (erməniləşməsi), ermənilərin 28 faizinin (Qarabağ və Zəngəzur ermənilərinin isə 40 faizinin) hazırda R1b haploqrupuna sahib olması faktıdır. Bu Y-xromosom ermənilərə qarqarlardan (albanlardan) keçmişdir (3, s. 185)

Qeyd edək ki, Xocalıda müxtəlif illərdə üst-üstə 40-dan yuxarı qəbir abidəsi qazılmışdır. Onları dörd tipə ayırmaq olar:

Kiçik ölçülü torpaq kurqanlar;

Böyük ölçülü torpaq kurqanlar;

Böyük ölçülü daş örtüklü kurqanlar;

Daş qutu qəbirlər.

I tipə aid edilən kiçik ölçülü torpaq kurqanlara həm əsas "kurqan çölündə", həm "valun çölündə", həm də İlisu çayının sol sahilində təsadüf edilmişdir. Bunlardan 5 №-li kurqan Xocalı çayının sağ sahilindəki əsas kurqan çölündə, 1 sayılı böyük torpaq kurqanının yaxınlığında yerləşirdi. Aşağı hissəsində azacıq daş yığını olan torpaq örtüyün diametri 13 m, hündürlüyü 1.2 m olmuşdur. Örtük altında, 1 m dərinlikdə bir ölü qalıqına, it sümüklərinə, keramika sınıqlarına və əqiq muncuqlara təsadüf olunmuşdur (2, s. 84). Skelet həddən artıq çü-

rüdüyündən onun ilkin vəziyyətini müəyyən etmək mümkün olmayıb.

14 №-li kurqan Qarqarçayın sol sahilində daş örtüklü 11 və 12 sayılı kurqanların arasında yerləşirdi. Örtüyü əsasən torpaq və qumdan, qismən daşlardan qurulmuşdu. Diametri 17 m, hündürlüyü 3.3 m olan kurqan örtüyü altında arxası üstə, uzadılmış vəziyyətdə ölü dəfn olunmuşdu. Heç bir materiala təsadüf olunmayıb.

Əsas kurqan çölündə, böyük ölçülü kurqanın ətəyində yerləşən 5 №-li kurqanın diametri 10 m, hündürlüyü 1 m idi. Onun ətəyi bir cərgə çay daşı ilə əhatələnmişdir. "Kurqan örtüyü altında, onun şərq hissəsində üzəri iki qat ağac tirlərlə örtülmüş torpaq qəbir (4 x 1.85 x 1.5 m) aşkar edilib. Qəbir kamerasına dolmuş çay daşlarının ağırlığından insan skeleti qalıqları ilkin quruluşunu dəyişmiş, buna görə də onun ilkin vəziyyətini tutmaq mümkün olmamışdır. Qəbir avadanlığı bərpası mümkün olmuş yeddi saxsı qabdan, tunc sancaqdan, dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanmış ox ucluqlarından və əqiq muncuqlardan ibarət idi. Qəbirdə həmçinin oxra parçaları və şaftalı çiyidi tapılmışdır. Saxsı qablar şar gövdəli, alçaq boğazlı, səthi naxışlı küpələr, qoşa qulplu bəni tipli qab və tək qulp bardaqla təmsil olunub. Bəzi küpələr şüyrəli naxışları, basma dairələri və göbələkvari çixıntıları ilə Borsunlu kurqanı keramikasını xatırladır" (2, s. 84-85).

2 və 4 №-li kurqanlar Xocalı kəndinin (köhnə Xocalı) qərbində, İlisu çayının sol sahillərində yerləşmiş yeddi kurqandan ibarət qrupa daxil olmuşdur. Kurqanlar kiçik ölçülü olub torpaq örtüklü idi.

2 №-li kurqanın diametri 10 m, hündürlüyü 0.75 m idi, bu tip başqa kurqanlarda olduğu kimi əsas torpaq örtük altında kiçik daş topası aşkar edilib. Şərq-qərb istiqamətli kiçik ölçülü torpaq qəbirdə (1,3 x 1 m) sağ yanı üstə, bükülü halda dəfn olunmuş insan skeleti qa-

lıqları aşkar olunmuşdur. Qəbirin qərb hissəsində əldə hazırlanmış, kobud formalı üç saxsı qab tapılıb (2, s. 85).

Fikrimizcə, bu tip, yəni ölünün böyrü üstə basdırıldığı kurqanlar R1a1 haploqrupunun daşıyıcısı olan aptallara (eftalitlərə), başqa sözlə ağ hunlara aiddir. Çünki M. Kağankatlı aptalların (eftalitlərin) qarqarlarla yanaşı, hət-ta iç-içə yaşadıklarını yazmışdır.

4 №-li kurqan şimal-cənub istiqamətində uzunsov, yastılanmış torpaq örtüyünə malik olmuşdur, hündürlüyü 1.4 m, diametri şimal-cənub istiqamətində 20 m, qərb-şərq oxu boyu 16 m-ə çatmışdır. Örtüyün 60 sm dərinliyində ətrafı bir cərgə daşla əhatələnmiş (kromlex) daş topası altında, materikdə, qərb-şərq istiqamətli torpaq qəbiri (2,3 x 1.46 x 1 m) aşkar edilib. Vaxtilə qəbirin üstünü bağlamış ağac tirlər çökmüşdür. Qəbir talan edildiyi üçün qəbir adəti və avadanlığın düzülüş qaydası pozulmuşdur. Burada təsadüf edilmiş insana aid sümük qalıqları və saxsı qab parçaları qəbrə səpələnmiş, dağınıq vəziyyətdə idi. Qərb divarı önündə salamat qalmış dörd saxsı qab tapılıb. Həmin qablar qoşa qulplu bərnidən, tək qulp camdan və yastı şarvari küpələrdən ibarətdir. Küpələrdən birində qulp əvəzinə göbələkvari çıxıntı var" (2, s. 85).

Xocalının I tip abidələr qrupu e.ə. XIV-XI-II əsrlərə aid edilir.

Kuman-qıpçaqlar və onların bir qolu olan qarqarlarla Aşşur arasındakı münasibətlər sadəcə savaşa və müharibələrlə deyil, həm də yüksək səviyyədə mədəni əlaqələrlə də xarakterizə oluna bilər. Bu baxımdan Aşşur ədəbiyyatının şah əsəri hesab edilən, Aşşur hökmdarı Sanaxerib dövründə qələmə alındığı və təqribən e.ə. VI-V əsrlərdə) zamanın mədəni xalqlarının dilinə tərcümə edilən "Müdrük Akira (Xiqar)" adlı didaktik məzmunlu əsərin tam mətninin dövrümüzədək məhz qarqar-qıpçaq dilinə tərcümə-də yetişməsi deyilənlərə ən gözəl misaldır.

Ümumi təsəvvür yaransın deyə, qarqar-qıpçaq dilində adı "Uslu Xiqarınq sözü, esi, axılı" kimi səslənən həmin əsərin qarqar-qıpçaq versiyasından kiçik bir framenti təqdim etməyi lazım bilirik:

"Aytkanı da ögütü ki, ögütləngəylər adam oğlanları, da ata oğluna ögüt bergəy, da esinə alğaylar.

Eski Törə da xanlar vaxtına Senekarim atlı xan bar edi Ninove kerməninq da Asoresdanınq. Men, Xiqar uslu, 60 yaşına boldum, xatun aldım, oğul-xız bolmadı manqa. Bardım Tenqrim alına da köp türlü xurban ettim, xaytıp çöktüm allarına da ayttım:

- Ey, mənim Eyələrim da Tenqrilərim! (1-ininq atı Pilşim edi, 2-inçisininq atı ?ilim edi, üçünçüsününq atı Şahmil edi). Buyurunquz da manqa er oğul berinqiz ki, oştə Xiqar tirilə ölməyir, ne aytqaylar adam oğlanları ki, Xiqar uslu cardar öldi, da oğul bolmadı ki, anı kömgəy edi da malın menqərgəy edi. Oğul bolğiy edi da kündə 10 xantar altın tas etkiy edi, bolmas edi mənim malımnı tügətməgə. Oğul bolğiy edi ki, 2 xolu bilə üstümə toprax salğay edi, tek manqa 1 oğul jışadağ bolğiy edi! Ol sahat manqa avaz boldu..." (5, s. 226-227).

Qeyd edək ki, bu əsərin e.ə. VI-V əsrlərdə Yaxın Şərqi bir çox qədim dillərinə, o cümlədən qədim Misir dilinə çevrildiyi məlumdur. Həmin əsər yalnız qarqar-qıpçaq dilində dövrümüzədək tam şəkildə gəlib çıxıb bilməmişdir. Başqa dillərdə isə bu əsərin yalnız ayrı-ayrı fragmentləri qalıb.

Tarixi mənbələrdən alban dili əlifbasının məhz qarqar-qıpçaq dilində tərtib edildiyi məlumdur. Elə bu səbəbdən də sözügedən dil Qafqaz Albaniyası ərazisində ədəbi dil rolunu oynayıb və tanınmış alban ədibləri əsərlərini məhz bu dildə qələmə almışlar. Onlardan bir çoxu dövrümüzədək yetişib. Sözügedən əsərlər bunlardır:

1. Qriqori Hamama (Hammam). Alban dilinin qrammatikası (6; 7).

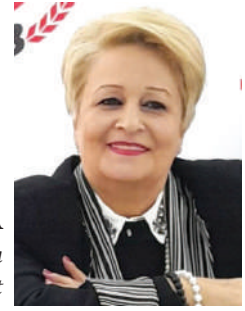
2. Mxitar Qoş və onun "Törə bitiki" əsəri.
3. Mxitar Qoş və onun alban (qarqar-qırçaq) dilində tərtib etdiyi "Alğış tum zamanına" duası.
4. Aytkanı Mxitar vartabedninq. Alğış tum zamanına.
5. Alğış tum zamanında. Alğış Biyimiz Yisus Krisdosğa xarşı. Aytılğan Mıxitar surp vartabedninq, evet tiyişlidir kendin aytma surp Badaraknınq zamanında.
6. Albaniya katalikosu Nersesin ədəbi - teoloji irsindən bir nümunə: "Alğış Tenqrigə" Nerses qatoğiqosnunq aytkanı.
7. Mxitar Qoşun şagirdi Vanağanın qələminə məxsus "Xristian imanının əsası" əsəri: İmanın əsası (Birinci variant), İmanın əsası (İkinci variant).
8. Inam bilə tapunurmen ari Errortutiunnu da bir Tenqrilikni ayırılmağan.
9. Vanağan vartabedninq aytkanı.
10. Gəncəli vardapet Kirakosun alban (qarqar-qırçaq) dilində ədəbi - teoloji irsindən bir nümunə.
11. Giraqos vartabedninq tüzgəni "Ögüt Giragos vartbedninq ki ne türlü kerək xosdovanel bolma yazıxlardan".
12. Kirakos Gəncəlinin "Tarix" kitabı. II fəsil. "Bitiki inamninq, ermeni yıxövününq tapunğanı, yazılğan Nerses arhiebisgobostan, xardaşından Krikornunq, ermeni gatoğiqosnunq, xoltxası üsnə Aleksiosnunq, ulu brdosdradusunq, urum cesarninq kiyövününq, xaçan ki ketti kün toğuşuna da edi Mampuesdiada, baş şəhərində Giligecvoc ulusununq, ermeni tvğankınında 614 [1165]".
13. Vardapet Yəhya (Yovhannes) Sarğavağın tərtib etdiyi gecə duası.
14. Xoltxası Jovhannes Sarğavaq vartabedninq aytkanı.
15. Yovhannes Karneçinin tərtib etdiyi dualar: Johannes Karneçinininq aytkanı. "Xoltxa Biy Tenqridən", Johannes Kar-

neçinininq aytkanı. "Alğış Biy Krisdoska tum zamanında", Johanes Karneçinininq aytkanı, "Xoltxa surp Asduacacingə xarşı", Tekrar alğış ari qoys Mariam Asduacacingə xarşı, Alğış ari da haybatlı surp Xaçka, Kəcəgi alğış, Alğış kəcəgə yatkan zamanındacan duşmannınq ağır yuxu salmax üçün adam üstünə, Kəcəgə, yatmax alınına alğış, surp Jovhannes Karneçi vartabedninq aytkanı, Yolçunlar üçün və s (5, s. 78-203). ●

Ədəbiyyat:

Türk dillərində

- Ağasıoğlu F. Azər xalqı, B. 2005.
- Cəfərov H. F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı - I minilliyin əvvəllərində. Bakı, 2000. 187 s.
- Hacıyev Ş. Tuncay B. Kilikiya Alban Məlikliyi. Bakı, 2020. 194 s. (<https://bextiyartuncay.wordpress.com/wp-content/uploads/2020/11/kilikiya-alban-mc68flikliyi.pdf>).
- Tahirzadə Ə. Kəsrəviçiliyin kökü, özəyi, ardıcılıarı, dirçəldilməsi. II. Azərbaycan filologiyası məsələləri. III. "Elm", B., 1991.
- Tuncay B. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. "Qanun" Nəşriyyatı, Bakı, 2010. 368 s.
- Tuncay B. Qriqori Hamama və onun alban (qarqar-qırçaq) dilində qələmə aldığı "Alban dilinin qrammatikası" adlı əsərindən bir fraqment // Turuz (Dil və Etimoloji Kütubhanesi), Bakı, 2012.
- Tuncay B. Qriqori Hamama və onun "Alban dilinin qrammatikası" // "Elm və həyat" jurnalı, № 2, 2025, s. 69-71.
- Абромзон С. М. Этнический состав населения Северной Киргизии. Труды Киргизской архелогическо-этнографической экспедиции. Вып. 4. М., 1960.
- Бартольд В. В. Сочинения. М., 1968. Т. 5. 757 с.
- Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991.
- Дьяконов И. М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, №2.

Mehparə ƏLİYEVƏ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İraq-Türkman mərasimləri

(Müqayisəli etnoqrafik məlumat)

Əsrlər boyu soy-kökündən ayrı düşmüş İraq türkmanlarının mənəvi mədəniyyəti və etnoqrafiyası hələ də hərtərəfli tədqiq olunmamışdır. Tarixi mənbələrdə "türkman" etnonimi "türkə bənzər" kimi izah edilir və oğuz türkləri ilə eyniləşdirilir. Türkman etnosunun əsasını oğuz mənşəli tayfalar təşkil edir. Azərbaycan dili tarixi və etnoqrafiyasının öyrənilməsində türkman folkloru mühüm mənbədir. Onun toplanması və tədqiqatı XX əsrin 1950-ci illərindən başlanmışdır [7, s.86-90].

"Dil" və "folklor" xalqın tarixi yaddaşını və mədəni kimliyini yaşadan əsas anlayışlardır. İraq-türkman folkloru da bu yaddaşı qoruma funksiyası ilə dəyərlidir. Azərbaycanda "sınama", "yozma", "inanc" adlanan janrlar türkman folklorunda "inanc və etiqadlar" kimi təsnif olunur.

Türkman folklorunda xalq mərasimləri və onlara bağlı nəğmələr geniş yayılmışdır. Bu janr dini və məişət mərasimlərinə bölünərək insan həyatının müxtəlif mərhələlərini, doğumdan ölümədək, müşayiət edir. Bu nəğmələr kollektiv yaddaşın daşıyıcısı və etnik-mədəni kimliyin qoruyucusudur [1, s.72].

Mövsümi Mərasimlər və Nəğmələr

Mövsümi mərasim və nəğmələrdə təbiət hadisələri - yağış, külək, od, su və s. ilə bağlı inanclar əsas yer tutur. Bu nəğmələr mifoloji təsəvvürləri və xalqın təbiətlə münasibətlərini əks etdirir. Məsələn, "Heydər baba"

obrazı küləyi simvolizə edir və kənd təsərrüfatı işlərində küləyə ehtiyacın ifadəsidir:

İraq türkmanlarında:

Heydər baba asa gəl,
Xırmanları basa gəl...

Azərbaycan folklorunda:

Heydər, Heydər əsə gəl,
Yeddi xırman basa gəl...

Hər iki nümunədə külək personifikasiya olunur və xalqın təbiətlə mifoloji ünsiyyət formasını əks etdirir.

Yağış arzusu ilə bağlı mərasimlər

Yağış arzusu ilə bağlı mərasimlər türkman folklorunda geniş yer tutur. Kərkük bölgəsində həm quraqlıq, həm də daşqınlar fəlakətə səbəb olduğundan, insanlar bu mərasimlərlə Tanrıya dualar edirdilər. Xalq arasında "Allah afətdən saxlasın", "Ya Səttar, yardım et!" kimi ifadə-

lər bu duaların funksional mahiyyətini göstərirdi.

Azərbaycanda analogi mərasim "Müsəllə" adlanır və adətən cümə günləri icra olunur. İnsanlar heyvanlarını dağlara aparır və kütləvi dua mərasimi keçirərdilər. Uşaqların ağlaması, heyvanların mələməsi və ümumi yalvarış atmosferi Tanrının mərhəmət hissini oyatmaq məqsədi daşıyırdı.

İraq türkmənlərinin mərasim folklorunda "Kosa gəldi" və "Çəmçələ qız" ayinləri də mühüm yer tutur. Bu mərasimlərdə yağmur duaları oxunur, kollektiv nəğmələr və performativ oyunlarla müşayiət olunan ritualar yerinə yetirilirdi. "Kosa" obrazı İraq türkmənlərində də Azərbaycanla oxşar şəkildə qorunmuşdur: keçi dərisindən geyim, süni qulaq və buynuz, zənglər və qəribə görkəm onun əsas atributlarıdır. Kosa ev-ev gəzər, nəğmələrlə qarşılanır və ərzaq (yağ, düyü, pendir, pul və s.) toplayardı. Bu ayinlər həm kollektiv dua, həm də icma birliyinin ifadəsi kimi çıxış edirdi.

"Çəmçələ qız" mərasimi də eyni məqsəddə xidmət edir. İcma üzvləri evlərdən ərzaq toplayar, bu məhsullardan "Yağmur

aşı" (ərik qurusu ilə bişirilmiş lətgə) hazırlanaraq mərasim iştirakçlarına və ehtiyacı olanlara paylanardı. Toplanan pulla toğlu alınıb qurban kəsilər, ət yoxsullara paylanardı. Bu ritualar həm ilahi mərhəmət arzusu, həm də sosial həmrəyliyin təzahürüdür [5, s.79].

Ailə-məişət mərasimləri: Həqiqə

Türkman və Azərbaycan ailə-məişət ənənələrində yeni doğulan uşaqların sağ qalması və qorunması məqsədilə icra edilən ritualar, xüsusilə uşaq ölümlərinin qarşısını almağa yönəlmiş mərasimlər mühüm yer tutur. Bu cür ayinlər ailə üçün həm mənəvi təsəlli, həm də dini-ritual funksiyası daşıyır. Bu kontekstdə "Həqiqə" mərasimi həm türkmənlər arasında, həm də Azərbaycanın bəzi bölgələrində icra edilən ortaq bir rituallaşmış praktikadır.

Türkman icmalarında "Həqiqə" mərasimi yeni doğulan uşağın erkən yaşda ölüm təhlükəsindən qorunması məqsədilə icra olunan ayindir. Mərasim zamanı qara toyuq qurban edilərək qəbiristanlıqda basdırılır, bununla pis ruhların aldadılması və uşağın sağ qalacağına dair mistik balans yaradılır [5, s.68].

Azərbaycanın Abşeron bölgəsində isə bu ayin daha geniş mərasim kompleksinə çevrilmişdir. Əvvəlki uşaqları yaşamayan ailələrdə doğulan uşaq üçün 2-3 aylığında qoyun qurbanı verilir, ət xüsusi qaydalarla bişirilib paylanır, qalıqlar dəridə bükülərək basdırılır. Mərasimə seyid (peyğəmbər nəslinin nümayəndələri) və molla dəvət olunur, uşaq üçün dua edilir.

Bu mərasimlərdə qədim türk inancı və İslam inancları sintez olunur. Uşağın simvolik ölümü, rituaların təkrar olunmazlığı və "şər qüvvələrin" aldadılması ilə bağlı elementlər türk mifoloji təbəqələrinin və qoruyucu funksiyaların izlərini daşıyır.

Yağış və Qurd İnancı

Kərkükdə dua mərasimlərindən sonra insanlar oruclarını "Yağmur aşı" ilə açar, hər biri arxaya daş atar və yağış yağdıqda Altun Körpü və digər yerlərdə birgə şəkildə aşağıdakı folklor nümunəsini oxuyardılar:

Yağış yağırı,
Qurd doğuru,
Oğlan çaqqal,
Nənəsin boğuru,
Qıq, qıq, qıq.

Bu oxumalar yağışın gəlməsinə dair inanc və rituallara əsaslanır. İnanclara görə, canavar balalayanda qarnındakı daş vasitəsilə yağış yağdırır. Qurdun balalama dövrünün aprel-may aylarına təsadüf etməsi və həmin dövrdə qısa müddətli yağışların müşahidə olunması bu inancların folklor yad-daşında yaşamasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda bu tip yağışlar "qurd balalayır" və ya "qurd yağışı" adlandırılır [2, s.70].

Oxşar rituallara digər xalqlarda da rast gəlinir. Məsələn, serblər arasında yağış çağırmaq məqsədilə "Dadol" adlı balaca qız uşağının bədəni bitki və güllərlə bəzənərək həyətəbəhəyət gəzdirilməsi adəti geniş yayılmışdır. Türk xalqlarında isə uzun sürən quraqlıq zamanı "Yağmur gəlini" adlı mərasim icra olunur. Kərkükdə bahar bayramı zamanı keçə dərisindən düzəldilmiş qulaq və quyruq taxmış bir adam camaat arasında şənlik yaradaraq külək və yağış çağırma ayinlərini canlandırır. Bu şəxsin üstünə də sonda su tökülür [3], [4].

Bu cür mərasimlər qədim türklərin etnoqrafik dünyagörüşünü əks etdirir və onların müxtəlif coğrafiyalarda yaşamasına baxmayaraq ortaq inanclarını nümayiş etdirir. Müasir dövrdə türk xalqlarının mərasim sistemlərinin müqayisəli təhlili bu adətlərin mənşəyini, yayılma yollarını və digər xalqlara təsirini müəyyənləşdirmək baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir [6, s.40-41].

İraq türkman və Azərbaycan xalq mərasimləri ("Heydər baba", "Kosa gəldi", "Çəmçələ qız", "Həqiqə") oxşar köklərə, təbiətə inam, kollektiv həmrəylik və mühafizə funksiyalarına malikdir. Bu müqayisəli təhlil İraq türkman folklorunun Azərbaycan etnoqrafiyası ilə sıx bağlılığını və ortaq türk mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olduğunu təsdiqləyir. ●

Ədəbiyyat:

- Abdullayev B. Haqqın səsi. Bakı: Azərənəşr, 1989.
- Daquqi İ. İraq türkmanları: Dilləri, tarixi və ədəbiyyatları. Ankara, 1970.
- Haşim N. İraq türkləri. Türk Yurdu Məcmuəsi. Ankara, 1919
- Özqan İ., Paşayev Q. Kərkük folkloru antologiyası. Ankara, 1990.
- Sabir Z.Ş. Kərkükdə ictimai həyat. Bağdad: İraq, 1962.
- Yoloğlu G. Türk xalqlarının mərasim sistemində Novruzun yeri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Sabah, 2018, s. 40-41.
- Средневековые этимологии названия "Туркман". 1977, с. 86-90.

Əzizağa ƏLƏKBƏRLİ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan-özbək mədəni əlaqələrinin inkişafında Cəlil Məmmədquluzadənin rolu

Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində ən işıqlı iz qoymuş böyük simalardan biridir. "O, Azərbaycanda yeni tipli realist-satirik ədəbiyyatın və demokratik mətbuatın əsasını qoymuşdur. O, özündən əvvəl ədəbiyyatda mövcud olmuş maarifçi realist ənənələri tənqidi realizm səviyyəsinə qaldırmışdır." (1, s.14-15)

Onun yaratdığı "Molla Nəsrəddin" jurnalı XX əsr Azərbaycan mətbuat tarixinin ən yüksək zirvə nöqtəsini fəth etmiş və bütün şərqdə əl-əl gəzməklə, yaddaşlarda, baxış və düşüncələrdə, sanki ildırım effekti yaratmışdır.

C.Məmmədquluzadə "gülüslə, yumorla, satira ilə millətini, xalqına, vətəninə xor baxanları tənqid atəşinə tuturdu, onlara istehza edirdi, gülürdü. Bu gülüşün qəhqəhələri Şərq dünyasına-İrana, Türkiyəyə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə- Hindistanacan gedib çatmışdı. Orada başqa bir xalqın milli ruh oyanışına, hürriyyət cücrəsinə çevrilmişdi.." (2, s.96)

Bir çox Şərq ölkələrində olduğu kimi, gücnəşli Özbəkistan torpağına da "Molla Nəsrəddin" ruhu, ab-havası gedib çatmış, orada-Daşkənd, Buxara, Xivə, Səmərqənd və digər şəhərlərdə, sanki inqilabi məktəb rolunu oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərində Özbəkistanda cədid (yenilikçi) hərəkatı ciddi oyanışa səbəb olmuş, Mahmud Xoca Behbudi, Münəvvər Qarı, Ab-

dulla Əvlani, Əbdürəuf Fitrət, Abdulla Qədri, Əbdülhəmid Süleymanov Çolpan və başqa böyük ədiblərin yaradıcılığında mütərəqqi ideyalar geniş yayılmışdı. Ona görə də onların Cəlil Məmmədquluzadəni tanımaması, ürəklərini isidən, qəlblərini işıqlandıran "Molla Nəsrəddin" in adını eşitməməsi qeyri-mümkün idi. Çünki bu jurnal özbək xalqının həyat və məişətindən də müntəzəm bəhs edirdi. Özbəkistan sənətsevərlərinə xalq rəssamı Əzim Əzimzadənin adı onun çəkdiyi karikaturaları ilə yaxşı tanış idi. O, bu karikaturaları ilə tək-cə özbəkləri güldürmür, həm də rənglərin dili ilə onların dərdlərini danışır.

"Molla Nəsrəddin" bir məktəb idi. C.Məmmədquluzadə başda olmaqla, bu məktəbdə Mirzə Ələkbər Sabir, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev, Mirzəli Möcüz, Məmməd Səid Ordubadi kimi böyük yazarlar və düşüncə sahibləri ürəklərinin hərəratını qəlblərindən qopub gələn sözlərə büküb oxucularına çatdırırdı-

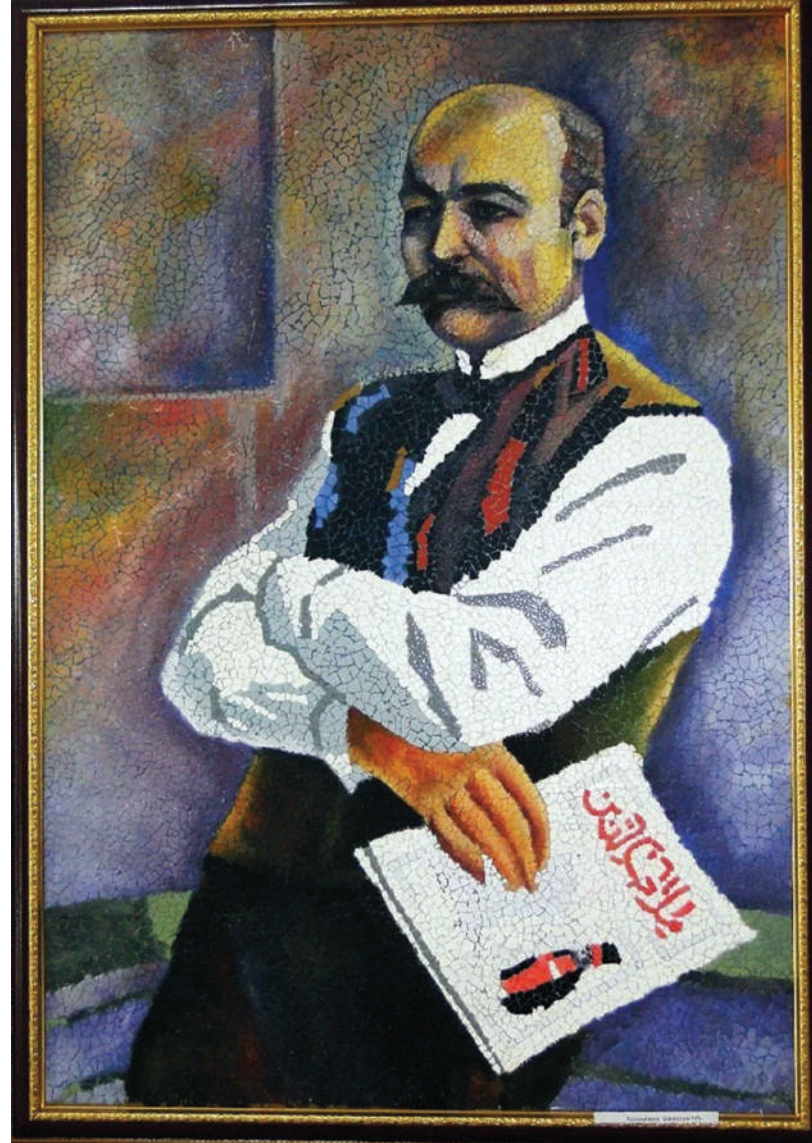
lar. Buna görə də, "Molla Nəsrəddin" sevilir və onun nəşirlərinin səmimiyyətinə inanırdılar.

C.Məmmədquluzadə Ö.F.Nəmanzadə ilə birlikdə Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsini alaraq "Molla Nəsrəddin"i buraxmağı qərarlaşdırmış və jurnalın ilk nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də işıq üzü görmüşdür. Jurnal 1906-1917-ci illərdə Tiflisdə, 1921-ci ildə Təbrizdə, 1922-1931-ci illərdə Bakıda buraxılmışdır. 25 il ərzində C.Məmmədquluzadənin redaktorluğu və nəşirliyi ilə "Molla Nəsrəddin" jurnalının 748 nömrəsi çap olunmuşdur. Onlardan 340-ı Tiflisdə, 8-i Təbrizdə, 400-ü Bakıda çıxmışdır. 1926-cı ildən jurnal "Heyəti təhririyə" imzası ilə buraxılmışdır. (2, s.97)

"Molla Nəsrəddin" jurnalının özbək ədib və ziyalıların həyatı və yaradıcılıq taleyinə çox böyük təsiri olmuşdur. Bunu Abdulla Əvlani, Qulam Zəfəri, Qafur Qulam, Sabir Abdulla, Qeyrəti və digər tanınmış özbək yazıçıları əsərlərində səmimi etiraf etmişlər. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı və "Molla Nəsrəddin" jurnalının yayılma coğrafiyası barədə söhbət açarkən Özbəkistanın tanınmış şair və tərcüməçisi Osman Qoşqar belə qeyd etmişdir: "Şərqi bir çox ölkələrində, Hindistandan Mərakeşə qədər jurnalın fəal oxucuları, abunəçiləri, könüllü müxbirləri var idi. Türkiyə, İran, özbək, tatar, türkmən, Dağıstan ədəbiyyatlarında demokratik dünyagörüşünün və təmayüllərin formalaşmasında jurnalın böyük təsiri olub." (3, s.152)

Məşhur özbək ədəbiyyatşünası Şirəli Turdiyev yazırdı ki, Özbəkistanın tanınmış şair və yazıçılarından Abdulla Əvlani, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Məhəmmədşərif Sufizadə, Siddiqi Səmərqəndi Əczi və başqaları "Molla Nəsrəddin"i ardıcıl izləyib oxumaqla yanaşı, həm də öz əsərlərini jurnalın səhifələrində dərc etdirirdilər. (6, s.166)

Türk dünyasında doğulan "Molla Nəsrəddin" in Özbəkistanda bu dərəcədə sevilib, geniş şöhrət tapmasının əsas səbəbi onun ədəbi-mədəni həyatı ilə dərinədən bağlanması, məramında səmimi, əqidəsində bütöv və qətiyyətli olması idi. Təsadüfi deyildir ki, C.Məmmədqulu-

zadə jurnalın ilk saylarından birində "Molla Nəsrəddin" yalan danışa bilmir" yazmışdı. Bəli, bu, adi xəbər deyil, jurnalın ruhunu, amalını əks etdirən şüar idi. Məhz bu əqidə yoluna görə həmin vaxtlarda Daşkənddə nəşr olunmağa başlayan "Tərəqqi" qəzeti "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə həmkarlıq və yaradıcılıq əlaqələrini saxlayır və getdikcə gücləndirirdi. Jurnal 1908-ci ilin noyabr ayında "Tərəqqi" qəzetindən aldığı "Qəribə halət" və dekabr ayında "Mətbuatımız" adlı məqalələrini dərc etmişdi. (3, s.152)

Tanınmış azərbaycanlı ədəbiyyatşünas alim Qulamhüseyn Əliyev yazırdı ki, "Molla Nəsrəddin"dəki bir məqalədə "Buxarayı Şərif"də mətbəənin yoxluğundan bəhs edilirdisə, digər bir

məqalədə isə maarifçi müəllim Mirzə Əbdülvahidin Üsuli-cədid məktəblərinin Əmir tərəfindən bağlatdırılmasından söhbət açılırdı. (7, s.170-175)

Böyük Türk dünyasında yeni mətbuat orqanı kimi doğulan və daim məşhurlaşan "Molla Nəsrəddin" jurnalı XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə və xüsusən də, Özbəkistanda xalqın milli və mədəni oyanışında çox mühüm rol oynamışdır. Özbəkistanda çap edilən "Buxarayı Şərif" (1912), "Ayna" (1913-1915), "Səmərqənd" (1913), "Sədayi Türkiyə" (1914), "Sədayi Fərqanə" (1914), "Hürriyyət" (1917-1918) qəzetləri və 1923-cü ildən Daşkənd şəhərində nəşrə başlayan "Müştüm" ("Yumruq") jurnalının fəaliyyətində "Molla Nəsrəddin" jurnalının güclü təsiri aydın hiss olunurdu. (3, s.152)

1920-ci il aprelin 28-də XI Qırmızı ordunun Azərbaycanı işğal etməsindən sonra "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk sovet nüsxəsi 1922-ci il noyabr ayının 2-də Bakıda nəşr olundu. Sonralar bu jurnal "Allahsızlar cəmiyyəti"nin orqanına çevrilsə də, (3, s.153) ancaq əməkdaşları ürəklərində allahsızlıq yolu tutmadılar, əqidələrində prinsipiallıq və xalqa sədaqət yolu ilə gedərək türk dünyasına xidmət etdilər. Düzdür, 1911-ci ildə Mirzə Cəlil "Molla Nəsrəddin" in məqsədinin dinə sataşmaq, nə də təzə bir məzhəb icad etmək deyil, yazsa da, ancaq o, Sovetlər Birliyi dönməsində "Molla Nəsrəddin" in ilk gündən İslam dininin əsaslarını tənqid etdiyini, islamçılığa qarşı olduğunu da etiraf etmişdir. (4, s.288). " Onun zəhnini padşahlardan, sultanlardan çox ruhanilər məşğul etmişdir ki, C.Məmmədquluzadə Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadə ilə də məhz islamçılığı müdafiə etmələrindən dolayı razılaşmamışdır. O, hesab etmişdir ki, müsəlman millətlərinin uzun əsrlər müddətində fəlakət və cəhalətdən qurtara bilməmələrinin yeganə baskarı İslamdır." (5, s.690-691)

Böyük ədib C.Məmmədquluzadə Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrində də mühüm rol oynamışdır. O, iki dəfə (1916, 1924) Özbəkistanda səfərdə olmuşdur. Onun 1916-cı

il aprelin 29-da ilk dəfə Bakıda tamaşaya qoyulan "Ölülər" əsəri çox güclü əks-səda doğurmuşdu. Bu səda Özbəkistanda da müsbət qarşılanmışdı. Daşkənddən "Turan törəsi" teatr qrupu tamaşanı alqışlayaraq Bakıya "Yeni İqbal" qəzetinə (1916, 10 may, № 304) məktub göndərmişdi. Abdulla Əvlənin "Mərdikar" imzasıyla yazdığı bu məktubda tamaşanı yüksək qiymətləndirməklə bərabər, həm də onu özbək dilinə çevirərək səhnəyə gətirmək isdədiklərini bildirirdilər. Bu xəbəri razılıq hissi ilə qarşılayan C.Məmmədquluzadə 1916-cı il may ayının 14-də Əliqulu Qəmküsarla Orta Asiyaya yola düşürlər. (8, c. 70) Aşqabadda onları tanınmış azərbaycanlı şair, publisist və ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz qarşılayır. "Ölülər" əsərinin tamaşası barədə söhbətləri də olur. Düşüncülər ki, "Ölülər" tragikomediyasını tamaşaya qoymaqla, Orta Asiya şəhərlərindəki gələcək səhnə təcəssümündən "Molla Nəsrəddin" in maliyyə imkanlarını da yaxşılaşdırıb bilərlər. Ancaq Aşqabad şəhərinin polis rəisi Alekseyev buna nəinki icazə verir, hətta qəzəblənərək 24 saat ərzində şəhəri tərək etmələrini tələb edir. İyun ayının əvvəlində Daşkəndə gəlirlər. Dramaturqun razılığı alınandan sonra Abdulla Əvləni "Turan" truppasının rejissoru N.İ.Xocayevin iştirakı ilə məşqlərə başlayırlar. 1916-cı il iyun ayının 11-12-də Daşkənddə "Ölülər" əsəri tamaşaya qoyulur. N.İ.Xocayevin rejissorluğu ilə səhnələşdirilən tamaşada Şeyx Nəsrullah rolunu Ə.Qəmküsar və İskəndər rolunu A.Əvləni oynayır. Bu barədə Ə.Qəmküsar "Açıq söz" qəzetinin 1916-cı il iyun ayının 14-də çap olunmuş "Türkiyədə vəziyyət" adlı məqaləsində də məlumat vermişdir. (8, s.71)

"Ölülər" əsərindən əvvəl də özbək tamaşaçıları C.Məmmədquluzadənin "Çay dəstgahı", "Kışmış oyunu" hekayələrinin səhnələşdirilmiş variantını öz milli səhnələrində görmək imkanı qazanmışdılar. Ancaq "Ölülər" əsəri böyük ədibə daha çox şöhrət gətirmiş və sevgi qazandırmışdır. Bundan sonra Özbəkistanda C.Məmmədquluzadənin "Anamın

kitabı", "Dəli yığıncağı", "Danabaş kəndinin müəllimi" əsərlərinə özbək rejissorları müraciət etmişdilər. Eləcə də yazıçının "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti də səhnələşdirilərək özbək tamaşaçılarına təqdim olunmuşdu. (3, s.151)

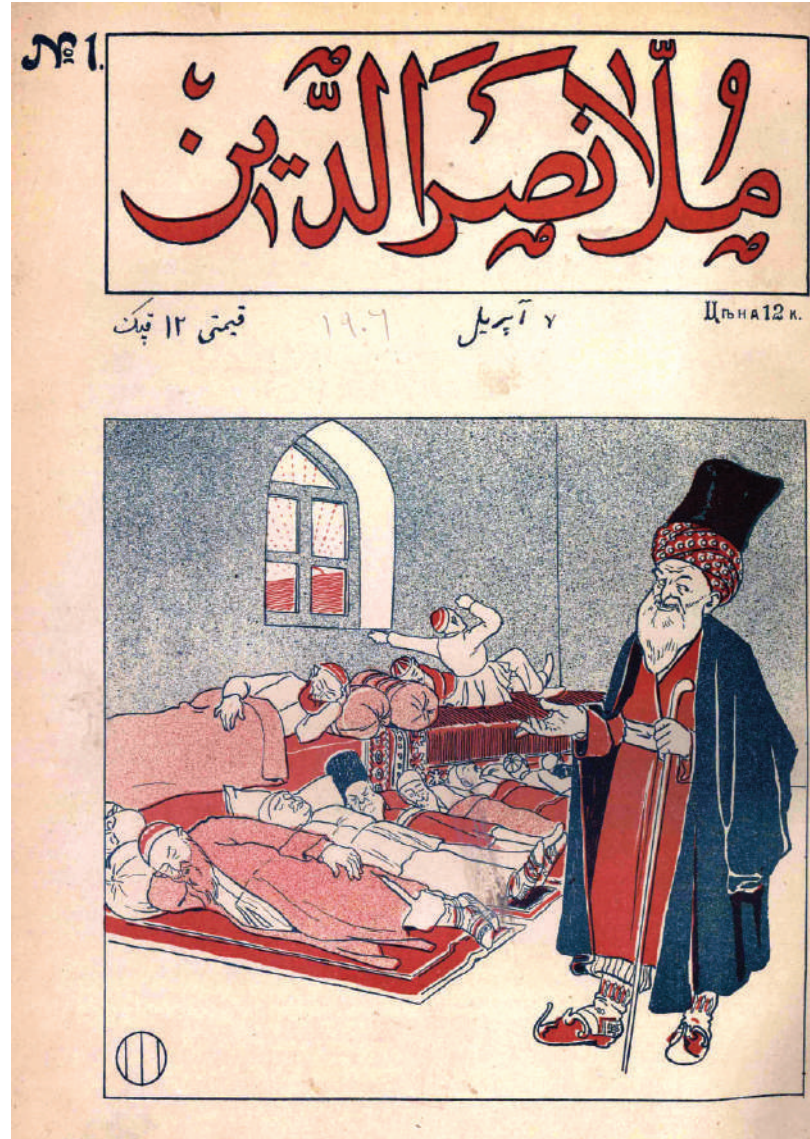
Yeni latın qrafikalı əlifbaya keçilməsində də C.Məmmədquluzadənin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. O, bununla yeni yazı sisteminin bir-birindən ayrılaraq uzaq düşmüş türk xalqlarını birləşdirəcəyinə çox ümid bəsləyirdi. Onun Özbəkistana ikinci səfəri də elə əlifba məsələsi ilə bağlı olmuşdur.

1922-ci il martın 6-da AK(B)P-nin plenumunda Azərbaycan əlifbasını latın yazı qrafikasına keçirmək üçün S.Ağamalıoğlunun başçılığı ilə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Bu komissiyanın bazasında 1922-ci ilin mayında əlifbanın latınlaşdırılması işini aparan Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Daimi Komitəsi yaradılmışdı. Onun tərkibinə Səmədağa Ağamalıoğlu (sədr), Xudadat Məlik-Aslanov, Əhməd Pepinov, Əli Tağızadə, Sultan Məcid Əfəndiyev, Fərhad Ağayev, Vəli Xulufu, Teymur Hüseynov, Cəlil Məmmədquluzadə və digər görkəmli Azərbaycan ziyalıları daxil idilər. (9, s.208-209)

Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu Azərbaycan MİK-in sədri kimi Türkünstan, Tatar, Xivə və Krım respublikalarının Xalq Maarif Komissarlıqlarına yeni əlifbanın layihəsini göndərərək "onlardan həm yeni əlifba layihəsinə, həm də ərəb əlifbasının latınla əvəz edilməsi ideyasına fikir və baxışlarını" bildirmələrini xahiş etmişdi. (9, s.209)

Görkəmli yazıçı Maksim Qorki yeni əlifba uğrunda hərəkəti "Cəsarətlə ön cərgədə dayanmış azərbaycanlıların böyük tarixi xidməti..." kimi dəyərləndirmişdi. (10, c. 30)

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda yaşamış və Bakı Pedaqoji İnstitutunda müəllim işləmiş Xalid Səid Xocayev (1893-1937) yazırdı ki, 1924-cü ilin sentyabrında yeni əlifbanın təbliği və təşviqi istiqamətində vacib və əhəmiyyətli işləri həyata keçirmək üçün Yeni Əlifba Komis-

siyasının sədri Səmədağa Ağamalıoğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, komissiyanın digər üzvlərindən Vəli Xulufu, Xalid Səid Xocayev xidməti səfərə çıxaraq, Krımdan və Rusiyadan keçərək oktyabr ayında Daşkəndə gəli çatdılar. (11, s.6)

X.S.Xocayev nümayəndə heyətinin Daşkənddə Türkünstan Cümhuriyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində özbək, qazax və türkmən elmi heyətinin üzvləri ilə görüşlərindən bəhs etmiş, C.Məmmədquluzadənin dili və mətbuatı, mədəniyyəti bir-birinə yaxın olan xalqların ortaq bir əlifbaya sahib olma zərurətini də bütün iştirakçılara başa salmağa çalışdığını söyləmişdir.

X.S.Xocayev C.Məmmədquluzadənin türküstənli tərəqqipərvər ədib, Milli Universitetin əsasını qoymuş böyük maarifçi Münəvvər Qarı ilə olan görüşündən də bəhs etmişdir.

Münəvvər Qarı təkmilləşdirilmiş və türk dillərinin təbiətinə uyğunlaşdırılmış ərəb əlifbası tərəfdarı olsa da, ancaq C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığını və fəaliyyətini yaxşı bildiyinə görə, onun fikirlərini və təkliflərini də hörmətlə qarşılamışdır. (3, s.153)

Çox təəssüf ki, C.Məmmədquluzadə kimi işıqlı simaların qəbul etdiyi latın qrafikalı əlifbaya bütün türk dünyası hələ tam alışmamış, Moskva xəyanətindən əl çəkməyərək, ruslaşdırma siyasətini gücləndirmək üçün 1939-cu ilin iyulunda Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbəti sessiyasında latın əlifbasının kirillə

əvəz edilməsi haqqında qanun qəbul etdirdi. Bu qanun 1940-cı il yanvarın 1-də qüvvəyə minməklə rus dilinin fəaliyyət dairəsinin daha da genişlənməsinə təkan verdi. (9, s.320)

Böyük ədib C.Məmmədquluzadənin bədii əsərləri özbək yazıçılarının yaradıcılığına güclü təsir göstərmiş və oxucuların tez-tez müraciət etdiyi sevimli əsərlərdən olmuşdur. Amma bu günə kimi, çox təəssüf ki, C.Məmmədquluzadə və özbək nəsri mövzusu unudulmuş, istər Azərbaycan və istərsə də özbək ədəbiyyatşünaslığında ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığından bəhs edən tanınmış özbək ədəbiyyatşünası, filologiya elmləri doktoru Həmidulla Baltabayev yazmışdır ki, "Cəlil Məmmədquluzadənin böyük bir sənətkar kimi, xalq həyatındakı və güzəranındakı taleyüklü problemləri, xüsusən, xalq əzən, kiçildən və məhvə doğru apararı sadəlöhlük, mütilik, kölə psixologiyasını məharətlə görüb göstərməsi və bu əxlaqi-mənəvi qüsurların yadların, özgələrin onu asanlıqla məhv etməsinə şərait yaratdığını müasirlərinə anlatmağa nail olması, ümumən, türk xalqları ədəbiyyatının ciddi uğurlarından biri kimi dəyərləndirilməlidir." (3, s.154)

Filologiya elmləri doktoru H.Baltabayevin C.Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti və "Poçt qutusu" hekayəsindəki obrazlarla Qafur Qulamın "Hiyləyi şərrü" hekayəsi və Abdulla Qəhharın "Keçmişdən nağıllar"dakı əsərinin surətləri ilə də xarakter etibarlı müqayisəsi olduqca maraqlı görünür. (3, s.154)

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına ədəbiyyatşünas alim H. Baltabayevin verdiyi yüksək dəyər də hər iki qardaş xalqın ədəbi əlaqələrinin hansı meyarlar üzərində yüksəldiyini görməyə imkan verir: "Cəlil Məmmədquluzadənin nəsri hər cür "izm"lərdən yüksəkdə durduğuna görə, xalq həyatına hədsiz yaxın və onun bilavasitə əksi olduğu üçün hər bir oxucu onun qissə və hekayələrində özünü və öz yaxınlarını görür, onlara yanır, acıyır, bütün bunlarla bərabər isə, böyük ədib öz oxucusuna özünü anlamaq

zəruriliyini tələq edir. Çünki yalnız özünü də-rindən anlayanlar maarif və mərifətə, milli tər-raqqi və yüksəlişə üz tutmağa özlərində güc ta-pa bilirlər." (3, s.154)

Bu gün C.Məmmədquluzadənin ədəbi irsinə qardaş Özbəkistanda böyük sevgi və sayğı ilə yanaşırlar. Belə ki, 2019-cu il yanvarın 17-də Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyi-nin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Res-publikası Prezidentinin Sərəncamının (10) ve-rildiyi günlərdə Özbəkistan Respublikasının, Şərq və türk xalqları ədəbi irsinin tərcüməsi və nəşri sahəsində xeyli təcrübə və şöhrət qazan-mış "Mümtaz söz" nəşriyyatı Cəlil Məmmədqu-luzadənin seçilmiş əsərlərindən ibarət 316 səhi-fəlik "Jalil Məmmədquluzadə. Poçta qutusu. (Qissa və hikoyalar. "Mumtoz söz", Toşkent, 2019) kitabını nəfis şəkildə nəşr etmişdi. Bu ki-tabın ideya rəhbəri və ön sözün müəllifi akade-mik İsa Həbibbəyliydir. Kitabı özbək dilinə gör-kəmli özbək şairi və yazıçısı, tanınmış tərcümə-çi Osman Qoşqar çevirmişdir.

Müstəqillik illərində Mirzə Cəlilin qardaş məmləkətdə nəşr olunmuş "Poçt qutusu" adlı bu ilk kitabında mütərcim Osman Qoşqarın "Cəlil Məmmədquluzadə" və filologiya elmləri doktoru, Özbəkistan Milli Universitetinin pro-fessoru Həmidulla Baltabayevin "Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı" məqalələri də yer almışdır.

C.Məmmədquluzadənin Özbəkistanda nəşr olunmuş "Seçilmiş əsərləri"ndə müəllifin ən yaxşı povest və hekayələri toplanmışdı. Kitabda "Danabaş kəndinin əhvalatları" povesti, "Poçt qutusu", "Qurbanəli bəy", "Usta Zeynal", "İran-da hürriyyət", " Quzu", "Pirverdinin xoruzu", " Kışmış oyunu", "Saqqallı uşaq", "Nigarançılıq", "İki alma" və digər məşhur əsərləri də daxil ol-maqla 30 hekayəsi toplanmışdı. (13, s.15)

Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə elə bir işıqlı simadır ki, zaman keçdikcə onun yaradıcı-lığına daim müraciət olunacaq, qardaş xalqlar arasında ədəbi və mədəni əlaqələrin inkişafın-da həmişə dəstəkçimiz, yol yoldaşımız olacaq-

dır. Çünki onun əsərləri tərədən dırnağa qədər xalqına, mənsub olduğu böyük Türk dünyasına sevgi və sayğı üzərində köklənmişdir. ●

Ədəbiyyat:

- Həbibbəyli İsa. Böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə. Cəlil Məmmədqu-luzadə. Bibliografiya. Bakı, Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2019. 760 s.
- Ülvi Almaz. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri. Bakı, Qartal, 2008. 326 s.
- Baltabayev Həmidulla. Cəlil Məmmədqu-luzadə və özbək ədəbiyyatı. "Müqayisəli ədə-biyyatşünaslıq" jurn. 2020, № 1.
- Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, IV cild-də, IV cild. Bakı, "Öndər", 2004. 472 s.
- Ələkbərli Faiq. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər), II hissə. Bakı, "Elm və təhsil", 2020. 864 s.
- Турдиев Ширали. Узбекско-азербайджанские литературные связи начала XX века. Страницы азербайджанско-узбекских литературных взаимосвязей. Баку, ЭЛМ, 1983. 162-173 с.
- Əliyev Qulamhüseyn. " Molla Nəsrəddin" və özbək ədəbiyyatı. "Azərbaycan" jurn. 1966, № 7. 170-175 s.
- Зейналова Махфуза. Исторические связи Азербайджанского и узбекского народов. Баку, 2017. 205 с.
- Azərbaycan tarixi, Yeddi cildə. VI c. Bakı, Elm, 2000. 568 s.
- Горький М. По Союзу Советов. Баку, 1929.
- Хосəyev H.S.Yeni əlifba yollarında eski ha-tira və duyğularım. Ankara, 2006. 131 s.
- Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubile-yinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. 17 yanvar 2019. president.az/az/ articles/ view/31565.
- Binnətova Almaz Ülvi, Qasımbəyli Yaşar. Mirzə Cəlil və Özbəkistan ədəbi-mədəni mühiti. Daşkənddə görkəmli ədəbin kitabı nəfis tərtibatla nəşr olunub. "Kaspi" qəz., 2019, 13 mart, s.15.

Məmməd SADIQOV

AR ETN akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu,
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Borçalı Sarvan yaşayış məntəqəsi

Cənubi Qafqazın bir neçə bölgəsində Sarvan adı ilə bağlı yer və məntəqə adları mövcuddur. Təkcə Borçalı mahalında üç yerdə Sarvan adlı məntəqə vardır. [1] Bu adın toponomik mənasına gəldikdə, şübhəsiz, müxtəlif etimologiyalar meydana çıxır. Əlbəttə, belə də olmalıdır. Bir qrup mütəxəssislərin və etnoqrafimlərin məlumatına görə, Sarvan qədim türk mənşəli ad olub, dəvə karvanının qabağında gedən yedəkçiyə deyirlər. Yəni bu ərazilərdən orta əsrlərdə karvanlar keçərmiş və bu yerlərdə gecələyərmişlər. Elə buna görə də bir coğrafi ərazi və bir yaşayış yeri kimi buranı Sarvan adlandıırıblar... [1,2]

Borçalı nümayəndəliyində, Borçalı düzənliyinin mərkəz hissəsində Borçalı çayı (Bənövşə) ilə Kür çayı arasında Sarvan məntəqəsi salınmışdır. Qədim türk dilində "sarı" sözü "böyük", "geniş" deməkdir. "An" kökü isə "yer", məkan, "məskən" anlamındadır. Odur ki, "Sarvan" - böyük, geniş düzənlik mənasında anlaşılır. Həqiqətən də kəndin yerləşdiyi ərazi də bunları təsdiqləyir. Qaldı ki, "an" kökünün "van" formasına düşməsinə, bu da nə vaxtsa həmin toponimin ərəb qrafikasında yazıya alınması ilə bağlıdır. Yəni "Saruvan" şəklində yazılan söz "Sarvan" kimi oxunmuşdur. Çünki ərəb qrafikasında "vav" eyni zamanda "U" kimi oxunur. Ərəbcə tələffüz olunanda "Sarvan" səslənir. Bəzən dövrlərdən asılı olaraq sözün bir neçə hərfi başqa hərflərlə əvəz olunub, indiki "Sarvan" şəklində qalmışdır. Hazırda Borçalıda yaşayan qeyri-Azərbaycan türklərinin (erməni, yunan, aysor) eləcə də onun qədimliyi və yaranma tarixçəsi haqqında kəndin yaşlı nəsilləri, əsrin müxtəlif dövrlərində yaşayıb-yaratmış bir qrup qocaman ağsaqalları həqiqətə bənzər şifahi materiallar söyləmişlər, ömrünün yüzdən yuxarı yaşını yaşamış Həsən Əlləz oğlu Həsənovun

söylədiyinə görə, (anket metodu) Sarvanın qədim nəsillərindən olan Məmmədخانlı tayfası təxminən 450-500 il bundan öncə Azərbaycanın Şirvan zonasından (Şamaxı, Ağsu, İsmayilli, Göyçay, Ağdaş, Kürdəmir, Ucar və s.) gəlmişlər. [1] Bu dövrdə ərazidə yerli əhali demək olar ki, yaşamırdı. Yalnız ətraf bölgələrin heyvanlarının qışlaqları (yataqları) Alget, Nehrəm, Kür, Xram, Borçalı çayları və Qırmızı (Sınıq) körpü ətrafında yerləşirdi. Ərazinin təbii şəraitinin insan orqanizminə göstərdiyi təsir nəticəsində (4-5 ay dözülməz istilərin keçməsi, zəhərli həşərat və böcəklərin olması, içməli suyun çatışmaması və s) insanlar bu yerlərdə nə kənd salmışlar, nə də daimi yaşamaq üçün məskunlaşmışlar. Ərazidə yalnız tərəkmə və köçəri qoyunçuluq və ilxıçılıq təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar təxminən 1500-cü illərin axırlarından bu ərazilərdə yaşayış üçün zirzəmilər tikilməyə başlandı [3]. Sarvan bir coğrafi ərazi vahidi olaraq 1929-cu illərin ortalarına kimi mahalın mərkəzi və ən böyük yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Sarvanın 1860-70-ci illərdə əhalisinin sayı 2200 nəfərdən artıq olmuşdur. [2,6] və öz idarəçilik funksiyasını 1930-cu illərə qədər davam etdir-

mişdir. [4] Zaqafqaziya dəmir yolu (1898-1901-ci illər) xəttinin açılması ilə məntəqənin adı dəyişdirilərək Sarvan yox, Sandar adlandırılmışdır. Bu ad paralel olaraq 1945-ci illərə qədər işlənmiş və 1949-cu ildə dəyişdirilərək - Marneuli adlanmışdır. Marneuli sözünün mənası gürcü dilində şərab üçün qab (pialə) deməkdir. Yəni ərazinin dörd tərəfi dağlarla, təpəliklərlə əhatələnmiş - çökəklik formasında formalaşan relyefdir. Beləliklə, qədim Sarvan bir yaşayış məntəqəsinin adı tarixdən silinmiş keçən əsrin ortalarında dövlət tərəfindən tərtib olunan tarixi - coğrafi xəritələrdə və sənədlərdə Marneuli kimi adlandırılmışdır. İkinci Dünya müharibəsinin tör-töküntüləri, təsərrüfat və iqtisadiyyatının inkişafı baxımından Marneuli inzibati ərazi bölgəsi-rayon statusu almış Azərbaycanlılara xas olan bir çox coğrafi adlar dəyişdirilmiş, yeni qeyri Azərbaycan adları ilə əvəz olunmuşdur.

Keçmişdə sırf aqrar kənd təsərrüfatı rayonu (1930-50) lakin 1960-cı illərdən isə inkişaf etmiş aqrar sənaye rayonu kimi, Marneuli şəhəri Gürcüstan iqtisadiyyatının çiçəklənməsində öz töhfəsini verməyə başladı.

Marneuli bir rayon mərkəzi kimi 1939-cu ildə şəhər tipli qəsəbə, 1959-cu illərdən isə şəhər statusu alaraq, günü-gündən öz yaşayış arealını və şəhər libasını daha da inkişaf etdirdi. Bu günləri Marneuli şəhərinin 50 mindən çox əhalisi vardır. Bu əhalinin təxminən 80%-dən çoxunu Azərbaycan türkləri təşkil edir.

Marneuli inzibati rayonunun 70-dən yuxarı kənd məntəqəsi, 2 qəsəbə və 1 şəhəri vardır. Kəndlərin əhalisi əsasən kənd təsərrüfatı işləri, heyvandarlıq və tikinti materialları istehsalı ilə məşğul olurlar. Rayonun ərazisində aşkar edilmiş - Tsop kəndi yaxınlığında dünya şöhrətli qara mermər istehsal edən zavodu, Qızılhacılı-qaradağ daş karxanası, Muğanlıkəndi ətrafında gəc (tikinti material) və Xram çayı yatağında qara rəngli qum və çınqıl-xıbar karyerinin olması rayonun iqtisadiyyatının bu günü və sabahından xəbər verir. Marneuli rayonunun mərkəzindən 4-6 km İmir kəndi ətrafında Xram çayı yatağında çay daşlarının transpater aqreqatı vasitəsilə sorularaq diametri 3m2 olan dəmir borularla Tbilisiyə (Tiflisə) tikinti zavoduna daşınırdı.

Şəkil 1. Marneuli şəhərinin Tiflis yolundan görünüşü (2024)

(1985-1990) Bu tip sənaye üsulu dünyada birinci dəfə olaraq Gürcüstanın Marneuli rayonunda həyata keçirilmişdir. Beləliklə, Marneuli şəhəri öz yaşayış arealının miqyasını ildən-ildə genişləndirmiş və ərazisində yeni sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin açılmasına nail olmuşdur. 1970-80-ci illərdə şəhərin Yağılca massivində istifadəyə verilmiş taxıl-tədarükü və un üyütmə kombinatı Gürcüstanın ərazisində həcminə görə yeganə olub, özü ilə bərabər 5 inzibati rayonun əhalisini un məhsulu ilə təmin edir. Bundan sonar şəhər ərazisində meyvə-tərəvəz konserv və meyvə-şirə zavodları da fəaliyyət göstərməyə başladı. Marneuli Sovetlər

Şəkil 2. Marneulidən keçən Xram çayın görünüşü

Şəkil 3. Marneuli şəhər məscidi

birliyi dövründə özünün ittifaq əhəmiyyətli-mərmər, hörmə tikintidaş, çay çınqılı və qumu, taxıl elavatoru, meyvə-konserv və əla şərab zavodları, yun-keçə və güzgü (1965-1975) fabriklərinin istehsal etdikləri məhsullar ilə nəzər diqqəti cəlb etmişdir.

Marneulinin ölkə daxilində rolu və funksiyası müstəqillik qazandıqdan sonra daha da artmışdır. Bu gün Marneuli nəinki inzibati rayonun 72 kəndinə rəhbərlik edir və eyni zamanda, bütün regionda mərkəz rolunu oynayır. Hətta ətraf qonşu bölgələrin əhalisi ilə birgə əməkdaşlıq baxımından onların iqtisadi inkişafına zəmin yaradır. Bu şəhər Gürcüstanda Azərbaycan türklərinin yaşadığı məntəqələrinin mərkəz rolunu oynayaraq onlara məşvərətçi və bələdçilik rolunu da həyata keçirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Borçalı özünün köçəri heyvandarlığı ilə orta əsrlərdən ətraf regionlarda məşhurlaşmışdır. Ərazidə təsərrüfatın bu sahəsinin inkişafı üçün çox geniş örüş sahələrinin olması, yaylaq və qışlaqları, ən əsası isə güclü yem bazasının olmasıdır. Bunlarla əlaqədar olaraq Sarvan camaatı davar və ilxıçılıq təsərrüfatının da durmadan inkişafına geniş yer vermişlər. Sarvanla yanaşı Borçalının kəndlərinin əksəriyyətindən əhali dağlıq (Cavaxeti, Trialeti və Başkeçit - Qomoretli (Qəmərli)) ərazilərində, geniş örüş və otlaq sahələri olan yaylaqlarda istirahət guşələri sa-

lib, 3-4 ay "dağçı", "yaylaqçı" rolunu oynamışlar. Nəticədə aran Borçalısından - yəni aran Sarvanından gələn əhalinin bəzi hallarda bir qismi bu dağ yaylaqlarının otaracaq baxımından imkanlı ərazilərində məskunlaşmağı üstün tutmuş, bu yeni yurd yerinə doğulub, boya-başa çatdığı kəndin adını vermişlər. Belə kəndlərdən Dağ Sarvanı, Culuğlunu, Gödəkli və Novruzallını göstərmək olar.

Dağ Sarvan, adından göründüyü kimi, iki coğrafi adın birləşməsindən yaranmışdır. Dağ və Sarvan sözlərindən. deməli aran Sarvandan bir neçə ailə yaylağa çıxmış, payız vaxtı isə geri, arana qayıtmamışlar, özlərinə ikinci daimi yaşayış yeri (məntəqəsi) salmışlar. Aran Sarvandan fərqli olaraq Zəlyə-Barmaqsız Sarvanı adından göründüyü kimi, dağlıq ərazidə 1200-1800 m hündürlükdə yerləşmişdir. Bir coğrafi ad kimi burada yaşayan sarvanlılar təbii şəraiti əsas götürərək dağ sözünü Sarvana əlavə etmişlər. Qeyd etməliyik ki, Dağ Sarvanın bir kənd məntəqəsi kimi salınmasında və onun əhalisinin burada daimi məskunlaşmasında, əsasən, aran Sarvandan, Qızılhacılıdan, Qarayazı bölgəsindən və Gorarxıdan gəlmiş əhali iştirak etmişdir. [1] Sarvan öz tarixi-coğrafi mövqeyinə görə nəqliyyatın inkişaf etdirilməsi baxımından çox əlverişli mövqe tutmuşdur. Hələ XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində mahalın cəmi üç istiqamətdə baş və mərkəz yolları var idi. Hər üç yol Sarvandan keçərək əsasən əhalinin sənaye və kənd təsərrüfatı yüklərini bir başa Tiflis şəhərinə çatdırmağa, eyni zamanda, Tiflislə Cəlaloloğlunu və Şüləver məntəqələrini birləşdirməyə nail olmuşdur. Sarvandan keçməklə mahalın ən əsas magistral şosse yolu Cahanbağça-Sarvan-Tiflis-Cəlaloloğlu (Ermənistan) yoludur. [2] İkinci baş yolu yenə Sarvandan keçməklə: Ağstafa-Tiflis-Sarvan-Aleksandropol şossesidir ki, onu yerli əhali öz xərcləri hesabına salmışdı. Üçüncü mərkəz yol dağlıq Zəlyə-Barmaqsız, Sarvan-Tiflis və Zəlyə-Tiflisdir. Mahalın Tiflis, Sarvan, Marneuli (1886-1887), Şüləver, Ekaterinenfeld, Başkeçid və s. məntəqələrinə transit yol yalnız Sarvan-Marneuli məntəqələrindən keçirdi. [4] Borçalı mahalının yuxarıda adları

çəkilən nəqliyyat və əhali üçün piyada işlək yollarından başqa, qonşu Qazax, Gəncə, Sığnağ, Saqareco, Laqodexi, Karel, Kaspi və Muxran kimi məntəqələri ilə poçt-rabitə əlaqələri saxlanılmasında istifadə olunan ölkə tabeliyindəki: Sarvan - Tiflis - Sığnağ; Bolnisi-Sarvan-Qazax-Gəncə yoludur. [2,4]

Əsrin 40-cı illərindən başlayaraq alman kəloniyaları və əsirlərinin əməyindən istifadə edərək qəzanın Marneuli-Ağbulaq-Zəlyə və Marneuli-Şüləver-Sadaxlı, 50-ci illərdə isə Marneuli-Bolnisi-Başkeçid məntəqələri arasında I kateqoriyalı asfalt örtüklü yollar salındı. 1980-90-cı illərdə Respublikanın daxili imkanları və sərhəd bölgələrinin abadlığı, təhlükəsizliyi və əhalinin dözümlüyü baxımından Tbilisi-Marabda-Marneuli-Ağbulaq-Zəlyə-Barmaqsız-Ahılkelək (175 km) uzunluğunda Marneulidən keçməklə dəmir yol xəttinin və buna paralel asfalt örtüklü şosse yolunun çəkilməsi 1980-ci illərin əvvəllərində tamamlanaraq istifadəyə verildi. Həmin ildən etibarən Marneuli şəhəri nəinki Gürcüstanda, Zaqafqaziyada eləcə də keçmiş SSRİ-də və hətta Beynəlxalq səviyyədə tanınmağa başladı. Keçmişdə Marneulinin qara mərməri Zaqafqaziya, Rusiya və Yaponiya istiqamətində dəmir yolu, sonra isə Qaradəniz (gəmi) vasitəsi ilə daşınırdı, indi isə yeni salınmış yolun rolu daha da artdı. Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, 2009-cu ilin sorğu məlumatına və statistik materiallarına əsasən Marneuli şəhərinin iqtisadi - şəraiti, iqlimi, torpaq-bitki örtüyü su problemləri baxımından da çox güclü potensiala malik olması onun iqtisadiyyatının inkişaf etməsinə şərait yaratdı. Bol suya, münbit torpaq sahəsinə, zəhmətkeş işçi qüvvəsinə malik olan bu inzibati rayonun əhalisi və iqtisadiyyatı özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayır. Onun parlaq inkişafı isə Borçalılarla yanaşı ətrafda olan qonşu regionların əhalisinin iqtisadi baxımdan da çox asılıdır. Azərbaycanla sıx əlaqədə olub iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsini ildən-ilə həyata keçirir. 2024-cü ilin məlumatına əsasən, rayonun mərkəzində 25-ə qədər yüksək (15-20) mərtəbəli

Şəkil 4. 3 respublikanı birləşdirən Marneuli şəhər dostluq körpüsü

yaşayış binası və dövlət müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Marneuli şəhərini Allahverdi (Ermənistan), Dmanisi, Bolnisi, Zəlyə-Barmaqsız, Ahılkelək və Tiflislə qovuşduran mərkəzi Marneuli dəmir yolu və şosse yollarının üstündən uzunluğu 250-300 m olan müasir körpü beynəlxalq statusuna malikdir.

Artıq körpü istifadəyə verilib. Bu gün Marneuli (Sarvan) şəhər dairəsi öz idarəçilik və məşvəətçi funksiyasını 7 inzibati rayon çərçivəsində, 3 şəhər (Tiflis, Rustavi, Qori) kimi inkişaf etmiş mərkəz sənaye tikili məntəqələrlə qarşılıqlı inkişaf yolunda hərəkət etməsini davam etdirir. ●

Ədəbiyyat

1. Məmməd Sarvan (Sadıqov). Ulu Borçalı (tarihi-coğrafi aspektdə). B.1998.726 s.
2. Материалы для изучения экономика быта государственных крестьян Закавказского края, Том IV, Тифлис, 1886
3. Деревянное Зодчество Грузии, Тифлис, 1887
4. Кавказский календарь. Тифлис, 1898-1917. 599 ст.
5. М.О.Садıqov, Ş.М.Əliyev Gürcüstan Azərbaycanlılarının Yaylaq və Qışlaqlarının Turizm baxımından qiymətləndirilməsi. B.2022
6. Джаошвили В.Ш. Население Грузии, 1968. 392 стр.

Yardımlıda arxeoloji tədqiqatlar

2025-ci ilin arxeoloji mövsümündə AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun "Yardımlı arxeoloji ekspedisiyası" rayon ərazisində arxeoloji qazıntılar aparmışdır. Müsahibimiz İnstitutun aparıcı elmi işçisi, ekspedisiyanın rəhbəri, t.ü.f.d., dosent Anar Ağalarzadədir.

- Anar müəllim, rəhbərlik etdiyiniz arxeoloji ekspedisiyanın məqsədi nədir, Yardımlının hansı ərazisində aparılır və necə aşkarlanmışdır?

- Rəhbərlik etdiyimiz arxeoloji ekspedisiyanın məqsədi dağlıq bölgədə ibtidai icma quruluşunun son mərhələsində qədim sakinlərin təsərrüfat həyatı, məişəti və mənəvi mədəniyyətinin tarixini izləmək olmuşdur. Bu baxımdan, rayon ərazisində qazıntısı aparılan Viləşçay yaşayış yeri və Ökü kurqanları böyük əhəmiyyətə malik abidələr hesab edilir.

Ekspedisiyanın ilk dəfə çalışdığı Viləşçay yaşayış yeri rayonun Keçələkəran kəndi ərazisində, Masallı-Yardımlı şosse yolunun 41-ci km-də, yoldan sol tərəfdə, eyniadlı çayın sağ sahilində kəndə yeni çəkilən yol tikintisi zamanı aşkarlanmışdır.

- Abidədə aparılan ilkin tədqiqatların ərazisi nə qədərdir?

- Abidədə aparılan ilkin tədqiqatlar 150 kv.m.-ə yaxın sahəni əhatə etmişdir. Yaşayış yerinin mədəni təbəqəsinin qalınlığının 1,5 m-dən

artıq olması bəhs olunan dövrdə arealda uzunmüddətli və intensiv yaşayışın olduğunu deməyə əsas vermişdir. Bu xüsusiyyətləri şərtləndirən amillərdən biri də qədim yaşayış izlərinin məhz bol sulu Viləşçayın sahilində yerləşməsidir. Başlanğıcını Talış dağ silsiləsinin Quludaş zirvəsindən (2203 m) götürən Viləşçayın uzunluğu 115 km-dir. Mülayim iqlimə, dəmyə əkinçiliyi üçün əlverişli mövqeyə və geniş otlaqlara sahib olan ərazidə maldarlıq, əkinçilik, sənətkarlıq kimi müxtəlif sahələrin inkişafı tendensiyası sürətlə baş vermişdir.

- Aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı nələr üzə çıxmışdır? Bu tapıntılar nədən xəbər verir?

- Qazıntılar zamanı üzə çıxan çaydaşından ev bünövrələri, təsərrüfat quyuları, ocaq yerləri, müxtəlif formalı və ölçülü təsərrüfat küplərinə məxsus fraqmentlər, məişətdə istifadə edilən incə hazırlanmış kiçik ölçülü və ya miniatür qablara məxsus qırıqlar, toxuculuqda istifadə olunan sümükdən iy başlıqları və s. təyinatlı əşyalar istehsal təsərrüfatında dulusçuluğun, məişətdə isə

toxuculuğun inkişafını, iri və xırdabuynuzlu mal-qaraya məxsus çoxsaylı osteoloji qalıqlar isə maldarlığın geniş yayıldığını və ev təsərrüfatında üstün mövqeyə malik olduğunu göstərmişdir.

150 kv.m sahədə təbii tərənin yamacına doğru qazıntı kəndə çəkilməmiş yeni asfalt yol kəşmişdir. I kv-da 55 sm dərinlikdən qərb və şərq tərəflərindən çaydaşından tikili qalıqları üzə çıxmışdır. Divarlar iki qat çaydaşından düzülmüş (hörülmüş) və 60 sm eninə malikdir. Bu kv-n cənub tərəfində üç yerdə ocaq qalıqları tapılmışdır. Ocaqlar osteoloji qalıqlarla birlikdədir. Ocağın tapıntıları iri buynuzlu heyvana məxsus kəllə hissəsi (buynuzlar) vardır. Ocağın ölçüsü: 1,10x0,90 m idi. Ocaqda həmçinin saxsı qalıqları da vardır. Kv-n şimal hissəsində uz.- 40 sm, eni - 20 sm olan iri dən daşı aşkar edilmişdir. Ümumilikdə kv-n sahəsindəki tikili qalığı oval plana malik olub şərq-qərb istiqamətində uzanmışdır.

Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, özüllərin hörgüsündə dən daşı hissələrinə də rast gəlinir. II A kv-da da üst 20 sm qatda kv-n boyunca uzanan tikili qalığı aşkar edilmişdir. Burada isə divarlar tək qat tikilib. Bütün divar qalıqlarının cənub-şərq hissəsində bərkimiş çınqıl-qum çöküntülərinə rast gəlinir ki, bu da vaxtilə sel sularının yuxarı yamac boyu aşağıya doğru gətirdiyi fəsadlardır.

Abidənin tapıntıları, əsasən, kütləvi şəkildə osteoloji qalıqlar və keramika nümunələrindən ibarətdir. Osteoloji qalıqlar iri və xırdabuynuzlu heyvanlara məxsus olub demək olar ki, bütün qazıntı sahəsinin içərisində tapılıb. Saxsılar müxtəlif tiplərə məxsus qablardır. Sümük və

gildən məişət əşyaları, daşdan təsərrüfat alətləri də üstünlük təşkil edir.

- Builki ekspedisiyanız Yardımlının daha hansı kəndində aparılmışdır, hansı tapıntıların və yenilikləriniz vardır?

- Ekspedisiyamız öz işini rayonun digər ərazisində - Ökü kəndindəki kurqanlardan birində davam etdirmişdir. Kurqan Yardımlı-Arvana şosse yolunun 4-cü km-də, yoldan 1 km sol tərəfdə, Ökü kəndinin cənub-qərbində, kənddən 400 m aralı, əkin sahələrinin içərisində yerləşir. Kurqanın diametri 18 m, hündürlüyü 3 m.-ə yaxın olmuş, dəniz səviyyəsindən 1156 m yüksəklikdə yerləşməklə ənənəvi olaraq Erkən Dəmir dövrü kurqanları tipində qurulmuşdur. Ətrafi iri qaya daşlarından kromlexlərlə və üst örtüyü isə irili-xırdalı qaya daşlarından tökülmiş kurqanın örtüyündən sakral tullantılar (saxsı fraqmentləri, daş alətlərin qalıqları) tapılmışdır. Kurqanın tam qazıntısının növbəti mövsümündə davam etdirilməsi ilə qeyd olunan dövrün dəfn adətləri, bəhs olunan dövrün əhalisinin mənəvi mədəniyyəti haqqında daha geniş məlumat vermək mümkün olacaqdır. Tədqiqatlar davam edir.

- Ümumilikdə tədqiqatlarınızda maddi sübutlar və yaşayış hansı dövrü əhatə edir?

- Abidələrdəki yeni arxeoloji qazıntılar Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aiddir.

- Müsahibəniz üçün təşəkkür edirik! ●

Müsahibəni apardı: Sərvan KƏRİMOV

"Elm və həyat" jurnalının məsul katibi

Gülçin KAZİMİ

*AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu,
kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Mədəniyyət və yaradıcı sənayelər mədəni inkişafın amili kimi

Mədəniyyət sənayesi mədəniyyət məhsullarının və xidmətlərinin istehsalını və realizəsini təmin edən fəaliyyət sahəsi kimi mədəniyyət sahəsində dövlətin vəzifələrinin əhatə edildiyi əsas sahələrdəndir. "Mədəniyyət haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il 21 dekabr tarixli 506-IVQ nömrəli Qanununda mədəniyyət sənayesinin inkişaf etdirilməsi dövlət mədəniyyət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət sahəsində dövlət siyasəti mədəniyyət sənayesi ilə mədəniyyət məhsullarının və xidmətlərinin bazarları arasında balansın yaradılmasını ehtiva edən tarazlılıq prinsipinə əsaslanır.

Qlobal və milli mədəni həyatın formalaşmasında mühüm rol oynamış və dünyanın bir sıra aparıcı ölkələrində ciddi nailiyyət qazanmış mədəniyyət sənayesinə göstərilən xüsusi diqqət və əhəmiyyətli sərmayə yatırımı iqtisadi və sosial dividendlərə zəmin yaradır. Bu səbəbdən tarixi ənənələri olan və gələcəyə yönəldilmiş mədəniyyət sənayesi sahələrinin inkişaf etdirilməsi dövlət mədəniyyət siyasətinin perspektivli istiqamətlərindəndir [1, s. 6].

Mədəniyyət və yaradıcı sənayelərin aparıcı hissəsi kimi özəl şirkətlər, studiyalar, emalatxanalar, həmçinin fərdi sahibkarları göstərmək olar. Əsasən, Bakıda və digər böyük şəhərlərdə fəaliyyət göstərən özəl qurumlar dizayn, reklam, sənətkarlıq, moda, təsviri sənət, musiqi və digər yaradıcı sahələri əhatə edir. Hal-hazırda milli səviyyədə Mədəniyyət və Yaradıcı Sənaye (MYS) sektoruna dair əhatəli statistikanın mütəmadi dərc edilməməsi bu sektor üzrə inkişaf proseslərinin ölçülməsinə,

monitorinqinə və qiymətləndirilməsinə tam şəkildə imkan vermir. Bununla yanaşı, UNCTAD-ın verdiyi hesabatla görə Azərbaycanın 2014-cü ildə MYS məhsul idxalı 138.04 milyon ABŞ dolları, ixracı isə 3.95 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir və nəticədə MYS-lər üzrə 134.09 milyon ABŞ dolları dəyərində mənfi ticarət balansına əmələ gəlmişdir. MYS-lərin Azərbaycan iqtisadiyyatındakı payının müəyyən edilməsinə dair 2017-ci ildə Avropa İttifaqının Azərbaycan üzrə Mədəniyyətin İnkişafı İndikatorlarına dair hesabatında MYS-lərin rəsmi olaraq ÜDM-də payı 1% olaraq qeyd edilmişdir. 2019-cu ildə aparılmış Beynəlxalq İntellektual Mülkiyyət Təşkilatının Metodik Göstərişlərinə əsaslanan araşdırmada göstərilir ki, 2003-cü ildən 2015-ci il də daxil olmaqla kreativ industriyanın artımı 13 dəfə olaraq 220,5 mln. manatdan 2815,9 mln. manata qədər yüksəlib.

Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən 2018-ci ildən etibarən MYS-lərin inkişafı və bir sıra

planlaşdırma istiqamətində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmiş, MYS-lər sektorunun dünya iqtisadiyyatında rolu, Azərbaycan kontekstində yerli vəziyyət, MYS-lərin Azərbaycan iqtisadiyyatına töhfəsi, bu sahə üzrə çatışmazlıqlar, dövlət-özəl tərəfdaşlığı və tərəfdaşlıq üzrə boşluqlar ilə əlaqədar araşdırmalar aparılmış, hesabat sənədləri təqdim olunmuşdur. Mədəniyyət Nazirliyinin "Yaradıcı və Mədəniyyət Sənayelərinin inkişafına dair zəruri fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı 2019-cu il üçün Fəaliyyət Planı"na əsasən aidiyyəti qurumlarla birlikdə planlaşdırma və hazırlıq fəaliyyətlərinin təşkili və həyata keçirilməsi yolu ilə MYS-lərin inkişafına dair strateji sənədin hazırlanması, MYS-lərə dair Startap Müsabiqəsi və forumun təşkili, sahəvi təşkilatların (şuraların) yaradılması, "Kreativ Azərbaycan" brendinin yaradılması kimi əsas fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilmişdir. 2019-cu ilin 31 oktyabr tarixində Bakı şəhəri "dizayn" tematikası üzrə YUNESKO-nun "Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsi"nə daxil edilmişdir. Sahənin dəstəklənməsi və inkişafı 2019-cu ilin 9 dekabr tarixində Bakı Konqres Mərkəzində "Kreativ Azərbaycan" portalının təqdimatı və "Yaradıcı sənayelər: dayanıqlı inkişaf və məşğulluq üçün yeni

imkanlar" mövzusunda panel müzakirəsi keçirilmişdir. "Kreativ Azərbaycan" portalı yaradıcı şəxslər, özəl və dövlət qurumları arasında birbaşa əlaqələrin qurulmasına, biznes mühitinin və sahibkarlıq ruhunun gücləndirilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, "Kreativ Azərbaycan" portalının Virtual Platforması təsis olunmuşdur [4]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə 2020-ci il "Könüllülər ili" elan edilməsi ilə bağlı 4 mart 2020-ci il tarixində Mədəniyyət Nazirliyinin "Kreativ Azərbaycan" portalı tərəfindən "Kreativ Azərbaycan Könüllüləri" Hərəkətinin formalaşması prosesinə start verilmişdir [3]. 27 fevral 2020-ci il tarixində "Kreativ Azərbaycan" portalının dəstəyi, Mədəniyyət Nazirliyi və Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) yanında İctimai Şuranın təşkilatçılığı ilə "YARAT" Müasir İncəsənət Mərkəzində "Mədəniyyət biznesi forumu: mövcud vəziyyət və perspektivlər" mövzusunda ictimai müzakirə təşkil edilmişdir. Bundan əlavə, Mədəniyyət Nazirliyi təşkilatçılığı ilə mütəmadi olaraq MYS sahəsinin nümayəndələri ilə görüşlər keçirilir, sahədə mövcud olan çətinliklər və imkanlar ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılır.

MYS-nin yaranması bilik və yaradıcılığa əsaslanan və getdikcə daha çox informasiya tutumlu və qlobal olan yeni iqtisadiyyatın inkişafı ilə sıx bağlıdır. MYS baxımından mədəni proseslər həyatın bütün sferalarına, əmtəə və xidmətlərin istehsalının forma və metodlarına və gələcək həyat tərzinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Beləliklə, mədəniyyət anlayışının özü incəsənət istehsalı və sosial həyatın məhdud sferasından ətrafdakı hər şeyi (ünsiyyət vasitələri və şəhər dizaynı, dövlət siyasəti və ictimai əlaqələr, şəxsi və kollektiv kimliklərin formalaşması və özünü büruzə verməsi yolları) əhatə edən bir məfhumə çevrilir. Bənzər qaydada, kreativlik və yaradıcılıq sadəcə incəsənətə məxsus olan bir məfhum olmaqdan çıxmaqla əsas problemə və bütün sektorlar üçün qlobal iqtisadi üstünlüyə çevrilmişdir. "Azərbaycan 2030" sənədindəki "1. Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat" adlı Milli prioritetin "1.1. Davamlı və yüksək iqtisadi artım" adlı məqsədində qeyd edilir ki, "İqtisadi artım qabaqcıl və effektiv özəl təşəbbüslərə söykənməli, dövlət və özəl əməkdaşlığı gücləndirilməlidir. Yenilikçiliyə malik özəl sektorda aktivlik daha da canlandırılmalı, qeyri-neft sektorunun maliyyələşməsində özəl sektorun payı artırılmalıdır" [2]. MYS-nin inkişafı klasterlərin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Məhz kreativ klasterlər kreativ şəhər və regionlara rəqabət üstünlükləri verməklə onların inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Kreativ klasterlər əmək və bilik kimi müxtəlif ixtisaslaşmış resurslara çıxışı asanlaşdırmaqla məhsuldarlığı artırır. Onlar yeni imkan və problemlərin çevik mübadiləsini təmin etməklə innovasiyanı gücləndirir. Onlar yeni müəssisələrin formalaşmasını təşviq edir. Ona görə MYS-nin davamlı və yüksək iqtisadi artıma müsbət təsir göstərəcəyi, öz növbəsində də bilik əsaslı iqtisadi artımın da MYS üçün yeni imkanlar yaradacağı şübhəsizdir.

"İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış" adlı Milli prioritetin "4.1. Dayanıqlı məskunlaşma" adlı məqsəddə qeyd olunur ki, "Azərbaycanın tarixi ərazi suverenliyinin bərpası əhalinin öz doğma torpaqlarına qayıdaraq

yaşaması üçün yeni mərhələ yaratmışdır. İşğaldan azad olunmuş bölgələrdə əhalinin dayanıqlı məskunlaşması təmin edilməlidir. Bu məqsədlə həmin ərazilər cəmiyyətin ən sağlam, müasir və abad yaşayış mühitinə çevrilməli, dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir prinsiplərə əsaslanan komfortlu yaşayış mühiti yaradılmalıdır" [2]. Qarabağa yenidən qayıdan əhalinin mədəni zövqünün inkişaf etdirilməsi, mədəni fəaliyyətlərin artırılması və Qarabağın yenidən Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmasında bu prioritet üzrə görüləcək işlər fayda verəcəkdir. "4.2. İqtisadi fəaliyyətə reintegrasiya" adlı məqsədində qeyd edilir ki, "Möhkəm təməl üzərində qurulan yaşayışı təmin etməklə bölgənin ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətdə payını işğaldan öncəki vəziyyətə çatdırma və onu davamlı artırma bilərik. Bu prosesdə zəruri stimullara əsaslanan özəl təşəbbüslərin hərtərəfli təşviqi, eləcə də dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı vacibdir" [2]. MYS mənfəət yaradan sektor olduğu üçün burada özəl təşəbbüslərin təşviqi, eləcə də dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı ağılabatandır. Buna baxmayaraq, mədəniyyət sahəsində dövlət-özəl tərəfdaşlığının səbəbləri digər sahələrdəki dövlət-özəl tərəfdaşlığının səbəblərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər və konkret əməkdaşlıq modelindən asılıdır. Dövlət bu əməkdaşlıqla dövlət maliyyələşməsini azaltmaq istəyə bilər, özəl sektordan iştirak edən subyekt üçün işə iqtisadi kapital əsas məqsəd ola bilər.

Digər dövlət-özəl tərəfdaşlıqlarından fərqli olaraq mədəniyyət sahəsindəki dövlət-özəl tərəfdaşlığından özəl iştirakçının mənfəəti çox az ola bilər. Bu halda özəl sektor iştirakçısının marağı imicin təbliğatı, korporativ məsuliyyət və ya vətəndaşlığın marketinq cəhətləri və yanaşmaları şəklində daha qeyri-maddi mənfəət ola bilər. Qeyd edilənlər işğal edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətə reintegrasiyada MYS-nin birbaşa özəl kapitalın iştirakı və ya dövlət-özəl tərəfdaşlığı vasitəsilə əhəmiyyətli rol oynaya biləcəyini göstərir.

İlk növbədə əhalinin azad edilmiş bölgələrə geri dönməsi təmin edilməlidir. Bunun üçün

həmin bölgələrdə sakinlər üçün layiqli həyat şəraiti təmin edilməli, zəruri infrastruktur qurulmalı, təhlükəsizlik təmin edilməli, müasir xidmətlər əlçatan olmalıdır. Təbii ki, layiqli həyat şəraitinin təmin edilməsi üçün mədəniyyət infrastrukturunun tam bərpa edilməsi tələb edilir. Bunun üçün işğal dövründə məhv edilmiş kitabxanalar, kinoteatrlar, teatrlar, muzeylər və digər mədəniyyət obyektləri yenidən inşa edilməli, oğurlanmış mədəni irs nümunlərinin geri qaytarılması təmin edilməli, dağıdılmış tarixi abidələr restavrasiya edilməli və digər mədəni irsin bərpası tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Bundan başqa, azad edilmiş ərazilərin iqtisadi fəaliyyətə reintegrasiyası məqsədilə işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin iqtisadi və sosial simasında tarixi mövqeyi bərpa edilməlidir. Sənədə əsasən, yeni bölgə iqtisadi fəaliyyətin aparıcı həlqələrindən birinə çevrilməli və ölkənin digər regionlarına uyğun inkişaf səviyyəsinə malik olmalıdır. Regionun dayanıqlı inkişafı burada iqtisadiyyatın ehtiyaclarının doğru resurslarla təmin edilməsindən asılı olacaq, təbii resurs bolluğu və qazanılan tarixi imic bu ərazilərə investisiya cəlbinə imkan verəcəkdir.

Qeyd edilən iqtisadi reintegrasiya tədbirlərində mədəniyyət sənaye sahələrinin rolu çox əhəmiyyətlidir. Ənənəvi xalq sənəti nümunələrinin istehsalının, xalçaçılığın, turizmin, musiqi sənayesinin və digər mədəniyyət sahələrinin bərpası onların məhsullarının satıla bilən əmtəələrə çevrilməsini sürətləndirə və bölgə əhalisi üçün əhəmiyyətli qazanc mənbəyinə çevrilə bilər.

Bundan əlavə, bölgənin zəngin təbii resurslarının ekoturizmin inkişafı üçün istifadə edilməsi də iqtisadi reintegrasiyanı sürətləndirə bilər. Təbii ki, burada zəruri otel və digər turizm infrastrukturunun qurulması və müvafiq marketing tədbirlərinin aparılması zəruridir.

Qarabağın reintegrasiyası istiqamətində görülmüş tədbirlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il Fərmanı əsasında Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilər-

də dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, habelə təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artmasının dəstəklənməsi məqsədilə publik hüquqi şəxs kimi Qarabağ Dirçəliş Fondu yaradılmışdır.

Qeyd edilən məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni həyatın dirçəldilməsi məqsədilə Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən bir neçə prioritet istiqamətlər üzrə iş aparılması nəzərdə tutulmuş və bir neçə layihəyə artıq başlanılmışdır. Bu layihələrin arasında həmin ərazilərin tarixi abidələrinin və mədəniyyət müəssisələrinin bərpası, Qarabağdan olan əhalinin adət-ənənələrinin bərpası ("Yurda qayıdış" layihəsi) və Azərbaycan xalqının öz tarixi torpaqlarına qayıdışının beynəlxalq səviyyədə təbliği də var. Həmçinin nazirlik tərəfindən həyata keçirilən "Qarabağnamə" layihəsi də ictimaiyyət tərəfindən xüsusi maraqla qarşılanmışdır [5].

Bütövlükdə, mədəniyyət və yaradıcı sənayelərin ölkədə, xüsusilə Qarabağda inkişaf etdirilməsi prioritet istiqamətlərdəndir. Bunun üçün dövlət tərəfindən zəruri addımlar atılır. Yeni idarəetmə metodlarının tətbiqi qaçılmazdır. MYS məhsullarının müasir tələblər səviyyəsində istehsalı əsas hədəflərdəndir. Bunun özü də idarəetmə və bacarıqlarla bağlıdır. Bu məqsədlə Qarabağda MYS-nin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq, eləcə də daxili və xarici bazarlara çıxmaq üçün genişmiqyaslı islahatlar aparılmalıdır. ●

Ədəbiyyat:

- Abbasov N.Ə. Mədəniyyət və yaradıcı sənayelərin inkişafında Heydər Əliyev amili // Sənət Akademiyası (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal) № 2, (22) 2023, s. 6-16.
- Mədəniyyətin marksizm - leninizm nəzəriyyəsi A.N.Arnoldov, S.N.Artanovski. Moskva, Siyasi ədəbiyyat nəşriyyatı, 1990, 397 səh.
- <https://president.az/az/articles/view/50474>
- <https://president.az/az/articles/view/35533>
- <https://creative.az/az>
- <https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraba%C4%9Fnam%C9%99%C9%99r>

Lalə QULIYEVA

*Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
nəzdində İnşaat Kolleci*

Təhsil sisteminin dayanıqlığı və onun gücləndirilməsi metodları

Xülasə:

Bu gün cəmiyyətlərin üzleşdiyi böhranlar dərindən düşünməyi, köhnə düşüncə tərzini dəyişərək yeni düşüncə tərzinə keçməyi tələb edir. Bu səbəbdən transformativ təhsil bu gün hər zamankından daha çox vacibdir. Bu məqalənin əsas məqsədi transformativ təhsilin əhəmiyyəti və pedaqogikasını araşdırmaqdır. Məqalə Davamlı İnkişaf üçün Təhsili (ESD), bu təhsil sisteminin dayanıqlığını, gücləndirilməsi yollarını beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla araşdırır və müvafiq təklif və tövsiyələr təqdim edir.

Açar sözlər: təhsil sistemi, davamlı inkişaf üçün təhsil; təhsil sisteminin dayanıqlığı, davamlı inkişaf; dayanıqlığın gücləndirilməsi metodları

Abstract:

The crises facing societies today require deep thinking, changing old ways of thinking and moving to new ways of thinking. For this reason, transformative education is more important today than ever. The main purpose of this article is to explore the importance and pedagogy of transformative education. The article examines Education for Sustainable Development (ESD), the sustainability of this education system, ways to strengthen it, taking into account international experience, and presents relevant suggestions and recommendations.

Keywords: education system, education for sustainable development; sustainability of the education system, sustainable development; methods for strengthening sustainability

Аннотация:

Кризисы, с которыми сталкиваются общества сегодня, требуют глубокого мышления, изменения старых способов мышления и перехода к новым способам мышления. По этой причине преобразующее образование сегодня важнее, чем когда-

либо. Основная цель этой статьи - исследовать важность и педагогику преобразующего образования. В статье рассматривается образование для устойчивого развития (ОУР), устойчивость этой системы образования, пути ее укрепления с учетом международного опыта, а также представлены соответствующие предложения и рекомендации.

Ключевые слова: система образования, образование для устойчивого развития; устойчивость системы образования, устойчивое развитие; методы укрепления устойчивости

Giriş

Müasir dövrdə cəmiyyətlərin davamlı inkişafı, sosial rifahın yüksəldilməsi və iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında təhsil sisteminin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, təhsil sisteminin dayanıqlığı - yəni dəyişən şəraitlərə, iqtisadi və sosial təzyiqlərə qarşı müqavimət göstərmə və fəaliyyətini fasiləsiz davam etdirmə qabiliyyəti - hər bir ölkənin strateji inkişaf prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Qlobal pandemiya, təbii fəlakətlər, siyasi və iqtisadi böhranlar təhsil sistemlərinin zəif nöqtələrini üzə çıxarmış, onların dayanıqlığının vacibliyini bir daha gündəmə gətirmişdir.

Təhsil sisteminin dayanıqlı olması yalnız onun mövcud strukturlarının qorunması ilə deyil, həm də yeniliklərə açıq, çevik və inklüziv olması ilə mümkündür. Bu məqsədlə, dünya ölkələrində müxtəlif gücləndirmə metodları tətbiq olunmaqdadır. Sözügedən metodların öyrənilməsi və tətbiqi, Azərbaycanın da təhsil sisteminin davamlılığını təmin etmək və onu beynəlxalq səviyyədə rəqabətə davamlı etmək üçün mühüm bir addım hesab olunur. Bu məqalədə təhsil sisteminin dayanıqlığı anlayışı, onun əhəmiyyəti və bu dayanıqlığın gücləndirilməsi üçün istifadə edilən əsas metodlar təhlil ediləcəkdir.

Təhsil sisteminin dayanıqlığı

XXI əsrdə sürətlə dəyişən texnoloji, ekoloji və geosiyasi reallıqlar fonunda - yəni dəyişikliklərə müqavimət göstərmək, onlara uyğunlaşmaq və uzunmüddətli məqsədlərə çatmaq qabiliyyəti - ölkələrin inkişaf potensialını müəyyən edən əsas göstəricilərdən birinə çevrildiyindən təhsil sisteminin çevik və davamlı şəkildə fəaliyyət göstərməsi, böhranlara qarşı müqavimət göstərə bilməsi müasir dövrün əsas tələblərindəndir.

Təhsil sisteminin dayanıqlığı dedikdə, sosial, iqtisadi, siyasi və təbii təsirlər qarşısında təhsil sisteminin öz funksiyalarını itirmədən çevik və davamlı şəkildə fəaliyyətini davam etdirməsi, təhlükələrə uyğunlaşması və təhlükələrdən sonra özünü bərpa etmə qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Bu dayanıqlıq həm də təhsilin keyfiyyətinin və bərabərliyinin qorunmasını əhatə edir.

Təhsil sisteminin dayanıqlığının əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Davamlılıq (sabitlik): Gərgin ictimai və ya təbii vəziyyətlərdə təhsilin fasiləsiz davam etməsi
2. Çeviklik (adaptasiya qabiliyyəti): Yeni texnologiyalara, pandemiya və ya münaqişə kimi fəvqəladə hallara tez uyğunlaşma
3. Bərpaolunma qabiliyyəti: Hər hansı bir böhran və ya təxribatdan sonra sistemin əvvəlki və ya daha yaxşı vəziyyətə qayıtması
4. Ədalətlik və inklüzivlik: Sosial, regional və iqtisadi fərqliliklərə baxmayaraq, hamı üçün əlçatan və keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi
5. İnfrastruktur və idarəetmədə dayanıqlıq: Təhsil müəssisələrinin fiziki və idarəetmə baxımından möhkəm olması, rəqəmsal sistemlərin istifadəyə hazır vəziyyətdə saxlanması.

Məsələn, COVID-19 pandemiyası zamanı onlayn təhsilə keçid, silahlı münaqişələr zamanı təhsil prosesinin müvəqqəti alternativlər (mobil siniflər, distant təhsil və s.) ilə davam etməsi bu dayanıqlığın praktik nümunəsidir.

Təhsil sisteminin dayanıqlığı nə üçün vacibdir?

Təhsil sisteminin dayanıqlığı, yəni sabitliyi və çevikliyi cəmiyyətin inkişafı və gələcək nəsillərin rifahı baxımından olduqca vacibdir. Çünki tələbələrə gələcəyə hazırlamaq, eyni zamanda planeti insanların gələcəyi üçün qoruyub saxlamaq XXI əsrin əsas problemlərindəndir. Bundan əlavə, təhsil sisteminin dayanıqlığını təmin etməklə biz Krizis hallarında davamlılıq, Bilik və bacarıqların ötürülməsi, Sosial ədalət və

bərabər imkanlar yaradılması, İqtisadi və texnoloji inkişafa töhfə verilməsi, Dəyərlərin və mədəniyyətin qorunması, Ətraf mühit və iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşma istiqamətlərində faydalar əldə etmiş oluruq.

Qısaca desək, təhsil sisteminin dayanıqlığı ölkənin həm bu günü, həm də gələcəyi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu, yalnız təhsil sahəsinin deyil, bütün cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün təməl şərtidir.

Təhsil sisteminin dayanıqlığını zəiflədən əsas amillər aşağıdakılardır:

- Rəqəmsal bərabərsizlik: Rayon və kənd yerlərində internet və texnoloji avadanlıqlara çıxışın məhdudluğu.
- Kadr çatışmazlığı: Müəllimlərin peşəkar inkişafında bərabər imkanların olmaması.
- İnfrastruktur problemləri: Bəzi regionlarda məktəblərin fiziki vəziyyətinin zəif olması.
- Əhatəli planlaşdırmanın olmaması: Böhran vəziyyətlərinə hazırlıqlı cavab mexanizmlərinin kifayət qədər olmaması.

Elm və texnologiyanın sürətli inkişafı təhsil sisteminin dayanıqlığının daim inkişaf etdirilməsini və müxtəlif istiqamətlər üzrə kompleks yanaşmaqla gücləndirilməsini tələb edir.

Beynəlxalq təcrübədə təhsil sisteminin gücləndirilməsi üçün aşağıda qeyd olunmuş strategiya və metodlardan istifadə olunur:

1. Hüquqi və İdarəetmə İnfrastrukturunun Gücləndirilməsi - Təhsil qanunvericiliyinin müasir tələblər səviyyəsində hazırlanması
2. Müəllim Resurslarının Gücləndirilməsi - Müəllim hazırlığı və peşəkar inkişaf, Motivasiya və əməkhaqqı və İnnovativ pedaqoji metodların tətbiqi
3. İnfrastruktur və Texnologiya - Rəqəmsal təhsil platformaları, İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və Məktəb infrastrukturunun yenilənməsi

4. Təhsilin Maliyyələşdirilməsi - Davamlı maliyyə dəstəyi, Alternativ maliyyə mənbələri və Məqsədyönlü investisiyalar
5. Təhsilin Keyfiyyətinə Nəzarət və Qiymətləndirmə - Tədris proqramlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, Qiymətləndirmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, yeni nəticə əsaslı və formativ qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi və Təhsildə tədqiqat və innovasiyalar
6. Bərabərlik və Əlçatanlıq - İnküziv təhsilin inkişafı, Cins bərabərliyi yeni qız və oğlan uşaqlarının təhsilə bərabər çıxış imkanlarının yaradılması və Regionlararası fərqlərin azaldılması.

Təcrübə göstərir ki, təhsil sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsi ilə bərabər, onun gücləndirilməsi də əsas amillərdəndir. Təhsil sisteminin dayanıqlığını gücləndirmək üçün aşağıdakı əsas metod və yanaşmalardan istifadə olunur:

1. Təhsil siyasətində davamlılıq və çeviklik - Uzunmüddətli strateji planlama, Çevik idarəetmə
2. Rəqəmsal transformasiya və texnologiyanın tətbiqi - Onlayn təhsil imkanlarının inkişaf etdirilməsi, Təhsil İKT infrastrukturunun gücləndirilməsi, Müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması
3. Müəllim hazırlığı və peşəkar inkişaf - Daimi təlimlər və sertifikatlaşdırma proqramları, Müəllimlər üçün psixoloji və sosial dəstək mexanizmləri
4. İntegrasiya olunmuş və inküziv təhsil - Əlilliyi olan və sosial cəhətdən həssas qruplara çıxışın təmin edilməsi, Regionlararası təhsil fərqlərinin azaldılması.
5. Maliyyə dayanıqlığı və resursların səmərəli idarə olunması - Təhsilə ayrılan büdcənin sabit və artırılma bilən olması, Dövlət-özəl tərəfdaşlıqlarının inkişaf etdirilməsi, Resursların ehtiyaclara əsasən yönəldilməsi.
6. Təhsil məlumat sistemləri və qərar qəbulətmə - Təhsilin idarə edilməsində real vaxt məlumatlarının istifadəsi, Məlumat əsaslı qərarların verilməsi üçün statistik təhlil və monitorinq mexanizmlərinin qurulması.
7. Tələbə və cəmiyyət yönümlü yanaşma - Şagirdlərin psixoloji rifahının təmin olunması, Valideynlərin və cəmiyyətin təhsildə fəal iştirakı.

Təhsil sisteminin dayanıqlığını gücləndirmək üçün beynəlxalq təcrübədə əsasən aşağıdakı əsas metodlardan istifadə edilir:

1. Rəqəmsallaşma və texnologiyaların integrasiyası

- **Məsələn:** Finlandiya, Estoniya, Cənubi Koreya
- **Metod:** Onlayn platformalar, rəqəmsal dərslilər, süni intellekt dəstəyi ilə fərdi öyrənmə.
- **Məqsəd:** Təhsilin fasiləsizliyini təmin etmək (xüsusilə pandemiya və fəvqəladə hallarda).

2. Müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı

- **Məsələn:** Sinqapur, Kanada
- **Metod:** Müəllimlər üçün mütəmadi təlim proqramları, mentorluq sistemləri.
- **Məqsəd:** Müəllim keyfiyyətinin artırılması və yeniliklərə adaptasiya.

3. Təhsil siyasətində inküzivlik və bərabərlik

- **Məsələn:** İsveç, Hollandiya
- **Metod:** Kənd və şəhər bölgələrində bərabər təhsil imkanlarının yaradılması, həssas qrupların müdafiəsi.
- **Məqsəd:** Təhsildə sosial ədalətin təmin edilməsi.

4. Kurrikulumun çevikliyi və adaptivliyi

- **Məsələn:** Avstraliya, Yeni Zelandiya
- **Metod:** Yeni bacarıqlara uyğunlaşan təhsil proqramları (XXI əsr bacarıqları: tənqidi düşünmə, əməkdaşlıq, kommunikasiya).
- **Məqsəd:** Əmək bazarının tələblərinə uyğun məzunlar yetişdirmək.

5. Təhsil idarəçiliyində desentralizasiya

- **Məsələn:** Almaniya, İsveçrə
- **Metod:** Məktəblərin və yerli təhsil idarələrinin müstəqil qərarvermə imkanlarının artırılması.
- **Məqsəd:** Yerli ehtiyaclara uyğun çevik qərarların qəbul edilməsi.

6. Təhsil maliyyəsinin davamlı və ədalətli təminatı

- **Məsələn:** Norveç, Danimarka
- **Metod:** Təhsil sahəsinə ÜDM-in stabil payının ayrılması, ehtiyacı olanlara təqaüdlər, subsidiyalar verilməsi.
- **Məqsəd:** Təhsil sisteminin maliyyə dayanıqlığının təmin olunması.

7. Krizisə davamlılıq planlarının hazırlanması

- **Məsələn:** Yaponiya, Şri-Lanka
- **Metod:** Təbii fəlakətlər və fəvqəladə hallar üçün təhsil davamlılığı üzrə ehtiyat planları.
- **Məqsəd:** Təhsilin fasiləsizliyinin qorunması.

8. Təhsildə ictimai tərəfdaşlıqlar və əməkdaşlıq

- **Məsələn:** ABŞ, Böyük Britaniya
- **Metod:** Dövlət-özəl tərəfdaşlığı, valideyn cəmiyyətləri, QHT-lərlə əməkdaşlıq.
- **Məqsəd:** Resursların bölüşdürülməsi və qərarların daha inküziv alınması.

Nəticə

Təhsil sisteminin dayanıqlığı, cəmiyyətin sosial, iqtisadi və texnoloji dəyişikliklərə davamlı və uyğunlaşa bilən şəkildə inkişaf etməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Dayanıqlı təhsil sistemi yalnız mövcud çağırışlara cavab verməklə kifayətlənmir, həm də gələcək nəsillərin bilik, bacarıq və dəyərlərlə təchiz olunmasını təmin edir. Bu məqsədə çatmaq üçün institusional islahatlar, müəllim hazırlığının təkmilləşdirilməsi, rəqəmsallaşma, inklüzivlik və çevik idarəetmə mexanizmləri əsas rol oynayır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, təhsil sistemlərinin dayanıqlığını gücləndirmək üçün strateji planlaşdırma, davamlı maliyyələşmə, sosial tərəfdaşlıq və innovasiyaların tətbiqi vacibdir. Azərbaycan təhsil sistemi də bu istiqamətdə bir sıra addımlar atmaqdadır. Lakin davamlı uğur üçün bu sahədə islahatların ardıcıl, elmi əsaslı və müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsi zəruridir.

Təhsil sahəsində əsas yeri keyfiyyət siyasəti tutur. Keyfiyyət siyasəti, bütövlükdə isə təhsil sahəsində dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və təhsil sahəsində müvafiq qanunvericiliklə müəyyən olunur. Azərbaycanın təhsil sferasında keyfiyyətin artırılması üçün aşağıdakı istiqamətləri qeyd etmək olar:

1. Təhsil sahəsinə ayrılan maliyyə vəsaitinin həcminin artırılması;
2. Keyfiyyətin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq təcrübəyə uyğun yeni idarəetmə və nəzarət mexanizmlərinin tətbiq olunması;
3. Ali təhsil müəssisələrində təhsilin idarə edilməsi və keyfiyyətin təmin edilməsi ilə bağlı xüsusi son dövrlərdə yazılmış kitabların, elmi nəşrlərin, jurnal və qəzetlərin olduğu xüsusi otaqların və ya bölmələrin yaradılması, bu istiqamət üzrə daim yardımçı ola biləcək mentorların təyin olunması;
4. Hazırda aktual olan ixtisaslar üzrə kadr potensialının hazırlanması məqsədi ilə müxtəlif şirkətlər, qurumlar, eləcə də tibb müəssisələrindən nümayəndələrin məktəblərə dəvət olunmasının, onların şagirdlərin bilik və bacarıqlarına uyğun sahələrə marağının artırılması üçün öz təcrübələri əsasında motivasiya yaratmasının təmin edilməsi.
5. Ölkəmizin təhsil sisteminin inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemi ilə rəqabətə davamlılığını daha da artırmaq üçün dövlətin təhsil siyasəti cəmiyyə

yət tərəfindən dəstəklənməsi, keyfiyyət göstəricilərinin artırılması məqsədilə lazımi resursların ayrılması və onlardan effektiv istifadə olunması mexanizminin yaradılması.

Beləliklə, dayanıqlı təhsil sistemi yaratmaq təkcə təhsil orqanlarının deyil, bütövlükdə cəmiyyətin ortaq məsuliyyətidir. Bu baxımdan, təhsil sisteminin gücləndirilməsi yalnız gələcəyin təminatı deyil, eyni zamanda milli inkişafın və sosial rifahın əsas dayaqdır. ●

Ədəbiyyat

1. Education for Sustainable Development (ESD) Reports, UNESCO
2. Resilient Education Systems: How to Build Back Better after COVID-19, World Bank
3. Andy Hargreaves & Dennis Shirley - The Fourth Way: The Inspiring Future for Educational Change
4. Colin Brock & Nafsika Alexiadou - Education around the World: A Comparative Introduction
5. Яковлев, Е.В. (2000). Управление качеством образования. nsportal.ru
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
7. Hume, T.; Barry, J. Environmental Education and Education for Sustainable Development; Elsevier: Amsterdam, The Netherlands, 2015; pp. 733-739
8. Kopnina, H. Education for the future? Critical evaluation of education for sustainable development goals. J. Environ. Educ. 2020, 51, 1-12.
9. Kopnina, H.; Meijers, F. Education for sustainable development (ESD): Exploring theoretical and practical challenges. Int. J. Sustain. High. Educ. 2014, 15, 188-207
10. Palmer, J. Environmental Education in the 21st Century: Theory, Practice, Progress and Promise; Routledge: London, UK, 1998.
11. Dietz, S.; Neumayer, E. Weak and strong sustainability in the SEEA: Concepts and measurement. Ecol. Econ. 2007, 61, 617-626.
12. Ross, A. Modern interpretations of sustainable development. J. Law Soc. 2009, 36, 32-54.
13. Cortese, A. The critical role of higher education in creating a sustainable future. Plan. High. Educ. 2003, 31, 15-22
14. UNESCO. United Nations Decade of Education for Sustainable Development 2005-2014. 2005. Available online: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001399/139937e.pdf>
15. Drew, C. Education for Sustainable Development, Explained! 2020. Available online: <https://helpfulprofessor.com/education-for-sustainable-development/>

Beyni qocalmadan qorumağın təsirli üsulu aşkarlandı

Yoqa yalnız stresin azaldılması üçün deyil, həm də beyin sağlamlığı üçün faydalı ola bilər.

"American Heart Association"nın məlumatına istinadən yazır ki, alimlərin fikrincə, müntəzəm yoga praktikasi iltihabı azaldır, yaddaşı yaxşılaşdırır və idrak funksiyalarının yaşla zəifləməsinə ləngidir, bununla da demensiya riskini azaldır.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, yoga kompleks təsir göstərir: fiziki hərəkətləri, nəfəs məşqlərini və meditasiya texnikalarını birləşdirir. Bu yanaşma beyin stressi daha yaxşı idarə etməsinə və bədənin sinir sistemi ilə əlaqəsini dəstəkləməsinə kömək edir. Aparılan müqayisələrdə yogayla məşğul olan qadınlarda yaddaş və düşüncəyə cavabdeh beyin sahələrində boz maddə daha çox olub və idrak aktivliyi daha yüksək müşahidə edilib.

Xüsusilə perspektivli istiqamət menopauzadan sonrakı qadınlarda kundalini-yoganın beyin sağlamlığına təsirinin öyrənilməsi olub. Aydınlaşıb ki, bu praktika boz maddəni qoruyur və icraedici yaddaş funksiyalarını ənənəvi beyin məşqlərindən daha effektiv yaxşılaşdırır.

Yoga həm də yaşlı insanlar və xroniki xəstəliklərdən əziyyət çəkənlər üçün intensiv fiziki fəaliyyətə əlçatan alternativ hesab olunur. Mütəxəssislərin fikrincə, faydanın qorunması üçün yoga ilə həftədə ən azı 2-3 dəfə müntəzəm məşğul olmaq lazımdır, əks halda təsir tədricən azalır.

İlk dəfə donuz ağciyərləri insana köçürüldü

Çin alimləri ilk dəfə donuz ağciyərlərinin insana uğurlu transplantasiyasını həyata keçirə biliblər. Müvafiq tədqiqatın nəticələri Nature Medicine jurnalında dərc olunub. Müəlliflər vurğulayırlar ki, əvvəllər insanlara genetik modifikasiya edilmiş donuz ağciyərləri transplantasiya edilməyib. Çin mütəxəssisləri bu uğuru reallaşdırıblar. Məqalədə ksenotransplantasiya detalları açıqlanır: altı geni redaktə olunmuş donuz ağciyəri 38 yaşlı kişiye köçürüldü.

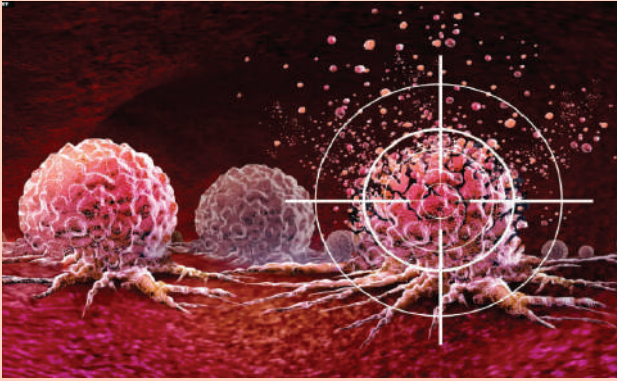

Əməliyyatın mühüm detalları: transplantasiyadan əvvəl kişidə beyin qanaması baş vermişdi və beyin funksiyasını dayandırmışdı. Məqalədə eksperimentin pozitiv nəticələri qeydə alınıb: transplantasiya olunmuş ağciyər 216 saat ərzində funksional olub. Mütəxəssislər həm infeksiya, həm də orqanın kəskin uyğunsuzluğunu qeydə almayıblar.

Bu, son aylarda isə uğurlu transplantasiya təcrübələrindən ilk deyil. Məsələn, cari ilin may ayında ABŞ cərrahları dünyada ilk dəfə insana sidik kisəsinin transplantasiyasını həyata keçiriblər. Əməliyyatı Kaliforniya Universiteti, Los-Ancelesdəki Ronald Reyqan Tibb Mərkəzinin mütəxəssisləri aparıblar.

Nar, soğan, pomidor: Xərçəngi məhv edən məhsulların siyahısı

Nar şirəsi onkologiyanın profilaktikası üçün faydalıdır. Onkoloji xəstəliklərin profilaktikasında gündəlik qidalanma böyük rol oynayır. Nutrioloq Marina Şkileva bildirib ki, bəzi məhsullar patoloji proseslərin inkişafını ləngidə və immun sistemini möhkəmləndirə bilər.

"Life" portalı yazır ki, ekspertin sözlərinə görə, ən önəmlilərdən biri nar şirəsidir. O, antioksidantlarla zəngindir və sərbəst radikalları neytrallaşdırmağa kömək edir.

Mütəxəssis həmçinin qidalanmada sarıkök vacibliyini vurğulayıb. Onu ədviyyat kimi yeməklərə, bişirmələrə və içkilərə əlavə etmək tövsiyə olunur.

Rasionda selenlə zəngin məhsullar da olmalıdır: Braziliya qozu, yumurta, qaraciyər, morina balığı və günəbaxan tumu.

Eyni dərəcədə vacib məhsullardan biri də pomidordur. Onun tərkibindəki likopin güclü antioksidant xüsusiyyətlərə malikdir və xərçəng hüceyrələrinin böyüməsini ləngidə, həttə dayandıra bilər.

Həmçinin qidalanmaya yaşıl çay, sarımsaq, soğan və kversetinlə zəngin olan məhsullar - kaparis, kakao və acı bibər də daxil edilməlidir. Bu komponentlər orqanizmin müdafiə mexanizmlərini gücləndirir və hüceyrələrin vəziyyətini yaxşılaşdırır.

Lakin profilaktikanın mühüm tərəfi tək-cə düzgün qidalanma deyil, həm də ümumi həyat tərzidir.

İnfarktın gözlənilməz səbəbi müəyyənləşdirilib

Alimlər müəyyən ediblər ki, miokard infarktının inkişafında gizli bakterial infeksiyanın rolu ola bilər. Yeni araşdırma "Journal of the American Heart Association" (JAHA) jurnalında dərc olunub.

Mütəxəssislər damar problemi olan 217 xəstədən götürülmüş aterosklerotik lövhələrin nümunələrini təhlil ediblər. Nəticələr göstərirdi ki, demək olar, nümunələrin yarısında ağız boşluğunda yaşayan viridans-streptokokların DNT-si aşkar olunub. Bu bakteriyalar aterosklerotik lövhələrin mərkəzində bioplanktonlar əmələ gətirərək immun sistemindən gizləniyərlər. Lövhə bütöv qaldığı müddətdə immun cavabı işə düşməyib, lakin o zədələndikdə bakteriyalar ətraf toxumalara yayılıb, TLR2 reseptorlarını aktivləşdirib və iltihab səbəb olub. Bu işə damar divarının zədələnməsinə və infarkta gətirib çıxara bilər.

Tədqiqatçılar əlavə ediblər ki, bu bakteriyalar daha çox ağır ateroskleroza və ürək-damar xəstəlikləri olan şəxslərdə rast gəlinir. Bu işə xroniki bakterial infeksiyalarla ürəyin işemik xəstəliyində ölümcül fəsadların riski arasında mümkün əlaqəyə işarə edir.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrə dair tələblər

1. Məqalələr redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır;
2. Məqalələrin əvvəlində müəlliflərin soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi rütbəsi, iş yeri, vəzifəsi, telefon nömrəsi, elektron ünvanı göstərilməlidir;
3. Material və ona aid şəkillər (şəkillər ayrıca fayl olaraq, böyük ölçüdə) redaksiyanın elektron ünvanına göndərilməli, yaxud da disk və ya yaddaş kartı ilə təqdim edilməlidir;
4. Məqalələr elmi-populyar janrda, Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində təqdim olunmalıdır;
5. Məqalələr Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatında, TimesNew Roman şrifti ilə 14 pt ölçüdə, 1.5 intervalda işlənilməli, həcmi 4 səhifədən artıq olmamalıdır (məqaləyə aid şəkillər və müəllifin şəkli əlavə edilməlidir);
6. Təqdim olunmuş materiallarda səhifələr, cədvəl və şəkillər nömrələnməlidir;
7. Ədəbiyyat siyahısı verildikdə hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə olunma ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnməlidir;
8. Məqalələrdə göstərilən məlumat və faktlara görə redaksiya məsuliyyət daşımır;
9. Redaksiyaya daxil olan məqalələr rəyə təqdim edilir və müsbət rəy almış yazılar çapa tövsiyə olunur. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Ünvan: AZ 1073, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115

"Elm və həyat" jurnalının redaksiyası

Tel: (+ 994 12) 538-71-33; 050-353-05-21

E-mail: elm.heyat.jurnal@gmail.com

Çapa imzalanmışdır: 30 sentyabr 2025-ci il

Tiraj: 300

Jurnal "Elm" nəşriyyatında çap olunmuşdur.